

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BUUR

Kan, kan ikke Vil, vil ikke Kvindelig i perspektiv

BUR

**Kan, kan ikke
Vil, vil ikke
Kvindelig i perspektiv**

Redaktion:
Karen Hjorth
Grethe Ilsøe
Minna Kragelund

© ARKI-Varia
Landsarkivet, København 1996

Sats og tryk:
Winds Bogtrykkeri • Haderslev

ISBN 87-89409-07-8

Foto: Tage Ludvigsen og Anja C. Karlsen

Forsidens illustration er gengivet fra Erté: Erté's Fashion Designs. 218 Illustrations from »Harper's Bazar« 1918-1932, New York 1981, side 40.

Bagsidens illustration viser en del af et eksamensprojekt fra 1994 udarbejdet af exam.pæd.-studerende Marianne Berthing i studieenheden »Visuel kommunikation og faglig formidling«, Danmarks Lærerhøjskole. Eksamensopgaven havde titlen »Håndarbejde som udtryksmiddel« og indeholdt bl.a. en udstilling, hvis formål var at bibringe besøgende den oplevelse, at håndarbejdsfaget og dets teknikker kan bruges som adgang til et udtryksmiddel – et billedsprog. Se artiklen »Ud af flinkeskolen. Akademisering af håndarbejde som undervisningsfag.«

Forord

Opfyldt af *retfærdig harme* over at kvinder endnu en gang var overset i et stort danmarkshistorisk samleværk, startede en gruppe kvinder i 1990 et forskningsprojekt med den hensigt at dokumentere, hvordan kilder og samlinger nemt kunne afløses af informationer om kvinders liv og forhold. Resultatet var en udstilling og en artikelsamling: **Søg – og I skal finde**. Harmen blev hurtigt afløst af lyst og glæde ved samarbejdet og ved fornøjelsen med fortsat at afdække nye muligheder for forskning i kvinders liv og forhold. I 1993 kom der under det fælles tema **Kærlighed, Kvinder og København** endnu en artikelsamling, en udstilling og en foredragsrække.

Nu er vi her igen med en ny samling artikler, og denne gang har vi også taget udgangspunkt i et fælles tema – Buret. Der er mange eksempler på kvinder i bur. Indeburingen kan være konkret og fysisk, men den kan også være mental, bevidst eller ubevidst.

Vi har fundet det uventet produktivt at beskæftige os med buret som begreb, og det har givet nye perspektiver på mange forhold. Vi har her fremdraget en række eksempler på, at samfundet har ønsket at spærre kvinder inde i bur, fordi de var forbrydere, men også fordi de var *farlige* for samfundet ved at være tyske eller mindre begavede. *Moderskabet* blev et bur for nogen. Vi har eksempler på, at kvinder blev *indhegnet* som en særlig art med begrænsede rettigheder i forhold til mænd, de var umyndiggjort og kunne ikke disponere over deres ejendom. Vi har fundet nogle af de modeller, som kvinder skulle opdrages efter og stræbe mod for at blive gode og rigtige kvinder. Selv den kvindeligste af alle sysler, *håndarbejdet*, viser sig at gemme på nogle nedarvede, firkantede opfattelser, som det kræver indsigt at bearbejde. Vi har konstateret, at kvinder, som tilsyneladende gennembrød hegnet eller brød ud af buret og erobrede uddannelse, stilling og position i samfundet, alligevel havde nogen mentale *bure* eller *ideer* om, hvad kvinder kan, må og skal. Er kvindens plads i hjemmet, i ægteskabet, i moderrollen, på kontoret, i karriéren eller kan hun være flere steder på en gang. Kan hun stå for mosten, eller er hun af natur svag og sygelig.

Om dette handler denne samling artikler, der samtidig introducerer nogle hidtil ubrugte kilder forhåbentlig til inspiration og brug for andre, der gerne vil finde kvinderne i historien.

Vi takker Overretssagfører L. Zeuthens Mindelegat og Alfred Good's Fond for bidrag til trykning af bogen.

Indhold

<i>Grethe Ilsøe</i> : I tugt- og forbedringshus. Kvindelige straffefanger 1871-1885.....	9
<i>Anette Warring</i> : Bag pigtråd. Tyske flygtninge i Danmark 1945-1949	31
<i>Nete Balslev Wingender</i> : »...en knugende Længsel efter Frihed«. Sprogøpiger i 1920'erne og 1930'erne.....	59
<i>Bente Rosenbeck</i> : Omsorg eller omklamring. Ugifte mødre ca. 1900-1950	92
<i>Helle Linde</i> : »Piger, gifte koner, vanvittige, ødsle og de, der er dømt til offentligt arbejde...«. Umyndighed og værgeomål i København omkring 1850.....	107
<i>Ingrid Markussen</i> : »En fornumstig Quinde«. Mandens opdragelse af kvinden	120
Den dydefulde Kristiane	140
<i>Minna Kragelund</i> : Ud af flinkeskolen. Akademisering af håndarbejde som undervisningsfag.....	143
<i>Adda Hilden</i> : Fru Justitias ældste døtre. Kvindelige jurister 1905-1924, en kollektiv biografi	164
<i>Karen Hjorth</i> : Ude eller hjemme. Kvindelige tolderes valg mellem profession, ægteskab eller sygelighed	183
Forfatterne.....	200

I tugt- og forbedringshus

Kvindelige straffefanger 1871-1885

Af Grethe Ilsøe

I løbet af efteråret 1870 overførtes de kvindelige tugt- og forbedringshusfanger fra hele landet til den gamle straffeanstalt på Christianshavn. Her skulle alle kvinder, der var eller blev idømt straffearbejde, fra da af afsone deres dom, mens kvinder, der blev idømt fængselsstraf, fortsat skulle afsone i lokal (kommunal) arrest.¹

Det var således de kriminelt mest belastede kvindelige domfældte, man fra slutningen af 1870 koncentrerede i den gamle straffeanstalt, der nu benævntes *Kvindefængslet på Christianshavn*. I de første 15 år af dets historie (1871-1885) drejer det sig om ca. 1.700 personer. Det er denne gruppe, der er genstand for nærværende undersøgelse.

Der redegøres heri først for den generelle udvikling inden for dansk straffelovgivning og fængselsvæsen; derefter følger en statistisk beskrivelse og karakteristik af gruppen af kvindelige straffefanger 1871-1885, sammenholdt med den tilsvarende gruppe mandlige straffefanger, og endelig belyses forholdet mellem system og individ gennem eksempler fra *Kvindefængslets* stamruller. Dette kildemateriale har ikke tidligere været benyttet til systematiske studier.

Rammerne om forbrydelse og straf i slutningen af 1800-tallet

I takt med tidens almindelige frihedsstrømninger og opfattelsen af det enkelte individs egenverd skete der især fra 1840'erne reformer inden for dansk straffelovgivning og fængselsvæsen. Det var først og fremmest englænderen John Howard's (1726-1790) tanker om, at straffens formål skulle være forbryderens *forbedring*, der blev reformernes både idealistiske og praktiske grundlag.²

Ny straffelov

Almindelig borgerlig straffelov af 10. februar 1866, der har en lang tilbivelseshistorie, afløste i princippet Danske Lovs straffebestemmelser fra

1683. Reelt var der dog gennem straffeformildende praksis i løbet af 1800-tallet sket en humanisering af de mest barske straffe i Danske Lov, og der var på enkeltområder gennemført lovmæssige ændringer, f.eks. vedrørende tyveri (1840). 1866-loven bibeholdt kun dødsstraf for overlagt drab; herudover opretholdt den to slags legemsstraffe: rotting [spanskkrør] (mænd 15-18 år) og ris (drengene 10-15 år, piger 10-12 år). Den kriminelle lavalder var 10 år, dog således at børn mellem 10 og 15 år kun kunne straffes for visse grove forbrydelser, og at straffen da højst kunne være 2 års forbedringshus. Åndssvage personer kunne ikke straffes.

Den overvejende straf var frihedsstraf. Den forekom som straffearbejde og som fængselsstraf. Straffearbejde skulle udstås i tugthus eller forbedringshus, der var statsanstalter, mens fængselsstraf skulle udstås i kommunal arrest. Straffen for betleri og løsgænger (1860) og for prostitution (1866) skulle udstås i særlige amtskommunale tvangsarbejdsanstalter.

Forbedringshusarbejde idømtes fra 8 måneder til 6 år, tugthusarbejde fra 2 år til livstid. Hvor strafudmålingen lå imellem 2 og 6 år, var der således mulighed for domstolene at fravige det ellers dominerende generalpræventive princip og lade spørgsmålet om tugthus eller forbedringshus bero på specialpræventive synspunkter, altså en individualisering af straffen. Fængselsstraf idømtes som simpelt fængsel fra 2 dage til 2 år, fængsel på sædvanlig fangekost, der var forbundet med arbejdstvang, fra 2 dage til 6 måneder, og fængsel på vand og brød fra 2 til 30 dage.

Nye fængselssystemer

Det danske fængselsvæsen gennemløb en vældig reformproces med C.N.David som drivende kraft. Resultatet blev bl.a. en kgl. resolution af 25. juni 1842. Heri bestemtes, at straffearbejde i forbedringshus skulle foregå efter *det filadelfiske system* (Separate-System), dvs. enkeltcellesystem, hvor fangerne er isoleret fra hinanden, holdes til vedvarende arbejde og er underlagt religiøs og opdragende påvirkning. Systemet blev første gang konsekvent gennemført i forbindelse med en række store fængselsbyggerier i 1820'ernes Filadelfia (USA).

Samme kgl.resolution bestemte desuden, at straffearbejde i tugthus skulle foregå efter *det auburnske system* (Silent-System), dvs. et fællesskabssystem, hvor fangerne om dagen fordeles efter forskellige kriterier til arbejde i fælles arbejdsrum, hvor de er underlagt strengt opsyn og hård disciplin, først og fremmest absolut tavshed, og om natten isoleres i sovecelle. Systemet var afprøvet i straffeanstalten Auburn i staten New York ligeledes i begyndelsen af 1820'erne. I 1825 blev Sing-Sing-fængslet indrettet efter dette system.

En anden kgl. resolution havde allerede 22. december 1841 bestemt, at nye arresthuse skulle indrettes med enkeltceller. 7. marts 1846 udsendtes et udførligt reglement for arrestvæsenet. Heraf fremgår, at enhver, der var indsat til varetægt eller afsoning af fængselsstraf, skulle holdes afsondret fra andre indsatte.

Nye fængsler

Som led i reformerne iværksattes et omfattende fængselsbyggeri. 1853 byggedes tugthuset i Horsens efter det auburnske system, og 1859 forbedringsanstalten i Vridsløse som celleanstalt efter det filadelfiske system. 1861-65 opførtes et nyt kvindefængsel på Christianshavn både som fælles- og celleanstalt. Herefter blev de gamle tugthuse i Stege, Viborg og Odense samt Stokhuset i København nedlagt.

Imidlertid indskrænkede 1866-loven i høj grad det antal personer, der idømtes straffearbejde i forhold til tidligere. Det resulterede i, at det nybyggede kvindefængsel fra 1. marts 1870 blev udlejet til Københavns politi og benyttedes som anneks til Københavns arresthus, mens den gamle straffeanstalt på Christianshavn som ovenfor nævnt blev taget i brug til de kvindelige straffefanger.

Nyt straffesystem

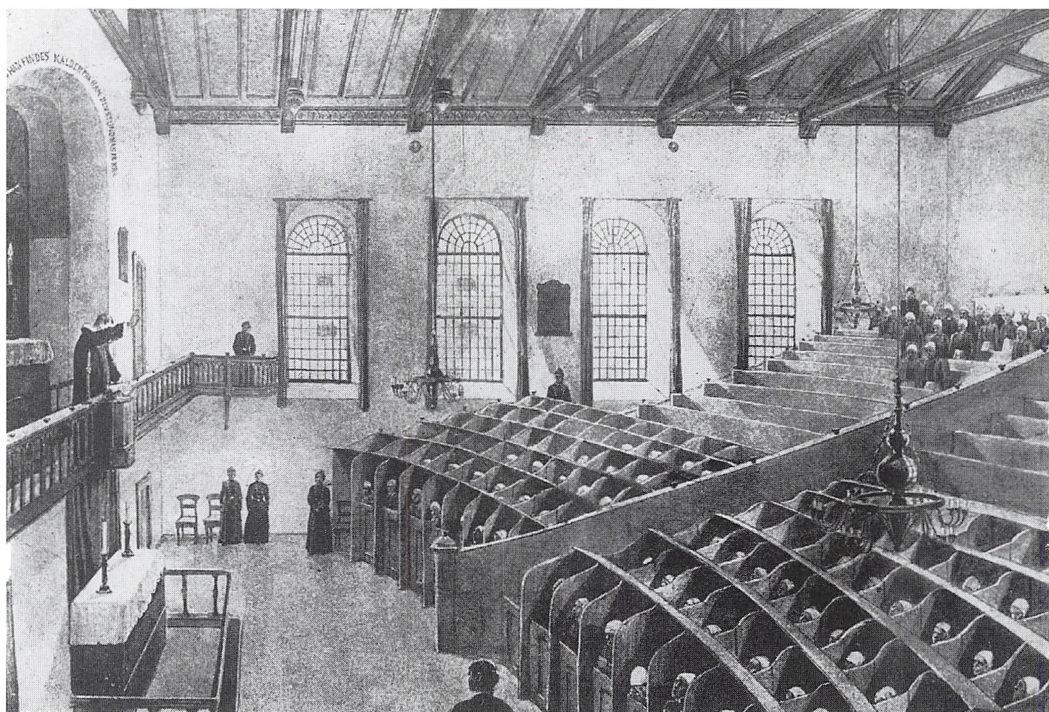
Strafudståelsen i tugthus foregik i henhold til anordning af 13. februar 1873 efter det såkaldte *progressive system* i fællesskab i 4 stadier: forbedrings-, tvangs- og overgangsstadiet samt den betingede benådning. Tvangsstadiet, der er det længste, omfatter 5 klasser, som fangen skal gennemgå efter et nøje angivet og indviklet pointsystem.

Det progressive system var indført 1853 i England fra de australske kolonier. Det udbredtes i sidste halvdel af 1800-tallet til det øvrige Europa i forskellige varianter. Den grundlæggende ide er, at fangen ved flid og god opførsel skal kunne forbedre sin stilling i straffeanstalten ved at rykke op fra strengere til mildere straffegrader indtil løsladelsen. Progressionen bestod i mildere opsyn, stigende arbejdspræmier, større adgang til læsning i fritiden og arbejdsdragt i stedet for fangedragt.

I Danmark var det progressive system siden 1867 i mindre skala anvendt på strafudståelsen i forbedringshus.

Ny kriminalstatistik

Dansk kriminalstatistik fik allerede i 1828 en fast form og videreudvikledes derefter i takt med reformprocessen indenfor fængselsvæsenet. Fra 1847 indgik kriminalstatistikken i Statistisk Tabelværk.³ Den blev fra

Fængselskirken ved Kvindefængslset på Christianshavn. Indrettet til gudstjeneste for både fællesfanger og cellefanger. Tegning af Knud Gamborg. Illustreret Tidende. 35. bd. 1893-94. nr. 11. s. 144.

1866 i hovedtræk opbygget efter forbrydelsernes klassifikation i den nye straffelov.

1866-70 dømtes i alt 10.461 mænd og 4.027 kvinder, heraf hhv. 2.298 mænd og 645 kvinder til straffearbejde i tugt- eller forbedringshus, dvs. et årligt gennemsnit på 460 mænd og 129 kvinder.⁴

Kvindefængslset på Christianshavn 1871-1885

Statistisk beskrivelse

Et grundigt overblik over populationen af kvindelige straffefanger i de følgende 15 år (1871-85) kan etableres ved hjælp af et 90 sider stort »Sammen drag af de vigtigste statistiske Oplysninger om de danske Straffeanstalter 1861-85«.⁵ Således har det været muligt at udlede en række operationelle årsgennemsnit vedr. væsentlige basisoplysninger (de tilsvarende tal for mandlige straffefanger er sat i parentes):

Årlige gennemsnit 1871-85:

Til- og afgang

Årlig tilgang af afsonere:	117 (447)
Årlig afgang af afsonere:	122 (468)

Idømt straffetid

under 1 år:	58 (218)
1 – 2 år:	35 (137)
2 – 6 år:	21 (81)
over 6 år:	2 (8)
livstid:	1 (3)

For halvdelen af både kvindelige og mandlige straffefanger gjaldt det, at deres dom lød på under 1 års tugt- eller forbedringshus, og tilsvarende at 80% af begge grupper skulle afsone maksimalt 2 år. Kun 14 personer (3 kvinder og 11 mænd) afsønde domme på mere end 6 år.

Aldersfordeling ved indsættelsen

under 15 år:	1 (1)
15-20 år:	8 (43)
21-30 år:	43 (190)
31-40 år:	26 (99)
41-50 år:	22 (64)
51-60 år:	14 (37)
over 60 år:	3 (13)

Ser man bort fra yngste og ældste aldersklasse, der hver repræsenterer et meget lille antal personer, konstaterer man en modsatrettet tendens for de to køn. For de kvindelige straffefanger er tendensen: jo ældre – jo forholdsvis flere, mens den for de mandlige straffefanger er: jo yngre – jo forholdsvis flere. Det konstateres således, at 68% af kvinderne og 77% af mændene er mellem 15 og 40 år ved indsættelsen, mens 32% af kvinderne og 23% af mændene er mellem 41 og 60 år ved indsættelsen.

Fordeling efter civilstand

ugifte:	70 (190)
gifte:	26 (110)
enker:	13 (22 enkemænd)
fraskilte:	8 (19)

For begge køn gælder, at overvægten af enlige, dvs. ugifte, enker/enkemænd og fraskilte er markant. Samtidig bemærkes, at der i gruppen ugifte er forholdsvis færre kvinder end mænd sammenlignet med, hvad der er tilfældet i gruppen enker/enkemænd og fraskilte nemlig for kvinderne 3:1 og for mændene 5:1. Dette falder godt i tråd med den konstaterede tendens i aldersfordelingen.

Fordeling efter hjemsted

København:	40 (128)
købstad:	17 (61)
land:	54 (234)
udland:	6 (24)

For at sætte denne fordeling i rette perspektiv skal oplyses, at indbygger-tallet i Danmark i denne periode var ca. 2.000.000, hvoraf 250.000 boede i København og 250.000 i købstæderne, mens 1.500.000, dvs. tre fjerdedele af befolkningen levede på landet. Der er således en betydelig overvægt af straffefanger med hjemsted i København, størst blandt de kvindelige. Til gengæld er der undervægt af straffefanger, ligeledes især kvindelige, fra landet.

Fordeling efter »Borgerlig Livsstilling«

»Af de bedre stillede Samfundsklasser«:	2 (19)
»Af den agerdykkende Klasse«:	5 (12)
tjenestetyende:	52 (87)
arbejdere:	9 (172)
almisselemmer:	14 (16)
»Andet og ej opgivet Erhverv« ⁶ :	35 (17)
fiskere og sømænd	0 (13)
håndværkere	0 (111)

Det er først og fremmest kategorierne tjenestetyende og arbejdere, der påkalder sig interesse. Ikke mindre end 45% af de kvindelige straffefanger var tjenestepiger, mens 20% af de mandlige var tjenestekarle. Det skal dog tillægges, at det kvindelige tyende udgjorde en større befolkningsgruppe end det mandlige. Forholdet angives som 6:5. Blandt de mandlige straffefanger var den største gruppe arbejdere, nemlig knapt 40%. De er i statistikken også benævnt »arbejdsmand« eller »daglejere«, dvs. at de ernærede sig ved løst arbejde.

Fordeling på forbrydelser

forbryd. mod off.myndighed:	1	(9)
blodskam:	2	(6)
omgængelse mod naturen:	–	(12)
manddrab:	2	(6)
vold:	–	(9)
voldtægt:	–	(14)
fostermord/fødsel i dølgsmål:	15	(–)
fosterfordrivelse:	2	(–)
tyveri, groft:	14	(133)
tyveri, simpelt:	62	(185)
hæleri:	2	(5)
bedrageri:	8	(21)
falsk:	2	(22)
bigami:	–	(2)
brandstiftelse:	7	(23)

Tyveri var for begge køns vedkommende langt den hyppigste forbrydelse. Ikke mindre end 70% af de mandlige straffefanger og 65% af de kvindelige afsonede domme for tyveri. Det skal bemærkes, at relativt få af de kvindelige straffefanger er dømt for fødsel i dølgsmål eller fosterfordrivelse. Men gruppen er dog med sine 7% den næststørste blandt de kvindelige straffefanger.

Forseelser under afsoningen, der har udløst disciplinær straf

forsøg på undvigelse:	–	(2)
slagsmål og klammeri:	5	(15)
uanstændigt forhold:	–	(2)
dovenskab ved arbejdet:	7	(24)
beskadigelse af inventar:	2	(7)
tyveri:	2	(2)
ulovlig handel:	4	(2)
indbyrdes meddelelse:	10	(36)
misbrug af skrivemateriale:	–	(3)
andet (bl.a.løgn og falsk angivelse):	15	(56)

De almindeligste forseelser er indbyrdes meddelelse, også benævnt »trafik«, og dovenskab ved arbejdet. Det skal bemærkes, at de kvindelige straffefanger overgår de mandlige, når det drejer sig om ulovlig handel og tyveri.

Den typiske kvindelige straffefange

Man kan på det foreliggende statistiske grundlag konkludere, at den typiske kvindelige straffefange i perioden 1871-1885 var mellem 20 og 30 år, ugift tjenestepige og fra København. Hun afsonede en dom under 1 år for simpelt tyveri. Formentlig var hun recidivist, idet 1.gangs simpelt tyveri normalt kun straffedes med fængsel og ikke med straffearbejde i tugt- eller forbedringshus. I Kvindefængslet på Christianshavn har hun sandsynligvis udstået sin straf som cellefange. Hvis hun har fået en disciplinær straf under afsoningen, har det enten været for »trafik« eller dovenskab.

Fængselsforholdene

Straffearbejde

Arbejdet i Kvindefængslet bestod især i syning af handsker, skotøj og stråhatte, fabrikation af papirposer og tændstikæsker, knipling, filering og hækling, linnedsyning og linnedspind, strømpestriking, vask og reparation af linned og endelig af krølhårspilning og værkplydsning.⁷

Forplejning

Ifølge reglementet var forplejningen 750 g rugbrød samt 1/2 liter øl pr. fange. Ugens middagsmenu var fast:

- søndag: afvekslende oksekødsuppe og ærter på flæsk
- mandag: byggrynsgrød med smør
- tirsdag: rumfordsuppe⁸ på hestekød
- onsdag: ærter på hestekød
- torsdag: kål på hestekød
- fredag: rumfordsuppe på hestekød
- lørdag: blodbudding med smør

Det daglige gennemsnit var 28 g fedt, 107 g »kvælstofholdige Substanser« og 524 g mel og sukker. Efter tidens opfattelse dækkede de 28 g fedt imidlertid kun 2/3 af en voksens kvindes fedtbehov. Et forhold, man gjorde opmærksom på i 1887-beretningen, og som fik følgende modificerede forklaring med på vejen: »men herved maa det dog bemærkes, at Fangerne have Tilladelse til for Halvdelen af deres saakaldte Overarbejdsfortjeneste at indkøbe Levnedsmidler for dermed at bøde paa, hvad der i saa Henseende mangler efter Bepisningsreglementet. Desuden bliver Fangerne jævnlig vejjet, og naar det viser sig, at de taber i Vægt, bliver de,

Siden ca. 1880 er de kvindelige straffefanger blevet fotograferet ved indsættelsen. Fotografierne er ordnet efter typen af den begåede forbrydelse, her »simpelt tyveri«, der var den hyppigste forbrydelse for de kvindelige straffefangers vedkommende. (Straffeanstalten på Christianshavn, diverse. LAK).

naar Lægen anbefaler dem dertil, støttede ved Ekstraforplejning af sød Mælk, Hvedebrød og lignende, hvad der selvfølgelig ogsaa er Tilfældet, naar deres Sundhedstilstand paa anden Maade svækkes, og Lægen formener, at en anden og bedre Kost vil være hensigtsmæssig.«⁹ Ti år senere, i 1896, fik alle fanger ost og fedt, men ellers var der ikke sket væsentlige ændringer i kosten. Byggrynsgrøden mandag var suppleret med sild, og fredagens rumfordsuppe skiftet ud med torsdagens kål, mens blodbuddingen nu kom på bordet om torsdagen. Kun lørdagsmenuen var klart forbedret. Den bestod af byggrynsvælling og flæsk med kartofler afvekslende med øllebrød og sild med kartofler. Ølrationen var nedsat til lidt over 1/4 liter og blev til gengæld suppleret med 1/4 liter skummet mælk. I stedet for ølrationen kunne fangerne få 1/2 liter sødmælk eller skummet mælk, og brødkvoten var nu enten 650 g rugbrød eller kombinationen 300 g rugbrød og 250 g sigtebrød.¹⁰

Sundhedstilstand

1871-85 steg antallet af sygedage markant for de kvindelige straffefangere vedkommende, mens det faldt for de mandlige. For hver 1 syg mandsfange var der således i 1885 ikke mindre end 3 syge kvindefanger. 1887-redegørelsen tillagde de sanitære forhold ved Kvindefængslet hovedskylden for denne udvikling:

»Saavel Vridsløselille som Horsens Straffeanstalter, der huse de mandlige Fanger, lade lidet eller intet tilbage at ønske i sanitær Henseende. De ligge begge i frie landlige Omgivelser, ... og begges Bygninger ere forholdsvis nye..... Men hvor langt anderledes forholder dette sig ikke med Christianshavns Straffeanstalt, der nu allerede i mange Aar har været det eneste Fængsel i Danmark for kvindelige Straffefanger. Den ligger indelukket i en stor By, og dertil i et af dens fattigste Kvarterer, en mudret Kanal, der navnlig i Sommertiden i høj Grad forpester den omgivende Atmosfære, beskyller paa en lang Strækning dens Fod og inficerer dens Grund. Desuden er det en gammel Bygning, der vel i den her omhandlede Perodes Begyndelse blev ombygget, men flere af de tidligere Bygninger bleve helt staaende, og de gamle Mure af de andre Bygninger bleve for det egentlige Fængsels Vedkommende alle benyttede.«¹¹

Det progressive system

Straffuldbyrdselsens efter det progressive system startede som nævnt 1. april 1873. Tugthusfanger afsonede i fællesskab, forbedringshusfanger

almindeligvis i enkeltcelle. Når forbedringshusstraffen afsonedes ved ophold dag og nat i celle, afkortedes en del af straffetiden. I den her behandlede periode frem til og med 1885 udstod ca. 1.700 kvinder den idømte straf efter det progressive system i Kvindefængslet på Christianshavn. Vi skal følge nogle af dem igennem systemet. Først tugthusfangerne Emilie Kirstine Franck, Ane Cecilie Petersen og Abelone Marie Christiansen. Dernæst forbedringshusfangerne Ane Marie Hansen, Helga Emilie Steffensen og Ellen Kirstine Hansen.

Tugthusfanger

Emilie Kirstine Franck og *Ane Cecilie Petersen* blev begge indsat i Kvindefængslet 7. oktober 1876. De var ved Højesteret 2. oktober 1876 idømt straffearbejde (tugthus) i henholdsvis 6 og 10 år for en række indbrud og tyverier, de havde begået i fællesskab i København. Under retssagen havde de siddet arresteret 1/2 år.

Emilie Kirstine Franck var født 1839. Hun var således 37 år ved indsættelsen. På hendes generalieblad er noteret følgende:

»Født af Arbejdsfolk her i København. Der var mange Søskende og 7 levede og blev voxne. Ingen af dem saalidt som Forældrene ere straffede. Paa Grund af den store Familie havde Forældrene ondt ved at opdrage Børnene. Hun blev udsat i sit 8. Aar til nogle Husfolk i Slangerup, hvor hun var i 2 Aar. Derfra kom hun til Bornholm og var hos en Familie indtil sin Confirmation. Begge Steder havde hun det godt og fik ordentlig Undervisning. Efter Confirmationen tjente hun 3 1/2 Aar paa Bornholm, tog saa til København, hvor hun tjente 1/2 Aar, siden til Vendsyssel, hvor hun fik Tjeneste paa en Gaard. Da hun efter et Aar skiftede derfra og havde faaet en ny Tjeneste, var hun i Hjørring, hvor hun i en Butik fristedes til at begaa Tyveri for at faa Ting til at pynte sig med, som hun ikke havde Raad til at købe. Efter at have udstaaet sin Straf kom hun i den Tjeneste, hvortil hun var fæstet, men et Aars Tid efter, da hun kom til Hjørring, begik hun atter et Butikstyveri, og kom 1 Aar i Viborg [Tugthus]. Efter Straffen blev hun hjemsendt til Bornholm, derfra til København, hvor hun hos en Fæstemand fik en Tjeneste paa Jægerspris. Her blev hun frugt-sommelig ved en Murersvend, der arbejdede paa Slottet, begik et Tyveri af et Par Støvler og et Par Trætøfler, og idømtes 4 Aar her i Anstalten. Løsladt herfra i 1868 var det med det faste Forsæt ikke at stjæle mere. Hun fik en Tjeneste her i Byen, hvor hun siden forblev. Men i Løbet af 6 Aar fik hun 4 Børn med forskellige Mænd. Tjenesten blev derved afbrudt. Hun fødte dels paa Fødselsstiftelsen dels hos en Broder her i Byen. Bør-

nene døde paa et nær, som hun levede og arbejdede for med stor Hengivenhed. Hun lejede nu et Kvistkammer og ernærede sig af Vask og Rengøring i en 3 Aar, da hun tilfældig traf paa NR: 34 Cecilie Petersen, som hun havde lært at kende her i Straffeanstalten. Af hende blev hun paany ført ind paa Forbrydervejen. C. Petersen skulle udføre Tyverier, men da denne, som Politiet kendte, ikke turde bære Kosterne til Pantelaaneren, skulle hun udføre dette Hverv. Dette gik i en 3 Uger, da de blev anholdte. Hun udtaler sig med stor Uforbeholdenhed om sit Liv. Hun har aldrig stjaalet i sine Tjenester, men hun har fra Ungdommen altid haft Lyst til at stjæle fra Butikker, hvor der var Flere samlede og beskæftigede, saa at Lejligheden tilbød sig til at stjæle. Hendes Kærlighed til hendes sidste Barn, der er en Dreng og paa Bøggildgaard, og Familiens Godhed mod hende skulle vistnok have gjort, at hun var blevet paa en ordentlig Vej, hvis ikke Cecilie Petersen havde truffet hende. Nu synes hun, at ethvert Haab om en god Fremtid er slukket for hende. En gift Søster besøger hende jævnlig.«¹²

Ane Cecilie Petersen var 54 år, født 1822 i København. Hendes generalieblad er tilsvarende udførligt:

»Faderen var Constabel i Artilleriet. Efter Afskeden derfra, 53 Aar gammel, levede han af en ringe Pension. Han var oprindelig Skræder, men bestilte Intet ved Haandværket og var i de sidste Aar drikfældig. Moderen var lam i den ene Haand og døde 52 Aar gammel. De havde haft 12 Børn, hvoraf kun 4 blev voxne, hvoraf de 2 Sønner blev straffede, kom gentagne Gange i Straffeanstalt og er nu døde. Den 3die Søn kom i en ung Alder til Jylland, og man har siden ikke hørt fra ham. Hun, Datteren, var kun 8 Aar gammel, da Faderen blev afskediget, og fra den Tid begyndte hendes Ulykke. Hun var eneste Barn hjemme. Hun gik vel i Skole og nød en taalelig Undervisning, men allerede som Barn sendtes hun ud at betle. Naar hun kom tomhændet hjem, blev hun straffet, og derved bragtes hun til at stjæle, Noget som Faderen ret vel vidste. Da hun var 15 Aar døde Modernen, og hun blev hos Faderen, der levede 4 Aar efter, og hun kom da paa egen Haand. Hun var da allerede straffet 4 Gange fra sit 14. Aar. Allerede før Faderens Død var hun usædelig og stod i Forbindelse bl. andre med en Bondekarl fra Storeheddinge. Hun tog ingen Tjeneste efter Faderens Død, men levede af at stjæle, boede saa hos én, saa hos en anden af dem, hun var i Ledtog med, indtil hun 22 Aar gammel blev arresteret i Januar 1844, sad 2 Aar arresteret og kom 1846 1ste Gang i Straffeanstalt på 5 Aar. Løsladt derfra i 1851 var hun kun i et Par Maaneder paa fri Fod. Hun havde da en Tjeneste, men bestjal sit Herskab og idømtes samme Aar i

Straffeanstalt på 2 Aar. Hun løslodes i 1853, ernærede sig en Tid ved Vask og Rengøring, stiftede i 1855 Bekendtskab med en Snedkersvend, ved hvem hun blev frugtsommelig, var en Tid paa Ladegaarden, blev gift i 1856. I nogle Aar ernærede Manden hende, men han var stærkt drikkelig, forsømte sit Arbejde og døde af Druk 1861. Barnet var allerede dødt. Efter Mandens Død begyndte hun igen paa sit gamle Haandværk og idømtes i Straffeanstalt paa 5 Aar. Hun løslodes derfra i Slutningen af 1866, levede af Vask, men indlod sig i utugtig Forbindelse med Arbejdsmand Fritze, begyndte at stjæle igen og blev arresteret i Begyndelsen af 1869 og blev saa i samme Aar inddømt paa 10 Aar. Løsladt i 1875 var hun kun paa fri Fod henved 1 Aar, som hun benyttede til at stjæle med NR.73 [Emilie Kirstine Franck], og blev i 1876 inddømt paa 10 Aar.

Hun har efter hendes Sigende mange Gange haft Lyst til at føre et ordentligt Liv, men altid manglet Kraft dertil. De første Gange, hun var i Straffeanstalten, var hun doven og udisciplineret, hun blev ofte straffet, men er nu i Tidernes Løb blevet disciplineret og er flittig. Hun har et ret godt Helbred, er stærk, før og knoglet. Hun har aldrig holdt af Brændevin og heller ikke lidt af venerisk Sygdom. Hun har en god Forstand og har ved sit Ophold i Straffeanstalten efterhaanden faaet en vis Politur og fører gudelige Ord i Munden og viser et gudfrygtigt Væsen, der imidlertid mangler enhver dybere Rod. Hun er blevet til en god Fange.«¹²

Ved indsættelsen 7. oktober 1876 startede de begge på *Forberedelsesstadiet*, der efter anordningen varede 3 måneder. Ved ankomsten indsattes fangen i en modtagelsescelle i 3 døgn. Her foretoges almindelig visitation og helbredsundersøgelse, og fangen fik bad og blev iført fangedragt. Herefter blev hun afgivet til en bestemt arbejdsstue, hvor der var konstant opsyn. Arbejdet var ulønnet. Morgen og aften opstilledes stuens fanger til mønstring, og bønnen blev herefter læst. Kirkegangen var tvungen. På dette stadium var der ingen undervisning. Udover salmebog og det Ny Testamente kunne der fra bogsamlingen lånes gudelige skrifter efter præstens anvisning. Under den daglige gårdtur skulle fangerne gå i række, én efter én. Ved slutningen af hver måned blev der givet karakter for opførsel og for flid. På dette stadium skulle både inspektør og præst hyppig tilse fangen, »navnlig for tilfulde at gøre hende bekendt med Systemet og vise hende, hvorledes hendes Skæbne i Straffeanstalten er lagt i hendes egen Haand.«

Ved karaktergivningen opnåede både Emilie Kirstine Franck og Cecilie Petersen gennemsnittet »godt«. Det betød, at de begge kunne overgå

direkte til *Tvangsstadiets* 2. klasse og springe 1. klasse over. Begge begyndte således i 2. klasse 7. januar 1877. Opholdet her skulle efter anordningen være mindst 6 måneder. Arbejde og reglement var som på Forberedelsesstadiet. Forskellen bestod i, at der ved opfyldelse af arbejdsnormen tilfaldt fangen 2 skilling daglig, hvoraf halvdelen kunne anvendes til ekstra forplejning. Resten skulle lægges op til udbetaling ved løsladelsen. 7. juli 1877 blev begge kvinder flyttet op i 3. klasse efter opnåelsen af de fornødne points. Emilie Kirstine Franck dog med en anmærkning 2. maj på karakterbladet, fordi hun havde »talt et Par Ord til en Medfange«. I 3. klasse var opholdet på mindst 9 måneder. Lempelserne her bestod i, at mønstringen morgen og aften bortfaldt, og at arbejdsfortjenesten nu steg til 3 skilling daglig. Begge opnåede at komme op i 4. klasse efter de 9 måneder (7. april 1878). Men også denne gang havde Emilie Kirstine Franck fået en anmærkning, nu for et skænderi med en medfange, som »tirrede hende efter Sigende«. Herefter ophørte de to kvinders parallelle afsoningsforløb. Opholdet i de senere klasser og stadier var nemlig fra og med *Tvangsstadiets* 4. klasse reguleret efter den idømte straffetid. Det betød, at Emilie Kirstine Franck, der var idømt 6 år, som minimum skulle opholde sig 12 måneder i 4. klasse og 24 måneder i 5. klasse. Tilsvarende skulle Cecilie Petersen, hvis straffetid var 10 år, som minimum opholde sig 18 måneder i 4. klasse og 36 måneder i 5. klasse.

I 4. klasse bestod lempelserne i, at fangerne under den daglige gårdtur ikke længere var tvungne til »en bestemt Gang eller Orden«, og at arbejdsfortjenesten nu blev 4 skilling daglig. Fanger under 30 år fik undervisning 1 time hver søndag. I 5. klasse bestod lempelserne i længere gårdophold på søn- og helligdage, 2 timers undervisning om søndagen og åben adgang til en gang om ugen at låne bøger, »ogsaa af et mere underholdende Indhold«. Arbejdsfortjenesten blev godtgjort ugentlig efter mål og vægt af overarbejdet, og pligtarbejdet blev honoreret med indtil 8 skilling daglig. Foruden ekstraforplejning kunne fangen tilkøbe sig »et lille Spejl og Almanak«.

Emilie Kirstine Franck kom som nævnt op i 4. klasse 7. april 1878 og kunne således være avanceret til 5. klasse 7. april 1879. Hun avancerede imidlertid først 14. juni 1879, altså med 2 måneders forsinkelse. Hun havde nemlig fået en række anmærkninger, der resulterede i, at hun 14. december 1878 blev rykket ned i 1. klasse, hvor hun var i 2 måneder, før hun igen kom op i 4. klasse. Hendes ophold i 5. klasse blev på grund af adskillige anmærkninger afbrudt af flere deklasseringer. 31. maj 1880 blev hun således sat helt ned i 1. klasse, 2 måneder senere kom hun op i 2. klasse,

men havnede inden 3 måneder igen i 1. klasse. Herfra avancerede hun så møjsommeligt endnu engang gennem alle klasser, indtil hun 21. august 1881 igen nåede 5. klasse. Hun blev løsladt 7. oktober 1882, nøjagtig 6 år efter indsættelsen. Det skete med den lakoniske påtegning på generaliebladet: »Upaavirket«.

De disciplinære forseelser, der havde indbragt hende anmærkninger, var: – »Talt til Medfange« (2. juni 1877) – »Udskældt en Medfange og ikke adlydt Opsynet« (5. september 1877) – »Syet ureglementerede Genstande af hende leverede Klude til Opmaskning« (30. september 1878) – »Skænderi med Medfange« (1. oktober 1878) – »Studsigt Svar til Opsynet« (10. december 1878) – »Besiddet ureglementerede Genstande« (14. december 1878) *deklasseret* – »Studshed og Uartighed mod Opsynet og Assistenten« (5. april 1880) – »Tilvendte sig Slettemel [væverklister] 3 á 4 Gange, misbrugt Gas til Bagning af Pandekager« (31. maj 1880) *deklasseret* – »Talt« (20. august 1880) – »Talt« (22. september 1880) – »Tyveri og Trafik, ikendt 2x5 Dages Vand og Brød« (21. oktober 1880) *deklasseret* – »Næsvis mod Opsynet. Erkendt og bedt om Forladelse« (15. marts 1881) – »Uartig mod Opsynet, udskældt en Medfange. Erkendt« (16. februar 1882).

Cecilie Petersen klarede både 4. og 5. klasse på den minimale tid og uden anmærkninger og deklassering. Samme dag som hendes medskyldige, Emilie Kirstine Franck blev løsladt (7. oktober 1882) startede Cecilie Petersen på *Overgangsstadiet*. Her skulle hun ifølge reglerne for indsatte med en straffetid på 10 år være i mindst 24 måneder. Lempelserne her var flere. Således udskiftedes fangedragten med en almindelig arbejdsdragt, fangen skulle ikke arbejde under lås og lukke, og arbejdstiden var kun til kl. 19. Arbejdsfortjenesten afpassedes efter arbejdslønnen for »den frie Arbejder«, og halvdelen af den kunne foruden til ekstraforplejning »med Inspektørens særlige Tilladelse anvendes til at anskaffe nyttige Genstande«. Tvungen kirkegang skulle ikke finde sted, og der var fri adgang til bogsamlingen. Fangen fik ikke længere karakterer eller points, men alene anmærkninger. Hver 3. måned skulle fangens forhold drøftes på et funktionærmøde.

Efter 14 måneder på Overgangsstadiet gik det imidlertid galt for Cecilie Petersen. 1. december 1883 blev hun på grund af »Trafik« sat ned i Tvangsstadiets 5. klasse, hvor hun måtte tilbringe et helt år. 20. december 1884 avancerede hun igen til Overgangsstadiet. Knap 2 år senere (7. oktober 1886) blev hun løsladt. Som ved Emilie Kirstine Francks løs-

ladelse nøjagtig 4 år tidligere skete det med bemærkningen »Upaavirket«.

Emilie Kirstine Franck fik besøg i alt 5 gange i løbet af de 6 år i Kvindefængslet. Hver gang af et eller 2 familiemedlemmer (søster, bror og svigerinde). Hun skrev med tilladelse 4 breve til søsteren, 3 til broderen, 2 til sønnen, der som nævnt på hendes generalieblad opholdt sig på opdragelsesanstalten Bøgildgaard i Viborg Amt, og 3 til forstanderen på samme Bøgildgaard. Cecilie Petersen modtog derimod hverken besøg eller skrev et eneste brev i sin 10 år lange fangetid.

Emilie Kirstine Franck var ved indsættelsen i 1876 mistænkt for at have syfilis, formentlig uberettiget, da hun ikke ses efterfølgende at være behandlet for lidelsen. Hun var kun én gang under behandling i Kvindefængslet, nemlig fra 25. maj til 16. juni 1881. Årsagen var en byld. Ane Cecilie Petersen blev i august 1878 behandlet for væggtab. Behandlingen varede i 14 dage. Herover fik hun, der jo også på generaliebladet blev tillagt »et ret godt Helbred«, ikke lægebehandling under afsoningen.

Abelone Marie Christiansen blev »afleveret« fra Varde og indsat i Kvindefængslet 7. februar 1877. Hun var ved Højesteret 30. januar 1877 idømt 8 års tugthusarbejde for mordforsøg. Under retsagen havde hun siddet arresteret i 8 måneder. Hun var 35 år. Hendes generalieblad fortæller, at hun »har forsøgt Giftmord paa sin Mand (arsenikforgiftede Vafler). Straffet tidligere med en Bøde for uforsigtig Omgang med Ild. Født i Ringkøbing Amt af Husfolk, opdraget hjemme og har kun været et Aars Tid fra Hjemmet, da hun blev gift 20 År gammel med en Husmand, der døde 3 1/2 Aar efter. Med ham 3 Børn. Enke i et Par Aar, da hun atter blev gift med sin nuværende Mand. Med ham 3 Børn og 2, der er døde. Angiver at have lidt af Besvimelser i sin Barndom. Moderen er død af en Hjerney sygdom. Hun er meget indskrænket. Udslet i Hovedet og Kløe«. Efter de obligatoriske 3 måneder på Forberedelsesstadiet, skulle Abelone Marie Christiansen med en dom på 8 år som minimum på Tvangsstadiet tilbringe 6 måneder i 2. klasse, 9 måneder i 3. klasse, 16 måneder i 4. klasse og 24 måneder i 5. klasse. På Overgangsstadiet skulle hun være i mindst 22 måneder. Abelone Marie Christiansen avancerede igennem systemet uden disciplinbrud og deklassering. 5. september 1877 noteres på generaliebladet, at »Præsten mener, at hendes Anger er sand«. Maj 1882, da hun befandt sig på Overgangsstadiet, »var hendes 2 Sønner af første Ægteskab her for at sige hende Farvel, da de udvandrede til America. De fortalte, at Faderen lever med et Fruentimmer og har 2 Børn med hende«.¹²

Fotografier af kvindelige straffefanger, dømt for »manddrab«, en af de mere sjældent forekommende forbrydelser. (Straffeanstalten på Christianshavn, diverse. LAK).

6 1/2 år efter indsættelsen havde Abelone Marie Christiansen gjort sig fortjent til *Betinget Benådning*. På dette fjerde og sidste stadium i det progressive straffesystem blev fangen afgivet til politimesteren på et sted, hvor der forud var sikret den pågældende arbejde. Almindeligvis overførtes indtil 2/3 af fangens opsparede arbejdsfortjeneste i straffeanstalten til politimesteren, der udbetalte fangen hele beløbet eller så meget, som politimesteren efter omstændighederne fandt hensigtsmæssigt. Straffeanstalten medgav fangen et fripas med følgende betingelser:

- at hun førte et arbejdsomt, redeligt og ædrueligt levned
- at hun nøjagtig fulgte de pålæg, politiet foreskrev
- at hun i modsat fald blev sendt tilbage til straffeanstalten.

Den fuldstændige frihed indtrådte altså ikke i forbindelse med *Betinget Benådning*. Fangen var fortsat under tilsyn, og politimesteren skulle hver 3. måned indsende rapport til straffeanstalten om den pågældendes situation og levned.

Efter anordningen af 20. februar 1873 skulle dette stadium vare 16 måneder, når dommen som i Abelone Marie Christiansens tilfælde lød på 8 år. Hun blev betinget benådet 7. oktober 1883 og kunne se frem til endelig løsladelse 7. februar 1885. Det kom imidlertid til at gå anderledes. Abelone Marie Christiansen vendte tilbage til Vardeegnen og kom således under tilsyn af byfogden i Varde. 7. januar 1884 indgav han sin første rapport til Kvindefængslet på Christianshavn, hvori han meddelte, at der intet var at udsætte på hendes forhold. Så vidt, så godt. Men i rapporten 3 måneder senere, 6. april 1884, indberettede han, »at hun i længere Tid har været arresteret som mistænkt for Ildspaesættelse, hvorved hendes Mands Hus nedbrændte«. Herefter følger den sidste påtegning på Abelone Marie Christiansens generalieblad: «10. April 1884 aflivede hun sig selv ved Hængning i Varde Arrest».

Under afsoningen havde Abelone Marie Christiansen fået besøg 7 gange. Præsten i Varde kom således i alt 3 gange for at tale med hende. Ægte manden, som hun havde forsøgt at myrde, besøgte hende op til jul 1877 og yderligere 2 gange, senest i januar 1882, hvor han var sammen med 2 sønner. Den sidste gang, hun fik besøg under afsoningen, var i maj 1882, da de 2 sønner af 1. ægteskab kom for at tage afsked, før de emigrerede, og samtidig fortalte om stedfaderens samliv med et andet »Fruentimmer«. Abelone Marie Christiansen skrev med tilladelse 27 breve, heraf 20 til en bror og 1 til en anden bror. Hun skrev 3 gange til de emigrerede sønner og 3 breve til folk på hjemegnen.

Abelone Marie Christiansen, der ved indsættelsen 7. februar 1877 led

af kløe og udslet, blev straks samme dag indlagt på hospitalsafdelingen og behandlet for hudsygdom. Hun blev udskrevet 10 dage senere. Juli 1879 måtte hun behandles for »Svulmen af Fødder« og nytåret 1879/80 for knuderosen.

Forbedringshusfanger

Ane Marie Hansen blev indsat 16. januar 1877 fra Københavns Nordre Birk til afsoning af en dom ved Landsoverretten på 1 års straffearbejde i forbedringshus for fødsel i dølgsmål. Hun var 18 år og havde siddet arresteret i 4 måneder under sagen. Hendes generalieblad meddeler, at hun var »født paa Landet i Sorø Amt uden for Ægteskab. Forældrene senere gift, opdraget hos dem til Konfirmationen, tjent omkring ved Slagelse og Roskilde. Tjente paa Ødemark ved Sorø, hvor hun blev besvangret. 1. Juni sidste Aar lod hun sig fæste paa Klampenborg Jernbanestation, hvor hun begik sin, Forbrydelse«. ¹³

På grund af disciplinære forseelser fik Ane Marie Hansen 2 gange forlænget opholdet i straffesystemets 1. klasse med 1 måned. Således talte hun 25. februar i kirken med en anden fange, og 20. marts bankede hun på cellevæggen til nabofangen. Det sidste »tilstod hun strax«. Først 16. juni avancerede hun til 2. klasse. Som cellefange skulle Ane Marie Hansen ifølge straffelovens § 13 dog under alle omstændigheder have sin afsoningstid afkortet med 4 måneder. Hun blev løsladt 15. september 1877 med bemærkningen »overfladisk, har ikke Øjet op for sin Brøde«.

Ane Marie Hansen fik ingen besøg under afsoningen, og hun skrev ingen breve.

Helga Marie Steffensen blev indsat 8. november 1877 til afsoning af en dom ved Københavns Politiet på 1 års forbedringshus for fosterfordrivelse. Under sagen havde hun siddet arresteret i 13 uger. Hun var 23 år og ikke tidligere straffet. Hendes generalieblad fortæller, at hun var »født her i Byen. Faderen var Vognmand, hjemme til Konfirmationen. Derefter tjent som Husjomfru dels i Sverige og dels her i Landet. Var i Tjeneste sidste Aar hos en Entreprenør Madsen, der besvangrede hende og var hende behjælpelig med at skaffe hende af med Fostret. Havde begivet sig til Amerika, men kom ikke længere end til Liverpool, hvorfra hun blev hentet af Politiet«. ¹³

Som forbedringshusafsoner var Helga Emilie Steffensen cellefange. Hun fik ingen disciplinære anmærkninger og blev således oprykket i 2. klasse 8. februar 1878. I henhold til den lovbestemte afkortning af afsoningstiden for cellefanger kunne hun løslades 8. juli 1878.

Helga Emilie Steffensen fik besøg af moderen og 3 søskende den dag, hun avancerede til 2. klasse. Lige efter indsættelsen skrev hun brev til en bror og i februar 1878 til en søster.

Med sine kun 13 år var *Ellen Kirstine Hansen* den yngste, der blev indsat i perioden 1871-85. Hun blev afleveret fra Merløse-Tuse herred 10. juli 1875 for at afsone en dom på 8 måneders forbedringshus for brandstiftelse og tyveri. Hun havde siddet i arrest i 14 dage under sagen. På hendes generalieblad står, at hun havde »afbrændt en Skole i Soderup, stjålet et Skørt og 4 Kr. og 25 Øre contant. Ikke tidligere straffet. Født i Tølløse, Holbæk Amt af Indsiddere. Hun har 4 Søskende, og kom 1. Maj i Tjeneste hos Skolelæreren, der ikke havde andre Piger end hun, men en Karl, der efter hendes Sigende var saa streng imod hende og havde paaduttet hende at have stjaalet Fødevarer fra Skolelæreren, at hun besluttede at stikke Ild paa Huset for at slippe for Tjenesten. Tilsyneladende fortryder hun. Hun er ikke konfirmeret, men gik til Præsten. Var forbeholden med sin Tilstaaelse«. ¹³

Ellen Kirstine Hansen var cellefange. Hun avancerede uden forsinkel- se i straffesystemet og fik afkortet afsoningstiden efter lovbestemmelsen med 2 måneder. Hun kunne således løslades 10. januar 1876.

Upåvirket !

På det her fremlagte kildegrundlag lader det sig ikke gøre at nå frem til en egentlig vurdering af, hvorvidt det udviklede progressive straffesystem levede op til sit formål: at forbedre og resocialisere afsoneren. Men et vist indtryk, først og fremmest af psykologisk art, kan man få ved at nærlæse noterne i generalieprotokollen over afsonere 1873-78. ¹⁴ Af det samlede antal heri indførte straffefanger, er 133 idømt tugthusarbejde fra 3 år til livstid. For 65 kvinder i denne gruppe har man i forbindelse med løsladelsen noteret, om vedkommende er »paavirket« eller »upaavirket«. I prædiketet synes implicit at ligge en vurdering af, om den pågældende har udvist anger og tegn på forbedring, eller om hun formodes at være forhærdet. Af de nævnte 65 noteres 15 at være påvirket, mens 40 skønnes at være upåvirket. De 65 fordeler sig således:

- livstidsfanger: påvirket 1 – upåvirket 5
- 12 års tugthus: påvirket 0 – upåvirket 1
- 10 års tugthus: påvirket 0 – upåvirket 2
- 8 års tugthus: påvirket 1 – upåvirket 1
- 6 års tugthus: påvirket 3 – upåvirket 1

- 5 års tugthus:
  - fællesfanger: påvirket 0 – upåvirket 5
  - cellefanger: påvirket 3 – upåvirket 2
- 4 års tugthus:
  - fællesfanger: påvirket 0 – upåvirket 9
  - cellefanger: påvirket 4 – upåvirket 2
- 3 års tugthus:
  - fællesfanger: påvirket 2 – upåvirket 10
  - cellefanger: påvirket 1 – upåvirket 2

Nærlæsningen indicerer, at tugthusfanger med lange straffe stort set er upåvirket. Modsvarende synes celleafsonere at være en smule påvirket. – Målt med en almenmenneskelig målestok er der dog næppe nogen, der er kommet gennem det progressive straffesystem uden mén. Det bemærkes, at systemet overlevede i det danske fængselsvæsen lige indtil 1930. Det fungerede således i næsten 60 år!

Om arkivalierne/kilderne

Kvindefængslets arkiv indgår i det samlede arkiv fra Christianshavns Straffeanstalt og dennes to forgængere: Børnehuset og Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset. Det samlede arkiv blev afleveret til Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm i 1928, da Kvindefængslet overførtes til Vestre Fængsel og nu fik betegnelsen Statens Kvindefængsel. Arkivalierne fra Kvindefængslet på Christianshavn skal således »plukkes« ud af det omfattende fællesarkiv, der tæller i alt 791 enheder (protokoller og pakkesager).

For den her behandlede periode 1870-1885 er hovedkilden *stamrullerne*, hvoraf findes tre rækker:

- en række for alle straffefanger, ført kronologisk efter indsættelsesdato med biografiske data og oplysning om forbrydelse og dom.
- en i fangenummerorden ført række generalieprotokoller med udførlige biografiske oplysninger. Fra 1878 er der ofte indklæbet foto på generaliebladet.
- en række for fællesfanger, ført kronologisk efter indsættelsesdato med korte biografiske data samt oplysning om den enkelte afsoners oprykning gennem det progressive straffesystem.

Registraturen over det samlede arkiv findes med indledning i publikationen *Ældre fængselsarkiver fra København og Møn*. 1965 (s.1-42).

Noter

1. Justitsministeriets cirkulære af 20. august 1870.
2. Udover på love og anordninger bygger dette oversigtlige afsnit især på: Goll, A.: Fængselsvæsen (Salmonsens Konversationsleksikon 2.udg. bd.IX. 1920). Aude-Hansen, Carl: Fængselsstraffen og anden frihedsstraf i Danmark (Kampen mod forbrydelsen. bd. 2. 1953). Waaben, Knud: Fængsler (Dansk kulturhistorisk Opslagsværk. 1991). Carlé, Erik: Københavns fængsler i 100 år. 1994.
3. Holck, A.: Dansk statistiks historie. 1901, s. 253-73.
4. Statistisk Tabelværk 3. rk. 23. bd. 1873.
5. Ministerialtidende. Afd. B. 1887, s. 1193-1283.
6. Til disse tal findes denne kommentar i ovennævnte Ministerialtidende s. 1249: »Det maa beklages, at denne Oversigt ikke er aldeles tilfredsstillende for Kvindefangernes vedkommende. For Fiskere og Sømænd, for Haandværkere og Daglejere findes der nemlig ikke i de paagjældende Rubrikker optaget nogen Kvindefange med mindre hun selv havde for tjent sit Underhold, før hun indsattes i Straffeanstalten, medens der i dem utvivlsomt og saa burde have været optaget de til disse Samfundsklasser hørende kvindelige Familie-medlemmer og navnlig Hustruer. Ved Extraheringen i sin Tid af det statistiske Materiale har man i Betragtning af, at en Fiskers Hustru ikke er Fisker, en Skomagers Hustru ikke Skomager o.s.v., kastet alle de herhen hørende kvindelige Fanger ned i den sidste Rubrik »andet og ej oplyst Erhverv«. De ved denne utvivlsomme Misforstaaelse foranledigede Urigtigheder, der dog ikke ere af særdeles stor Betydning, kunne nu ... ikke rettes uden et aldeles uforholdsmæssigt stort Arbejde«.
7. Værkplydsning, betegnelse for oplukning af gammelt tovværk.
8. Rumfordsuppe, oprindelig suppe af knogle- og blodafkog, senere betegnelse på suppe kogt på grøntsager, kartofler og kød. Opkaldt efter sin »opfinder« fysikeren Benjamin Thompson, greve Rumford (1753-1814). Se i øvrigt Knud Waaben: Den Rumfordske suppe (Siden Saxo 1995/2, s. 11-17).
9. Ministerialtidende. Afd.B. 1887, s. 1274 f.
10. Forplejningsjournal 1895-1901. (Straffeanstalten på Christianshavn, nr. 553. LAK).
11. Ministerialtidende. Afd. B. 1887, s. 1265.
12. Oplysningerne om Emilie Kirstine Franck, Ane Cecilie Petersen og Abelone Marie Christensen findes i protokol nr. 11 over kvindefanger 1876-78, domsnr. 100/1876, 101/1876 og 13/1877; protokol nr.1 over kvindefanger – fællesfanger 1873-77, fol. 246 v-248 r og 267 v-268 r; generalieprotokol nr.1 1873-77, fol. 34, 53 og 73 (Straffeanstalten på Christianshavn, nr. 487, 503 og 510. LAK).
13. Oplysningerne om Ane Marie Hansen, Helga Emilie Franciska Steffensen og Ellen Kirstine Hansen findes i generalieprotokol nr. 1 1873-77, fol. 265, 275 og 301 (Straffeanstalten på Christianshavn, nr. 510. LAK).
14. Straffeanstalten på Christianshavn, nr. 510. LAK.

Bag pigtråd

Tyske flygtninge i Danmark 1945-1949

Af Anette Warring

Flere hundrede tusinde tyske flygtninge opholdt sig i Danmark fra 1945 til 1949 drevet hertil af bitre omstændigheder. De ønskede at komme hjem så hurtigt som muligt. 85% af dem var kvinder og børn. De kom fra det Tyskland, der havde besat Danmark, kastet verdenen ud i krig og begået krigsforbrydelser, hvis uhyrlighed netop i disse år blev rullet op for verdensopinionen. Flygtningene var ikke velkomne. Flygtningepolitikens mål var at få dem ud af landet så hurtigt som muligt, og enhver assimilering skulle derfor undgås gennem bevogtet isolering og forbud mod fraternisering. Mest af alt ønskede man at undgå, at flygtningene, som udgjorde omkring 5% af befolkningen, blev absorberet i det danske samfund. Assimileringsfaren syntes måske særlig påtrængende på grund af flygtningenes kønsfordeling? I hvert fald var offentligheden meget optaget af flygtningekvindernes seksualitet. De blev set som fristerinder, der lokkede og forførte danske mænd til at overtræde fraterniseringsforbudet. Det var måske også en af grundene til, at de danske mandlige fraterniserer ikke var udsat for selvjustits, sådan som tyskerpiger var det under og efter besættelsen.

Såvel i samtiden som i efterkrigstiden er den almindelige vurdering, at »Danmark bestod prøven« og løste den store opgave med for sorgen for de mange flygtninge med glans. Isolationspolitikens nødvendighed blev aldrig anfægtet. Set i forhold til målet om ingen assimilering var flygtningepolitikken en succes. Vurderet i et bredere og mere humanistisk perspektiv bliver svaret mere tvivlsomt. Forståelseskløften var stor mellem danskere og tyske flygtninge. Præget af det nazistiske Tyskland forstod mange flygtninge ikke, at danskerne var så negativt indstillede over for dem. Omvendt herskede der et entydigt fjendebillede af tyskere, som mange mente måtte påtage sig en kollektiv skyld. Spørgsmålet er om isolationspolitikken ikke uddybede forståelseskløften mellem danskere og tyskere. Men var der noget alternativ?¹

Et brev retur – modtageren død

»Kære Elsi! Endnu en gang vil jeg prøve at sende post med til Berlin. Der er en herre, som kører direkte til Berlin. Vi håber jo også snart at komme dertil. Kære Elsi, jeg håber du får brevet og har lejlighed til at vise brevet til x, x, Frk. x osv. Åh Gud, kunne man blot få et kig ned til jer. Længslen efter alt er så stærk, at man ikke har ro. Vi er nu i en stor lejr. Det er en barakby til ca. 20.000 personer. Endnu bygger danskerne flittigt. Forhåbentligt kan vi snart gøre plads til andre mennesker. Jeg bor her sammen med 21 personer. De er fra Østpreussen og Pommern. Kun en kvinde med en 4-årig datter er fra Berlin. Sengene er som i F.A.D. De kulturelle tilbud er nogenlunde. Vi ville tåle alt, hvis vi bare kunne komme i forbindelse med vort hjem. Hvor ville jeg gerne lede efter min mand. Er det muligt fra Berlin? Han er født....1916 i Berlin og var (så vidt jeg ved) til....januar 1945 i Gleiwitz. Måske er han i de sidste krigsmåned er kommet ind i Tyskland. Hvis det er muligt for dig at gøre noget ved denne sag, så vær sød at gøre det? Du kan sikkert nok forstå, hvor meget man her i det fremmede land længes efter sine kære. Her befinder sig så mange, men jeg finder ingen.(...)

Tænk Elsi, jeg har reddet det smukke spejl, jeg fik af dig. Ellers ingenting, kun den lille lakkuffert og en lille rygsæk. Meget blev stående. Nå, det er ikke så slemt. Vi kommer nok igennem, hvis kun slægtningene er i live og er raske. Hvor mon x er blevet af? x skrev fra Schwerin til mig sidste gang. Og alle mine bekendte fra Oberschlesien. Dem ser jeg sikkert aldrig igen. Hvor er min mor?(...) Et postkort fra Berlin har jeg fået som gave, og jeg har nogle få breve fra min x, som jeg læser mange gange. Stadig igen går tanker til ham, desværre bliver det kun ved ønskerne! Så Elsi, mit eneste ønske er, at du får brevet, og at du prøver at finde min mand. Prøv igennem Røde Kors i Genève. Mange hjertelige tanker til jer og ønsker om alt godt. Jeres Ebba.«²

Brevet er skrevet vinteren 1945-46 af den tyske flygtning Ebba, mens hun opholdt sig i den store flygtningelejr Klövermarken på Amager. Ebba havde skrevet forgæves flere gange til sin veninde eller slægtning Elsi. Heller ikke denne gang fik hun svar. Brevet kom retur påstemplet »Tod« og er givet blevet opsnapet af brevcensuren i Klövermarkslejren. Ebba havde forbrudt sig mod flere bestemmelser. For det første havde hun trods set forbudet mod at skrive til Tyskland og havde desuden ladet brevet besørge af en tysk person, hvilket heller ikke var tilladt. For det andet havde hun andre steder end i det ovenfor citerede kritiseret forholdene for flygtningene i Danmark. For sine forsyndelser modtog hun »en kraftig irettesættelse« af lejrleder Harald Nielsen, som rutinemæssigt videre-

sendte sagen til den københavnske luftværnschef.³ I dennes arkiv kan brevet sammen med en lille stak andre tilbageholdte breve findes i dag, fordi de af forskellige grunde ikke fandt tilbage til deres rette ejermand. De giver os med flygtningenes egne ord fra dengang et indtryk af, hvordan de oplevede flygtningelivet i Danmark.

På flugt til Danmark

Ebba var én af de ca. 250.000 civile tyskere, der fra udgangen af januar til kapitulationsdagene i maj 1945 flygtede til Danmark. Den 18. marts var hendes flugt fra Berlin endt i København, hvor hun kom til at leve blandt andre flygtninge fortrinsvis fra Pommern og Østpreussen. Det var nemlig især fra disse områder flygtningene kom.

Det var den Røde Hærs offensiv, indledt den 13. januar 1945, som drev millioner af skrækslagne tyskere på flugt mod vest. Flygtningene trodsede de tyske myndigheder, som ville reservere toge og veje til forsyningstransporter til tyske soldater på fronten og som desuden ikke ønskede masseflugten, fordi det ville være et tegn på tysk sammenbrud. Men som de allierede hære rykkede frem fra vest, øst og syd, og de tyske byer blev udsat for systematiske bombardementer, besluttede de tyske myndigheder at iværksætte en evakuering af civile tyskere.

Mere end 2 millioner blev evakueret over Østersøen fra havnebyerne i Preussen og Pommern.⁴ De fleste flygtningeskibe anløb havne i det vestlige Tyskland, hvor situationen efterhånden blev kaotisk. Derfor beordrede Hitler den 4. februar, at en del af skibene satte kurs mod det besatte Danmark. Hertil ankom de første den 11. februar. Fra februar til maj 1945 nåede ca. 244.500 flygtninge Danmark ad søvejen. Ca. 30.000 af dem befandt sig ved befrielsen på skibe i Københavns havn, og da de sammen med flygtninge på Bornholm blev hjemsendt straks, opholdt der sig ca. 200.000 flygtninge i Danmark fra befrielsen til den første hjemsendelse 1. november 1946. De sidste tog afsted i februar 1949.⁵

Flugten først over land og siden over Østersøen var farefuld. Flygtningeskibene var under amerikansk, russisk og engelsk beskydning, og det anslås, at mindst 20.000 mistede livet i Østersøen. Ved de to største skibskatastrofer omkom ca. 10.000 flygtninge efter russisk torpedering.⁶ Et langt større men ukendt antal døde imidlertid efter evakueringen til Nordvesttyskland eller Danmark som følge af udmattelse, sygdomme, chok eller sult. Det var oftest spædbørn og gamle, der bukkede under for de forfærdende forhold på skibene.⁷ Ebba nåede Danmark med livet i behold, men som så mange andre flygtninge uden sine nærmeste.

Desperat behov for underretning

Blev Ebba genforenet med sin mand og mor? Vi ved det ikke. Det kunne tage år at få vished. Men brevet er et vidnesbyrd om flygtningenes desperate behov for at få kontakt med eller blot efterretninger om ægtefællers, børns, slægtninges og venners skæbne. Havde manden overlevet kampene ved fronten? Var slægtninge blevet udslettet af de allieredes bombardementer eller havde de mistet livet, da russerne rykkede vestpå? Hvad var der blevet af barnet, som blev væk i kaoset på kajen, da flygtningene kæmpede for en plads på skibe, de håbede kunne bringe dem i sikkerhed? Havde de gamle forældre overlevet kulden, sulten, sygdomme og strabadser under flugten?

Det var derfor svært for flygtningene at leve med, at det indtil 15. november 1945 ikke var muligt at skrive til udlandet, og især at postforbindelsen med Tyskland først blev genåbnet den 5. april 1946.⁸ Ligeledes var det vanskeligt for flygtningene at acceptere og overholde reglerne for brevforsendelse, som var særligt skrappe i den første periode efter kapitulationen, hvor danske myndigheder havde overtaget ansvaret for flygtningene.

Flygtningenes kommunikationsmuligheder med omverdenen var betydeligt indskrænket først i det foreløbige reglement udarbejdet af luftværnschefen for Storkøbenhavn fra maj og siden i det egentlige 'Reglement for de tyske flygtninge', som blev udstedt af Arbejds- og Socialministeriet 2. august 1945, da det stod klart, at flygtningene ikke stod lige over for at blive hjembragt. Reglerne foreskrev, at »Brevforsendelser skal afleveres åbne til lejrlederen. Brevene skal affattes i blokbogstaver og må kun omhandle personlige familieforhold. Lejrlederen er berettiget til at begrænse brevvekslingens hyppighed.«⁹ Hertil føjede Statens Civile Luftværn den regel, at brevene ikke måtte indeholde mere end 25 ord. Blev bestemmelserne ikke overholdt, skulle lejrjensen nægte at befordre brevet.¹⁰

De skrappe regler for flygtningenes brevkommunikation havde både politiske og praktiske grunde. Særligt i den første tid var det nødvendigt at være opmærksom på, at der kunne gemme sig krigsforbrydere eller højststående nazister blandt flygtningene. Samtidig var flygtningenes skrivelyst enorm. I årene 1946-48 afsendtes knapt 300.000 breve fra Oksbøllejren til personer i andre danske flygtningelejre og knapt 250.000 til udlandet; næsten 1.900.000 til Tyskland efter postforbindelsen var blevet åbnet.¹¹

Restriktionerne blev selvfølgelig omgået. Ligesom Ebba forsøgte mange flygtninge før brevforbindelserne blev åbnet at få breve til Tysk-

land enten via tyske forbindelser på forskellige tyske institutioner som f.eks. fødeklinikker, Tysk Røde Kors og Kontoret for tyske Flygtninge eller via danskere, som de havde fået kontakt med.¹² De forbudte postforbindelser gik ikke kun til Tyskland. Flygtningene forsøgte desuden at få breve uden om censuren til flygtninge i andre lejre eller til danske bekendte.

Et desperat behov for at få kontakt med eller oplysninger om familie-medlemmers skæbne var selvfølgelig den vigtigste årsag til flygtningsbrud på brevreglementet. En gennemlæsning af tilbageholdte breve viser desuden, at nazistiske synspunkter, kritik af forholdene i lejrene og af bevogtningspersonalets opførsel kunne være grunde til at unddrage sig censur.¹³ Hertil kom, at breve til danskere nødvendigvis måtte besørges uden om censuren. Al fraternisering mellem tyske flygtninge og danskere var forbudt og strafbart for såvel flygtninge som danskere. Indespærring og fraterniseringsforbud var nemlig to centrale elementer i den danske flygtningepolitik.

Isolationspolitikken

Beslutningen om at de tyske flygtninge skulle indespærres, bevogtes og holdes adskilt fra den danske befolkning blev taget straks efter Danmarks befrielse, hvor ansvaret for flygtningene blev overdraget danske myndigheder. Indtil da havde det været den tyske besættelsesmagt, der havde stået for indkvartering og forplejning, fordi danske myndigheder havde afslået at medvirke. Den eneste undtagelse var, at man fra dansk side deltog i epidemibekæmpelse og i vaccination af flygtninge. Værnemagten beslaglagde næsten 900 skoler, forsamlingshuse, hoteller og andre offentlige og private bygninger til indkvarteringen og financerede udgifterne via rekvisitioner til Nationalbanken.¹⁴ Danske myndigheder havde altså ingen bemyndigelse over for flygtninge, og i de første måneder fra februar til maj 1945 kunne de derfor færdes frit.

Der var ingen tvivl om, at flygtningene var ubudne gæster. Deres ophold i landet var påtvunget – først af Tyskland og siden af de fire allierede stormagter. Flygtningene kom til Danmark, mens landet var besat af Tyskland, og Udenrigsministeriets skarpe og gentagne protester var forgæves. Ved Tysklands kapitulation blev den danske samlingsregering overdraget ansvaret for flygtningene af de allierede magter og skulle i samarbejde med S.H.A.E.F. Mission to Denmark' varetage flygtningeforsorgen.¹⁵ Flygtningene blev Arbejds- og Socialministeriets ressort bortset fra anbringelsen af flygtningene i lejre, som Indenrigsministeriet varetog. Men den konkrete forsyng for flygtningene blev udført af Statens

Civile Luftværn. Opgaven var enorm og kompliceret. De danske myndigheder havde ingen flygtningeregistrering at bygge på og kendte derfor hverken antallet af flygtninge eller indkvarteringssteder eller flygtningenes sundhedstilstand og politiske sammensætning. Indtil juli 1945 forventede man, at flygtningenes ophold i landet kun var midlertidigt, hvorfor man kun foretog sig det mest nødvendige såsom registrering, vaccination og afsætning af de tyske lejrledere.¹⁶

Under besættelsen var forholdene for flygtningene forfærdende. Værnemagten havde intet overblik over hvem, der var kommet til Danmark, forplejningen og de sanitære forhold i flygtningeforlæggningerne var elendige. Som følge af en række epidemier var dødeligheden høj. I alt døde 17.209 flygtninge under deres ophold i Danmark. Heraf døde ca. 6.580 i de første fire måneder frem til befrielsen, og fra 1. februar 1946 faldt dødeligheden drastisk som følge af vaccinationer imod tyfus, paratyfus, difteri og tuberkulose.¹⁷ Den danske stats overtagelse af flygtningeforsorgen betød en forbedring af forholdene. Prisen var indespærring og isolation.

Det var modstandsbevægelsens styrker, der straks efter befrielsen varetog bevogtningen af de mange steder, hvor flygtninge var indkvarteret, og i løbet af maj blev opgaven officielt overdraget modstandsbevægelsen samt mandskab fra det daværende civilforsvar – Statens civile Luftværn. Bevogtningsmandskabet talte ca. 16.000 mand.¹⁸ Senere som modstandsbevægelsen hjemsendte sine styrker, løstes bevogtningsopgaven af CB'ere (svarer til mandskab fra det nuværende civilforsvar), hæren og politiet. Bevogtningspersonalet blev pålagt at »udvise en korrekt, værdig og bestemt holdning over for flygtningene. *Samkvem med disse er under enhver form forbudt.* Undtaget er kun besvarelse af rent tjenstlige forespørgelser.«¹⁹

Lejrene blev omkranset af pigtråd, så ind- og udpassage kunne foregå kontrolleret. Alle andre end dem, der havde fået en særlig tilladelse af Arbejds- og Socialministeriet, Statens civile Luftværn eller Luftværnschefen, var forment adgang til flygtningeforlæggningerne.²⁰ Uden for forlæggningerne blev opsat skilte, der oplyste om det fraterniseringsforbud, som lokale politimestre udstedte med hjemmel i en gammel lov fra 1871. Almindeligvis var teksten: »Advarsel. Ethvert samkvem med tyske flygtninge er forbudt. Det er forbudt at stå stille eller færdes frem og tilbage langs flygtningelejrens indhegning eller i dennes umiddelbare nærhed. Overtrædelse medfører strafansvar. *Politiet.*«²¹

I tillæg til den bevogtede indespærring og indskrænkningerne i brevforsendelser blev flygtningene ligeledes forbudt alle former for fraternisering. Således hed det i Reglement for de tyske Flygtninge: »Enhver

Med pigtråd, bevogtning og skilte med advarsel om, at enhver kontakt med flygtninge var strafbart forsøgte danske myndigheder at isolere flygtningene for at undgå deres assimilation i det danske samfund.

direkte henvendelse fra de tyske flygtninge til de danske vagtposter eller til danske civilpersoner inden eller udenfor lejrens område er forbudt. Det er flygtningene forbudt at benytte telefon.«²²

Flygtningene kunne imidlertid få særlige tilladelser til at forlade lejrene. Sådanne passersedler skulle påstemples ved afgang fra og hjemkomst til lejren og ved ankomst og afgang fra bestemmelsesstedet. Permanent

udgangstilladelse opnåede flygtninge, der arbejdede i tyske lazaretter, på tyske hospitalsskibe, tyske kontorer, kaserner, værksteder samt hos de engelske besættelsesmyndigheder.²³ Det drejede sig om vaskekoner, rengøringskoner, syersker, køkkenhjælpere, sproglærere, gangpiger, sygeplejersker osv.²⁴ Desuden kunne flygtninge få udgangstilladelse for en enkelt passage »undtagelsesvis i ganske ekstraordinære tilfælde, f.eks. for at søge speciallæge eller i tilfælde af diegivning eller ved dødsfald eller alvorlig sygdom indenfor den nærmeste familie«. ²⁵

Det var op til den enkelte lejrlæder at administrere udgangstilladelserne, og reglerne blev praktiseret med stor forskellighed. I Ebbas flygtningelejr, Kløvermarken, synes praksis umiddelbart at have været relativt stram. Således fik flygtninge typisk afslag på ansøgninger om at besøge slægtninge i andre lejre, men almindeligvis blev det tilladt at besøge familiemedlemmer på flygtningelazaretter og pårørendes gravsteder, selvom det f.eks. blev nægtet, hvis besøgene skete for ofte. Mange fik desuden tilladelse til at opsøge speciallæger uden for lejren. Trods restriktionerne opnåede mange sådanne ekstraordinære engangstilladelser. Således udstedte Kløvermarkens lejrlæder 12.382 udpassager i en to måneders periode i sommeren 1946, hvor der ialt opholdt sig ca. 17.000 flygtninge i lejren.²⁶ Det kunne jo også være vanskeligt på forhånd at afgøre, om f.eks. et speciallægebesøg var nødvendigt.²⁷

Isolationspolitikken og fraterniseringsforbudet blev opretholdt også efter, at det i sommeren 1945 blev klart, at flygtningene ikke med det første ville blive hjembragt. I de første måneder efter befrielsen nærrede danske myndigheder håb om, at de allierede militærmyndigheders hensigt om at hjembringe flygtningene straks efter evakueringen af de tyske tropper ville blive ført ud i livet. Men i juli måned meddelte den britiske militærmission i Danmark, at det ikke foreløbigt ville være muligt at tage imod flygtningene i Tyskland, hvor der herskede kaotiske tilstande. Det danske samfund måtte indstille sig på, at flygtningenes ophold i landet ikke ville blive af kort varighed. Det var de allierede stormagters beslutning, ikke Danmarks. Og i de følgende år pressede Udenrigsministeriet voldsomt på over for de fire allierede stormagters regeringer og det allierede kontrolråd i Tyskland for at slippe af med flygtningene.²⁸

Selvom kernepunktet i flygtningepolitikken nemlig isolationen og den bevogtede indespærring blev fastholdt, skete der efter oprettelsen af Flygtningeadministrationen i september 1945 under Johannes Kjærbøls ledelse en forbedring af flygtningenes forhold. Den mest presserende opgave var nu først at aflaste det danske samfund ved at frigive de mange beslaglagte skoler, institutioner og andre bygninger. Indkvarterings-

problemet blev løst ved at koncentrere flygtningene i nyopførte store baraklejre. Den største var Oksbøllejren som husede 36.000 flygtninge og dermed udgjorde Danmarks dengang 6. største by. De andre større lejre var Kløvermarken med 18.000 beboere, Grove-Gedhus og Aalborglejren. Fra befrielsen til juli 1946 svandt antallet af flygtningeforlægninger fra 1.100 til 142.²⁹ Med oprettelsen af lejrene blev flygtningene »*gemt væk*«³⁰ og blev derfor mindre synlige og mere isolerede fra det danske samfund.

Flygtningepolitikken var baseret på en opfattelse af, at forsorgen skulle være nødtørftig, men Johannes Kjærbøl vurderer i sine erindringer, at »opfattelsen af, hvad der var nødtørftig, med tiden (blev) ændret. Forsorgen blev mere og mere nuanceret, og flygtningene fik lidt efter lidt adgang til flere og flere goder. Baggrunden var naturligvis, at hjemsendelsen trak i langdrag.«³¹ Flygtningeadministrationens oprettelse medførte en bedre varetagelse af flygtningenes situation: sammenføring af familier, eftersøgningstjeneste, undervisning, oplysnings- og kulturarbejde, kirketjeneste m.v.³² Men isolationspolitikken blev der ikke lempet på, således heller ikke på forbudet mod undervisning i dansk.³³

De danske myndigheder var godt klar over, at indespærringen var en stor psykisk belastning, som udtrykt af Johannes Kjærbøl: »Opholdet bag pigtråd, den ensformige lejrtilværelse, adskillelsen fra familien i Tyskland og usikkerheden over hvad fremtiden ville bringe, gav grobund for lejropsykoser og stemningskriser.«³⁴ Fraterneringsforbudet blev da også overtrådt og flygtningereglementet omgået. Det vender jeg senere tilbage til.

Beskyttelse – af hvem og mod hvad?

Det står hen i det uvisse hvordan, af hvem og med hvilken argumentation det blev besluttet under bevogtning at isolere flygtningene straks efter befrielsen. Det er slående med hvilken selvfølgelighed, isolationspolitikken fremstår. Det synes at være en fuldstændig selvklar måde at håndtere flygtningeproblemet på og affødte ikke nogen debat af betydning. Enkelte kilder kan dog give et indtryk af, hvordan isolationspolitikken blev begrundet.

I en instruks fra 8. maj 1945 blev det slået fast, at bevogtningen af lejrene måtte gøres effektivt, »dels for at modvirke fraternisering, dels for at man med henblik på den forestående hjemsendelse til Tyskland kunne vide, hvor flygtningene befandt sig, dels endelig for at beskytte den danske befolkning mod eventuelle sygdomme.«³⁵ Isoleringen og bevogtningen af flygtningene blev desuden af Udenrigsministeriet gentagne gange begrundet med, at Danmark »under ingen omstændigheder er rede til at

absorbere de tyske flygtninge i det danske samfund« og var nødvendig »af nationale sikkerhedshensyn og for at forhindre infiltration i den danske befolkning...«³⁶

Folketinget fastlagde aldrig Danmarks flygtningepolitik, og kun en enkelt gang havde tinget den til debat. Den 13. juni 1946 debatterede og vedtog Folketinget en fastholdelse af den hidtidige afvisning af brug af tyske flygtninge i dansk produktion.³⁷ Af debatten fremgår, at der herskede fuldstændig konsensus om isolationen af flygtningene omend holdningerne til flygtningene mere generelt var meget delte. Alle var enige om, at »Danmark skulle slippe af med flygtningene« så hurtigt som muligt, som det gentagne gange blev udtrykt i debatten. Og det opfattede man kun som muligt, hvis de blev holdt isoleret, indespærret og afsondret fra den danske befolkning. Det blev fremført, at flygtningene var en enorm økonomisk byrde for det danske samfund med udgifter på daværende tidspunkt på op til 3/4 mill. kroner i døgnet. Ydeligere blev det påpeget, at flygtningebevogtningen beslaglagde en ellers eftertragtet dansk arbejdskraft, og at de udgjorde en sundhedsrisiko. Fra flere sider, f.eks. fra Hoff (Dansk Samling), Arbejds- og Socialministeren Søren P. Larsen (Venstre), Ole Bjørn Kraft (Det Konservative Folkeparti) og Ib Nørlund (Danmarks Kommunistiske Parti), blev flygtningenes »åndelige infektion« (Hoff) og »nationale belastning« (Nørlund) af det danske samfund betonet.

I modsætning hertil påpegede Hans Hedtoft (Socialdemokratiet), som iøvrigt fuldt ud tilsluttede sig flygtningepolitikken, at »den største nazistiske fare herhjemme og forskellige andre steder (...) efterhånden ligger i den antinazistiske nazisme, den ligger i hele den indstilling, der suger sin næring af had og gengældelsestrang, opstillet i generel form over for bestemte folkeslag og befolkningsgrupper.« Det samme gjorde Aage Fogh (Det Radikale Venstre) og Søren Olesen (Danmarks Retsforbund), der begge også mindede om, at »det drejede sig om menneskeskæbner«, for hvem indespærringen var ødelæggende, og overfor hvem »Vi må vise vilje til at behandle dem så retfærdigt og godt, som vi kan«.

Debatten uddybede begrundelserne for isolationspolitikken med synspunkter om, at flygtningene i modsat fald kunne sprede deres åndelige smitte over hele landet (Hoff) og med »At Danmark hverken kunne eller ville opsuge disse flygtninge i vort folkelegeme« (Ole Bjørn Kraft). Ib Nørlund argumenterede med, at »Det ville være en ulykke for os, hvis vi skulle opsuge et så stort både nationalt, folkeligt og politisk fremmedelement, som jo beløber sig til henved 5% af befolkningen« (...) »Selv om det kun ved visse lejligheder hører til god tone at indespærre folk her i

Kløvermarkslejren var en af landets største flygtningelejre. Den lå på Amager sydøst for Christianshavn. I marts 1946 boede ca. 17.000 flygtninge i lejren i ca. 950 barakker.

landet, så bliver vi nødt til at gribe til dette middel over for de tyske flygtninge. Interneringen forhindrer i høj grad en assimilering af de tyske flygtninge.« Og videre talte Nørlund indirekte om fraterniseringsforbudets nødvendighed: »Det ligger ikke til dansk opfattelse at have noget imod ægteskab mellem folk af forskellige nationaliteter, men i denne forbindelse står vi over for et problem af et sådant omfang, at man, selv om det kan tilføje enkelte menneskeskæbner dybe hjertesår, bliver nødt til at forhindre enhver opløsning af den strenge afsondring.«

Flygtningene skulle hjem så hurtigt som muligt og derfor måtte en absorbering i den danske befolkning med alle midler forhindres – det var alle enige om. Assimileringsfaren ansås måske særligt overhængende på grund af flygtningenes kønsmæssige fordeling. Kvinder og børn udgjorde 83% og resten var stort set gamle mænd.³⁸ Måske spillede det ind, at det ved tværnationale ægteskaber dengang i langt de fleste tilfælde var sådan, at parret bosatte sig i mandens land, ligesom de statsborgerlige reg-

ler automatisk tilkendte kvinden hendes ægtemands statsborgerskab.³⁹ Bemærkelsesværdigt nok var det ikke fremme i samtiden, at isolationspolitikken også kunne begrundes i en social beskyttelse af flygtningene selv mod en situation, hvor de blev udsat for hævn og selvjustits eller de p.g.a. deres marginale og socialt ringe position i samfundet gled ind i prostitution, tiggeri eller anden udnyttelse.⁴⁰ Men det skyldtes måske, at det var flygtningekvinderne, der blev betragtet som fristerinder, som forledte danske mænd til at bryde fraterniseringsforbudet.

Sex-hungrende flygtningekvinder?

Lederen af Flygtningeadministrationen Johannes Kjærbøl kæder i sine erindringer netop isolationspolitikens nødvendighed sammen med flygtningekvindernes seksualitet: »Lejrene måtte være lukkede og under bevogtning. Hvis flygtningene havde kunnet bevæge sig frit, ville en infiltration i den danske befolkning have fået uoverskuelige følger. Omtrent halvdelen af lejrenes bebøere var kvinder, mange tusinde unge, forsømte og varmblodige...For mange mænd var disse ofte smukke kvinder så tillokkende, at der tit skete indbrud i lejrene...«.⁴¹ Det var en opfattelse, som har levet videre i flygtningeforskningen. Henrik Havrehed skriver således i sin disputats fra 1987: «Ikke uden grund flyttede administrationen flygtningelejrene så vidt muligt ud på landet, ud på heden...bort fra bymiljøerne og nærkontakt med dansk bybefolkning. Undtagelserne var Kløvermarken og Aalborg, og denne byes unge mænd udsattes i langt højere grad end alle andre byers mænd for tillokkelsen fra tyske flygtningepiger...«⁴² Fraterniseringen skyldtes »de tyske kvinders aggressivitet over for *alle* mænd, der ved tilråb og tegnsprog blev gjort opmærksom på de seksuelle muligheder inden og uden for pigtråden«.⁴³

Selvom isolationspolitikken hverken blev egentlig diskuteret eller anfægtet i samtiden, så blev billedet af flygtningekvindernes seksualitet tegnet på en sådan måde, at enhver måtte kunne indse isolationspolitikens nødvendighed. »Vort største problem er det seksuelle spørgsmål«, lød overskriften på en artikel om Oksbøllejren i Jyllandsposten den 8. september 1946, som samtidig kunne fortælle, at »kvinderne slås om de unge mænds gunst. Moralen er imidlertid stærkt anløben i lejren. Kvinderne slås ofte om mændene eller forlokkes selv ganske unge knøse...«. En af de flygtningeinspektører, der skulle kontrollere forholdene i lejrene, indberettede rystet, at »kom man uanmeldt ind i en barak, kunne man støde på forførelsesscener, som virkede dobbelt chokerende, når de afslørede de modne kvinders jagt på de unge drenge...«.⁴⁴ Og danske aviser kunne fortælle, at en 17-årig flygtning med tilnavnet »Vater Germania« var far til

ikke mindre en 45 børn.⁴⁵ En historie, der nok var mere pikant end sand og som sigtede mere til de forførende flygtningekvinder end til en promiskuøs ung mand.

Samme slet skjulte billede af flygtningekvinderne som seksuelt meget aktive fremstår af en reportage fra Oksbøllejren i Fyns Venstreblad 7. september 1946: »I betragtning af, at der kun er et meget lille antal yngre mænd i lejren, er det rent ud forbløffende at høre, at der sidste år er født 520 børn, og at 70-80% af børnene ikke alene fødes udenfor ægteskab, men at deres mødre er gifte kvinder, hvis mænd befinder sig i Tyskland. En af de danske læger, der har nær tilknytning til arbejdet, skal fornylig med henblik på de mange børnefødsler have sagt: »Jeg har altid taget min hat af for de hundrede mænd i Oksbøllejren.« At det heller ikke var dem, lægen tiltænkte faderskaberne, fremgår tydeligt, da reportagen straks efter fortæller, at lejrens fængsel var fyldt op med kvinder straffet for fraternisering.⁴⁶

Flygtningeadministrationens leder Kjærbøll slog da også fast i et interview i Politiken den 25. oktober 1946, at det ikke kun var tyske mandlige flygtninge, som flygtningekvinderne forførte: »Hertil kommer, at de unge tyske kvinder, for manges vedkommende er både attraktive og aggressive overfor de unge mennesker, iøvrigt også overfor vore egne landsmænd. Bevogtningsmandskabet er nu gennemgående første klasses folk, som ikke lader sig friste, men mange steder er det desværre sådan, at beboerne i omegnen ligefrem gør indbrud i lejrene for at komme i forbindelse med de kvindelige flygtninge...« Forførelsesopfattelsen var ikke til at tage fejl af, hvilket også blev understreget af en af artiklens overskrifter: »De kan ikke være i fred for pigerne.« Mange år efter var tonen den samme. En tidligere flygtningevagt og CB'er skrev således i en kronik 24.12.1981 i Politiken: »Døgnnet rundt sløvede vi hen foran de forbudte områder og passede på, at fraternisering ikke fandt sted. Forbudet gjaldt også os, men når mørket sænkede sig, brød en del moralske principper sammen. Der var meget hunkøn af antageligt udseende, og selv i en CB-uniform var en mand en mand.«

Derimod vier hverken Flygtningeadministrationen eller offentligheden det nogen interesse, at vagtpersonalets seksuelle fraternisering med flygtningene, udover det sikkerhedsmæssige, var stærkt problematisk på grund af den magtmæssige ulighed mellem mandlig vogter og kvindelig bevogtet. Fraterniseringsforbudet blev overhovedet ikke begrundet som den beskyttelsesforanstaltning, det også var mod magtmisbrug fra bevogtningspersonalets side.

I sine erindringer går Kjærbøl dog i rette med samtidens opfattelse af

den udbredte umoralitet i lejrene. Rygterne havde lette kår, skriver han, fordi »tilfælde af erotisk omgang blev mere iøjnefaldende under det sammentrængte lejrlev«. ⁴⁷ Det har han højst sandsynlig ret i. Den væsentligste årsag var imidlertid datidens kvindeopfattelse, der ikke tilkendte sædelige kvinder en selvstændig seksuel lyst. Synlig kvindelig seksualitet var en provokation og associeredes automatisk med promiskuitet, som var farlig og forførende. ⁴⁸

Fraternisering

Det var stort set kun den seksuelle fraternisering, der havde offentlighedens bevågenhed, selvom andre former for kontakt både forekom og var kriminaliseret. Det drejede sig om sortbørshandel eller almindelig udveksling af varer og ejendele, gaver, ulovlig brevbefordring og almindeligt samvær.

Fraterniseringens omfang lader sig naturligvis ikke bestemme med sikkerhed. Langt fra alle blev opdaget. Men der foreligger heller ingen samlet systematisk undersøgelse af de fraterniseringssager, som danske myndigheder fik kendskab til, og som derfor satte sig spor i arkiverne. Flygtningeadministrationen registrerede i perioden fra september 1946 til november 1948 795 fraterniseringssager i de lejre, som var bevogtet af politiet, hvilket langt fra var alle lejre, hvorfor statistikken ikke er dækkende. ⁴⁹ Oksbøllejren registrerede 607 fraterniseringssager i perioden december 1945 til december 1948 ⁵⁰ og politiet i Aalborg havde ialt 218 fraterniseringssager. ⁵¹ I det københavnske luftværnssekretariats arkiv kan man finde en række sager fra bl.a. Kløvermarkslejren, men det er ikke muligt at udarbejde en brugbar statistik. ⁵²

Sammenligner man disse tal med antal flygtninge i henholdsvis de politibevogtede lejre, Oksbøl og Aalborglejren, vurderer jeg, at den officielt registrerede fraternisering ikke var særlig stor målt i relation til, hvad det kunne have været i kraft af de mange udgangstilladelser. ⁵³ Selvfølgelig har den faktiske fraternisering været mere omfattende, idet bevogtningen og kontrollen med udgangstilladelserne var mangelfuld samt brevkontrollen kun stikprøvevis. Et præcist billede af fraterniseringens omfang er umuligt at tegne, men antallet af børn født under flygtningeopholdet i Danmark kan ligesom de officielt registrerede fraterniseringssager give et fingerpeg om den seksuelle fraternisering.

Henrik Havrehed skønner antallet af flygtningebørn med danske fædre født i perioden 1945-1948 til at være mellem 400 og 500 uden dog på nogen måde at begrunde sit skøn. Kirketjenesten for flygtningene registrerede, at mellem 2365 og 2382 børn blev født i den periode, hvor det

var muligt, at barnets far kunne være dansk.⁵⁴ I 231 tilfælde opgav moderen, at faderen var dansk, i 6 at han var ukendt og i 5 tilfælde nægtede hun at opgive faderens navn. 826 står registreret som gifte, men de attestmæssige beviser var meget mangelfulde, i 1042 tilfælde har mødrene opgivet ikke danske fædre og i 267 tilfælde var der hverken opgivet et navn, en vielsesattest eller lignende.

I en nøje undersøgelse af protokollerne slås det fast, at antallet af flygtningebørn med danske fædre må ligge betydeligt højere end de opgivne 231.⁵⁵ Det begrundes bl.a. med, at mødrene i de 1042 tilfælde, hvor de opgav en ikke-dansk far, oftest angav en adresse i Tyskland, hvilket i sagens natur ikke kunne være korrekt. Og oplysningen om ægtestand i de 826 tilfælde var ikke i sig selv en garanti for, at ægtemanden også var barnets far. Alt i alt kan det skønnes at over 500 måske helt op til det dobbelte antal flygtningebørn kan have danske fædre. Men det er et tal, som er behæftet med betragtelig usikkerhed.⁵⁶

Det var altså ikke lykkedes at håndhæve fraterniseringsforbudet og isoleringspolitikken fuldstændigt. Men set i forhold til det, der var flygtningepolitikens mål, nemlig en undgåelse af flygtningenes absorption i det danske samfund, var den en succes. Kun ganske enkelte flygtningebørn blev adopteret i Danmark, og kun nogle få hundrede flygtningekvinder indgik ægteskab med danske mænd, som de havde mødt under opholdet i Danmark.⁵⁷

Et kønnet syn på fraternisering

Det er vanskeligt at bedømme, hvor stramt fraterniseringsforbudet i praksis blev håndhævet.⁵⁸ De danske fraternisører, som politiet fik kendskab til, fik typisk en bødestraf for at give flygtninge gaver eller for småhandel. En kvinde fik således en bøde på 50 kroner i november 1945 for at have kastet en pakke smør ind til en flygtning i Sæbylejren, og en tilsvarende bøde fik en mand, der havde givet en flygtning en dåse sild.⁵⁹ Straffen for en CB'ers gentagne overtrædelse af fraterniseringsforbudet med en tysk familie, hvis børn han kendte fra før krigen, blev derimod kun en disciplinær straf på ti dages straffevagt.⁶⁰

Seksuel fraternisering blev straffet hårdere, og dommen blev skærpet, hvis der var tale om langvarige eller gentagne forhold. En dansk mand blev idømt en bøde på 150 kr. eller 15 dages hæfte for fraternisering, en anden syv dages hæfte og en tredje ti dages hæfte, hvorefter han ca. et halvt år efter påny blev anholdt, for at have antastet en flygtningekvinde.⁶¹ Hvad dommen herefter lød på oplyser akterne intet om. Blev bevogtningpersonalet anmeldt og en sag gennemført, ventede der dem generelt

en hårdere straf. I efteråret 1945 fik to CB'ere hver 25 dages hæfte for at have været i biografen og på restaurant med to flygtningekvinder, mens to andre CB'ere måtte modtage en dom på 30 dages hæfte, fordi de gentagne gange havde opholdt sig på sovesalen i en københavnsk flygtningeforlægning.⁶²

Men praksis synes arbitrær. I nogle tilfælde forholdt man sig mildt. Som i følgende eksempel, hvor en dansk mand havde etableret kontakt med en tysk flygtningekvinde, mens han som frihedskæmper bevogtede en flygtningeforlægning i København. Han havde korresponderet med hende, sendt hende cigaretter, penge og madvarer, og flygtningen havde gentagne gange forsøgt at opsøge ham i hans forældres hjem. Det havde været forgæves, påstod han. Han forklarede desuden, at al korrespondance var gået gennem censuren bortset fra, at han havde befordret et brev udenom censuren, fordi han gerne ville hjælpe hende med at få kontakt til hendes far i Tyskland. Politiet vurderede, at beviset mod den tidligere frihedskæmper stod svagt og valgte ikke at rejse tiltale. Men da var året også 1947, og den tyske flygtning afrejst til Tyskland.⁶³ Den tilfældige praksis fremgår desuden af, at bevogtningspersonale dømt for fraternisering i nogle tilfælde blev hjemsendt, mens de i andre slap med en straffevagt eller påtale.⁶⁴

Flygtningene blev også straffet, hvis de havde fraterniseret og i den forbindelse på anden vis overtrådt flygtningereglementet. En 24-årig kvindelig flygtning havde ved hjælp af falsk passerseddel flere gange besøgt en gift 38-årig dansker, som hun havde truffet i maj 1946, hvor de iøvrigt var blevet anholdt første gang. Sommeren igennem havde han flere gange kastet smågaver og breve ind i lejren til hende. Hun fik to måneders særlejr for sine forseelser, mens indehaveren af passersedlen fik ti dages strafarbejde.⁶⁵ I en anden sag, hvor fraterniseringen også havde været seksuel, var straffen seks ugers særlejr, mens sager, hvor det ikke kunne bevises at fraterniseringen havde været seksuel, typisk blev straffet med 10-15 dages strafarbejde.

Det er bemærkelsesværdigt, at mens danske kvinder ikke blev retsfulgt for at fraternisere med de tyske besættelsessoldater men derimod i vidt omfang blev udsat for selvjustits, så gjorde det omvendte sig gældende for de danske mænd, der fraterniserede med flygtningekvinder.⁶⁶ Forklaringen mener jeg ikke skal søges i straffenes eventuelle præventive virkning over for selvjustitslige overgreb, men derimod i fraternisørernes køn. Der kan således konstateres en slående lighed i synet på tyskerpigernes og flygtningekvindernes seksualitet.

Flygtninge og danskere ser på hinanden.

Hvad enten motivet til fraternisering var medlidenhed, seksuel udnyttelse, interesse, politik, økonomi, forelskelse eller noget helt syvende, så havde de danske fraternisører det til fælles, at de oplevede et personligt møde med tyske flygtninge. Det rummede mulighed for at se den enkelte flygtning som menneske og ikke alene som repræsentant for den forhadte tyske nation. Denne spænding mellem et humant individuelt og et uforsonligt kollektivt syn på flygtningene prægede den offentlige debat.

Under besættelsen var det kun i den illegale presse, at kritiske synspunkter om flygtningenes ophold i Danmark kunne komme til udtryk. I de sidste år af krigen var der foregået en almen og teoretisk debat i den illegale presse om tyskernes eventuelle kollektive ansvar for krigen og krigsforbrydelserne og altså om, hvorvidt det var muligt at skelne mellem nazister og tyskere.⁶⁷ Selvom den dominerende opfattelse lagde et kollektivt ansvar på tyskerne, så vendte en ikke ubetydelig gruppe blade sig mod denne holdning. Debatten og uenigheden blev imidlertid afløst af en enig front over for tyskerne, da problemet fik praktisk karakter i selve Danmark. Linjen var klar. Der var ikke »plads for nogen blødsøden medlidenhed med vore fjender og deres påhæng«. ⁶⁸ »Hver imødekommenhed, hver hjælp til dem, vil tjene til at stimulere den tyske udholdenhed og forlænge krigen og besættelsen«, skrev det illegale Land & Folk i marts 1945, der betegnede flygtningene som »det tyske krapyl«. Overalt var kampagnen massiv mod at vise medlidenhed eller yde flygtningene støtte. Blade, der pålagde tyskerne en kollektiv skyld, var hårdest i tonen. Hjemmefronten skrev f.eks: »Vi skal ikke sørge for dem – vi skal blot have dem væk.... Deres kostplan kan vi let lægge. Den må blive den samme, som tyskerne har undt de danske patrioter, der har siddet indespærret i deres fængsler. Det må tyskerne jo mene er tilstrækkeligt.« ⁶⁹ Propagandaen var et led i kampen mod besættelsesmagten, men tonen og holdningen var i vid udstrækning den samme i det befriede Danmarks debatterende offentlighed. I avisernes læserbreve fik det generelle og opsparede tyskerhad frit løb.

Den stærkt følelseladede meningsudveksling var på sit højeste i sommeren 1945 og ebbede derefter ud parallelt med Flygtningeadministrationsens oprettelse og flygtningenes overflytninger fra de mange skoler og offentlige bygninger til de store lejre. Flygtningene var nu mindre synlige, og samtidig stod det klart, at det ikke var Danmark, der selv var herre over, hvornår flygtningene skulle hjemsendes. Den ensidige hetz mod flygtningene blev afløst af en noget mere seriøs, men ikke særlig om-

fangsrig flygtningedebat i dagspressens kronikker, reportager og debatindlæg.

Flygtningepolitikken kerne, isolationspolitikken, var en præmis, der stort set ikke var til debat. Temaerne var afnazificering og genopdragelse af de tyske flygtninge,⁷⁰ det særlige flygtningeproblem i Sydslesvig,⁷¹ manglende åbenhed om flygtningenes forhold fremført af især Poul Henningsen,⁷² reportager fra besøg i flygtningelejre⁷³ samt en række indlæg med forskellige synspunkter på, hvordan flygtningene blev opfattet og behandlet.⁷⁴ Mens der stort set var enighed om, at flygtningene blev behandlet ordentligt, og som det var nødvendigt, så var der stærkt delte holdninger til flygtningene som sådan. Synspunkternes yderpunkter kan repræsenteres ved på den ene side en erklæring den 24. juni 1945 udsendt af 68 præster, som udøvede deres gerning blandt flygtninge: »Vi har kæmpet mod nazismen, fordi den ikke i jøden ville se et medmenneske, og vi vil på samme måde kæmpe imod en ny nazisme, som ikke i tyskeren vil se et medmenneske«. ⁷⁵ Og på den anden side ved et læserbrev, som Information lagde spalteplass til: »En klog englænder har sagt, at man skal ikke lade sig vildlede af den rent biologiske lighed mellem en tysker og et menneske«. ⁷⁶ Det var synspunkter som fik en kronikdebattør til at skrive med direkte adresse til os i dag: »Den historiker, der om nogle årtier vil beskæftige sig med Danmark umiddelbart efter befrielsen, vil ikke tro sine egne øjne, når han ser, hvor dybt danskerne fornægtede det menneskelige i disse fredens første måneder.« ⁷⁷

Blandt de flygtningekritiske stemmer var en udbredt opfattelse af, at flygtningene ønskede at blive i Danmark. Og selvom det var et synspunkt, de humane stemmer imødegik,⁷⁸ så var angsten herfor den implicite præmis for isolationspolitikken. Omvendt verserede der hårdnakkede rygter blandt flygtningene om, at danskerne holdt på dem. Kjærboel skriver i sine erindringer, at »en dyb bitterhed efterhånden prægede kvinderne, som havde deres mænd i Tyskland, og harmen blev ofte adresseret til Danmark, »som holdt på flytningene og tjente penge på dem«, i stedet for til de allierede, som nægtede dem hjemrejse.« ⁷⁹ Mellem 800 og 1000 flygtningekvinder demonstrerede i Oksbøllejren i juni 1947 og vedtog en resolution, hvori de krævede at blive hjemsendt hurtigst muligt. »Vore familieforhold er på grund af krigen og de nuværende tilstande i opløsning«. Denne tilstand fandt de »i modstrid med alle moralske og menneskelige principper«, og at det var »en hån mod alle humane grundprincipper, at kvinder og børn i næsten 2 1/2 år har måttet vente bag pigtråd på deres hjemsendelse...« Enhver dømt får meddelt varigheden af sin straf, medens vi holdes hen i uvished«. ⁸⁰

Flygtningenes ophold i Danmark blev meget længere end både danske myndigheder og flygtninge havde håbet og troet. I februar 1949 kunne de sidste flygtninge forlade Danmark, her fra lejren i Kolding.

I den tyske flygtningeavis *Deutsche Nachrichten* kom rygterne og flygtningenes frustrationer til udtryk i læserbrevsrubrikken »Das Wort ist frei«. »Hvorfor sidder vi bag pigtråd, er det demokrati at holde os fangne som dyr?« var et hyppigt stillet spørgsmål i læserbreve.⁸¹ Nogle skrev, at deres mænd truede med skilsmisse, hvis de ikke snart vendte tilbage. Andre igen kritiserede fraterniseringsforbudet: »Fra tysk side har man engang sagt, at fraterniseringsforbudet skal beskytte de tyske pigers og koners moral. Efter danske udtalelser eksisterer de kun for at hindre, at tyske elementer opsuges i den danske befolkning, derfor ægteskabsforbuddet mellem danskere og tyskere, arierparagraffen med modsat fortegn.«⁸² Som i stort set alle tilfælde, hvor flygtninge klagede over razziaer, skyderier, postcensuren, sortbørshandel og over mad, beklædning og indkvarteringsforhold, imødegik redaktionen kritikken.⁸³ Redaktionens

skarpe linje over for de flygtende landsmænd skyldtes bladets historie og redaktionens politiske sammensætning. Deutsche Nachrichten's redaktion var antinazistiske emigranter fra 30'erne, der under besættelsen fortsatte at agitere blandt tyske soldater. Fra foråret 1945 udsendte de også en række flyveblade til de tyske flygtninge med antinazistisk propaganda. Fra december 1945 blev den udgivet ugentligt som officiel flygtningeavis, fordi Flygtningeadministrationen så det som et nyttigt redskab til oplysning og afnazificering af flygtningene.

Af de breve, som flygtningene forsøgte at få udenom censuren, kan man også få et indtryk af deres oplevelser og af den forståelseskløft, der herskede mellem dem og det danske samfund. En ung højgravid flygtningekvinde skrev fra et ophold i en straffelejre i et brev til en bekendt: »Jeg kan røbe for dig, at jeg allerede har fået nok af det skønne Danmark og dets indbyggere. Her bliver man jo *ikke* behandlet som et menneske«. Videre beskylder hun lejrpersonalet for at tilbageholde breve til hende så længe som muligt. »Ikke engang den lille fornøjelse bliver os undt...Ak Knud, det er fortvivlende. Kommer jeg ikke snart ud bliver jeg aldrig mere normal«. ⁸⁴

Deutsche Nachrichten stillede sig derimod altid solidarisk med Danmark, som f.eks. i en artikel i juli 1945: »Vi, som i bevægelsen »Freies Deutschland« har kæmpet side om side med de danske patrioter mod Gestapoterror, mod hitlerismen for Danmarks befrielse, bøjer os dybt for de ofre, det danske folk har bragt.« ⁸⁵ Men jeg tror ikke bladet formåede at ændre en sådan holdning, som den tidligere omtalte Ebba gav udtryk for i sit brev: »Da jeg engang var hos lægen inde i byen, slog storbyen imod mig med alle sine smykker og goder, sådan at man ikke kan mærke, at Danmark har lidt under krigen. Hele tiden bliver der fortalt os om Danmarks store lidelser. Men krigen har man næppe mærket noget til her i landet. Vi er vant til noget andet fra Tyskland. De ofre krigen har krævet af os, ser lidt anderledes ud. Jeg ved ikke, hvordan danskerne ville bære sig ad, hvis de skulle opleve, hvad vi stadigvæk må lide.« ⁸⁶

Flygtningeadministrationen gjorde et stort oplysnings- og kulturarbejde i flygtningelejrene dels for adspredelsens og den almindelige oplysnings skyld og dels med henblik på en demokratisering af flygtningene. ⁸⁷ Hal Koch's bog »Hvad er demokrati?« blev oversat og var grundbog i studiekredsarbejdet, og typiske foredragsemner var Tysklands fremtidsmuligheder som demokrati, afnazificeringens nødvendighed og ungdommens opdragelse. Denne indsats' resultater satte den skarpe kritiker af dansk flygtningepolitik Poul Henningsen ikke meget lid til. Han vurderede, at flygtningenes »syn på demokratiet vil (da) være afhængig af, hvor-

dan vi har behandlet dem, og hvor klart vi har motiveret denne behandling«. De fleste flygtninge var ikke personlig blevet ramt af nazismen, ofte tværtimod, og havde desuden været udsat for massiv propaganda, hvorfor han ikke troede meget på, at man »med de forhåndenværende midler opnår at de erkender nazismen som en fejltagelse. Det er derimod sikkert, at de vil fastholde, at umenneskeligheden lærte de først personligt og korporligt at kende i det demokratiske Danmark.«⁸⁸

PH's pessimistiske vurdering er højst sandsynlig korrekt og blev langt hen ad vejen delt af Flygtningeadministrationen selv.⁸⁹ Den bevogtede indespærring bag pigtråd af flygtningene mere uddybede end udjævnede forståelseskløften mellem danskere og tyskere. Både i samtiden og i efterkrigstiden har der stort set hersket enighed om isolationspolitikens nødvendighed, uden at dens fundamentale præmis, frygten for flygtningenes assimilering i det danske samfund, overhovedet er blevet anfægtet. Men selvom man accepterer denne præmis, så er spørgsmålet, om den ikke kunne have være lempet i takt med, at hjemsendelsen trak ud. Forståelseskløften kunne måske også have været mindsket, hvis man havde stillet sig positiv over for de private indsamlinger til flygtningene, som forskellige kendte danskere, som f.eks. fru skibсреder Kirsten Lauritzen i samarbejde med professor Hal Koch, højskoleforstander J. Th. Arnfred, adjunkt Else Merete Ross m.fl., ønskede at iværksætte.⁹⁰ Flygtningeadministrationen forbød imidlertid fordeling af indsamlede ting blandt flygtninge med den hovedbegrundelse, at omsorgen for flygtningene var en statsopgave.⁹¹ Flygtningepolitikens konsekvente isolationslinje befordrede et gensidigt ukendskab danskere og tyskere imellem og fastholdt det gensidige stereotype billede uden de nuancer, som kontakt mellem enkelte mennesker giver. Denne form for menneskelig kontakt var nemlig kriminaliseret.

Om kilderne/arkivalierne

På Landsarkivet for Sjælland m.v. ligger ca. 100 hyldemeter flygtningearkivalier, som ikke er registreret og ordnet. En stor del af arkivalierne stammer fra forskellige mindre flygtningeforlægninger på Sjælland og rummer fortrinsvis akter vedr. den praktiske administration, f.eks. kvitteringer o.lign., samt korrespondance mellem forskellige myndigheder. Den mest sammenhængende og brugbare arkivgruppe stammer fra sekretariatet fra Luftværnschefen for Storkøbenhavn, der giver et indtryk af administrationen og livet i de københavnske flygtningeforlægninger især den store Kløvermarkslejr på Amager. Det er dette arkiv, jeg især har benyttet til denne artikel.

Arkivet er organiseret i følgende grupper: principielt, passerkort og -tilladelser, overflytninger, diverse, inspektion, vagtrapporter, pengeoverførsler, fraternisering, efterlysning af breve o.lign, efterladenskaber, tilbageholdte private breve, ialt 98 mapper. Hertil kommer en række mapper vedr. meddelelser til lejrledere, takkeskrivelser og forhold vedr. administrationen.

Der findes ingen samlet fortegnelse over landets flygtningearkivalier. På de øvrige landsarkiver ligger flygtningearkivalier, som f.eks. Landsarkivet for Nørrejylland i Viborg, hvor Aalborg flygtningelejrs arkiv findes. Desuden ligger et ukendt antal lokalhistoriske arkiver inde med arkivalier fra landets øvrige flygtningeforlægninger. F.eks. findes arkivet fra den største flygtningelejr Oksbøl på Blåvandshuk lokalhistoriske Arkiv. Spredt rundt i landets politiarkiver, som landsarkiverne huser, vil det være muligt at finde politisager især vedr. danskeres fraternisering.

Det var Arbejds- og Socialministeriet, Statens civile Luftværn og Indenrigsministeriet, der havde det overordnede ansvar for flygtningepolitikken. I disse institutioners arkiver, som findes i Rigsarkivet, må det være muligt at finde arkivalier til belysning af den officielle flygtningepolitik. I Rigsarkivet findes ingen afleveringsfortegnelse på store dele af arkivalierne vedr. de tyske flygtninge. Det såkaldte »Klittegaard-arkiv«, opkaldt efter Hartvig Klittegaard som organiserede arkivet, findes dog her som »Kirketjenesten for flygtninge i Danmark 1945-65« prov.nr. 1850. Det rummer kartotek over tyske flygtninge født i Danmark, registreringsprotokoller (kontraminiesterialbøger) for tyske flygtninge 1945-49 samt akter fra Rigspolitechefen, udlændingetilsynet vedr. fødsler m.v. i flygtningelejre. I Rigsarkivet ligger også arkivalier fra »Flygtningeadministrationens politiafdeling« (prov.nr. 1354) og en lille gruppe arkivalier fra »Flygtningeadministrationen« (prov.nr. 1846), som indeholder avisudklip, levnedbeskrivelser fra tyske krigsflygtninge og enkelte andre ting.

Flygtningeadministrationen udgav efter arbejdets afslutning i 1950 en omfattende beretning »Flygtninge i Danmark 1945-1949«, som er en fremragende kilde til faktuelle oplysninger om flygtningearbejdet. Perspektivet er flygtningeproblemet som et administrativt problem, og den er fuldt ud loyal over for flygtningepolitikken, men bærer dog visse steder præg af den indfølelse forståelse af flygtningenes situation, som det daglige arbejde med dem gav. Til belysning af de intense danske bestræbelser på at komme af med flygtningene gennem forhandlinger med først Værnemagten og siden de fire allierede stormagter er Udenrigsministeriets udgivelse »Aktstykker vedr. de tyske flygtninge i Danmark 1945-1949« en udmærket kilde.

Litteratur

I 1981 udgav Arne Gammelgaard bogen »Mennesker i malstrøm. Tyske flygtninge i Danmark fra 1945-1949« som genudkom i redigeret udgave i 1993 med titlen »Drivtømmer. Tyske flygtninge i Danmark 1945-1949«. Bøgerne er ikke en dækkende forskningsundersøgelse af flygtningeproblematikken men har deres styrke i de mange flygtningeberetninger om flugten, ophold i de danske flygtningelejre og deres liv efter hjemkomsten. Henrik Havrehed udgav i 1987 sin disputats »De tyske flygtninge i Danmark 1945-1949«. Bogen bygger på et righoldigt kildemateriale og kan danne udgangspunkt for en videre forskning. Trods sin disputatsstatus indeholder bogen imidlertid ingen samlet og systematisk oversigt over eksisterende kilde- og arkivmateriale i Danmark, og oplysninger og vurderinger savner ofte dokumentation. Desuden er der udgivet lokalhistoriske artikler og beretninger, f.eks. »Koldingbogen« udgivet af Kolding Stadsarkiv i henholdsvis 1982 og 1993.

Referencer i noter

- Flygtninge i Danmark 1945-1949*. (1950). (Flygtningeberetningen) Udg. af flygtningeadministrationen. København: Forlaget Fremad.
- Gammelgaard, Arne (1981). *Mennesker i malstrøm*. Herning: Systime.
- Havrehed, Henrik (1987). *De tyske flygtninge i Danmark 1945-1949*. Odense: Odense Universitetsforlag.
- Kjærbo, Johannes (1963). *Modvind og medbør*. København: Forlaget Fremad.
- Rigsdagstidende 1945-46*. Folketinget.
- Roslyng-Jensen, Palle (1969). *Den politiske og ideologiske debat i den illegale presse og litteratur under Danmarks besættelse*. Historiespeciale, Kbh.
- Thykjær, Mette (1996). *En kedelig historie? – Om danskerne og de tyske krigsflygtninge i Danmark fra 1945-1949*. Historiespeciale RUC.
- Trommer, Aage (1989). *Den store alliance*. København: Gyldendal.
- Warring, Anette (1994). *Tyskerpiger – under besættelse og retsopgør*. København: Gyldendal.
- Udenrigsministeriet: Aktstykker vedrørende de tyske flygtninge i Danmark 1945-1949*. (1950). København: Arnold Busck.

Noter

1. Jeg vil gerne takke specialestuderende Mette Thykjær for godt samarbejde og inspirerende diskussioner.
2. Navnene er ændret eller udeladt. Luftværnschefen, Kbh. Tyske flygtninge, 177 N/1946, tilbageholdte private breve afsendt af flygtninge. I sagsmappen ligger en ubehjælpelig oversættelse til dansk, som jeg har revideret.
3. Det fremgår af brev 17.9.46 fra lejrleder Harald Nielsen til Luftværnschefen for København.
4. I 1944 levede ca. 12 millioner tyskere i det nuværende Polen og den nordlige, sovjetiske del af Østpreussen. Efter krigen var der kun omkring 1 million tilbage. Ca. 8 millioner var enten flygtet eller fordrevet vestpå. Resten var døde. Aage Trommer, s. 274.

5. Desuden ankom ca. 50.000 sårede soldater og mellem 20.000 og 24.000 allierede krigsfanger og flygtninge. De sårede blev straks efter kapitulationen sendt tilbage til Tyskland sammen med de ca. 250.000 tyske soldater. Flygtningeadministrationens beretning, s. 90-96.
6. Se Arne Gammelgaard, s. 20.22. Henrik Havrehed, s. 29.
7. Gribende tyske flugtberetninger er at læse i Henrik Havrehed, s. 46-53.
8. Flygtningeadministrationens beretning, s. 251. Luftværnschefen, Kbh. Tyske flygtninge, 177A/1945, Principielt. Forbudet mod postbesørgelse til Tyskland var udstedt af British Military Mission og var primært begrundet i de kaotiske postforhold i de tre vestzoner i Tyskland.
9. Reglementet er optrykt i Flygtningeadministrationens beretning, bilag 4.
10. Meddelelse nr. 3 af 22.9.45 fra Statens Civile Luftværn til samtlige Luftværnschefer. Luftværnschefen, Kbh. Tyske flygtninge, 177A/1944-45, Principielt, pk. 16.9.45-31.10.45. I den første tid var en stor del af flygtningeposten til censur i Flygtningeadministrationens politiafdeling, men som hele administrationen tog fastere form, blev censuren overdraget de lokale lejrchefer. Jeg har ikke kunnet konstatere, hvorvidt der på baggrund af censuren blev udarbejdet rapporter over stemningen blandt flygtningene.
11. Flygtningeadministrationens beretning, s. 252.
12. Se f.eks. politirapport af 1.11.45, Københavns Politi, Luftværnschefen, Kbh. Tyske flygtninge, 177/1945, Diverse 1945, pk. 4.
13. Se f.eks. Luftværnschefen, Kbh. Tyske Flygtninge, 177D/1945, Diverse og 177N/1946-1948, Tilbageholdte private breve afsendt af flygtninge.
14. Udenrigsministeriet, Aktstykker vedrørende De tyske Flygtninge i Danmark 1945-1949, s. 13.
15. S.H.A.E.F. er en forkortelse af Supreme Headquarters Allied Expeditionary Forces. Det var bl.a. S.H.A.E.F., der fastsatte minimum for flygtningenes kalorieforbrug til 1800 om dagen per person. Det var en ordre danske myndigheder i første omgang stort set valgte at følge i kostreglementet fra 8. maj 1945. Senere blev den daglige kaloriemængde sat op til 2000 om dagen per person for endelig i juni 1946 at stige til 2270 kalorier. Flygtningeadministrationens beretning, s. 104.
16. Flygtningeadministrationens beretning, s. 98 og s. 138.
17. Flygtningeadministrationens beretning, s. 99-100, 107-108. Henrik Havrehed, s. 54, 147-149 og s. 345.
18. Flygtningeadministrationens beretning, s. 129.
19. »Instruks for Bevogtningsmandskabet ved tyske Flygtningelejre og -lazaretter i Storkøbenhavn«, 24. august 1945. Luftværnschefen. Kbh. Tyske Flygtninge, 177A/1945, Principielt.
20. »Instruks for Lejrlederen i de tyske Flygtningelejre«. Luftværnschefen, Kbh. Tyske Flygtninge, 177A/1945, Principielt. Se også Flygtningeadministrationens beretning, bilag 5, s. 308-311.
21. Foto af skilt i Flygtningeadministrationens beretning, s. 133-134.
22. Bilag 4 i Flygtningeadministrationens beretning, s. 305-307.
23. Se »Reglement for de tyske flygtninge«, Flygtningeadministrationens beretning, bilag 4, s. 306 og »Instruks for Lejrledere i de tyske Flygtningelejre«, Flygtningeadministrationens beretning, bilag 5, s. 309.
24. Luftværnschefen, Kbh. Tyske flygtninge, 177B/1946, Passerkort og -tilladelser. Se en nærmere analyse af passertilladelser i Mette Thykjær, s. 66-72.
25. »Reglement for de tyske Flygtninge«, Flygtningeadministrationens beretning, bilag 4, s. 306-307.

26. Johannes Kjærbøl, s. 219.
27. Se undersøgelsen af passertilladelserne i Mette Thykjær, s. 66-72.
28. Udenrigsministeriet, Aktstykker vedrørende De Tyske Flygtninge i Danmark 1945-1949.
29. Henrik Havrehed, s. 91. Flygtningeadministrationens beretning, s. 46-52. Tallet for Kløvermarken er incl. patienterne på sygehuset.
30. Udtrykket er Arne Gammelgaards, s. 54.
31. Johannes Kjærbøl, s. 218.
32. I Flygtningeadministrationens beretning redegøres detaljeret for disse afdelingers arbejde.
33. En flygtning fra Kløvermarken fik således også afslag på en ansøgning om en dansk-tysk og tysk-dansk ordbog. Luftværnschefen, Kbh. Tyske flygtninge, 177/D1945, Diverse, pk. 4.
34. Johannes Kjærbøl, s. 218.
35. Flygtningeadministrationens beretning, s. 10.
36. Udenrigsministeriet, Aktstykker vedrørende De tyske Flygtninge i Danmark 1945-1949, s. 13 og s. 151.
37. Rigsdagstidende, Folketingets forhandlinger 1946, spalte 6087-6108. Alle citater fra debatten stammer herfra.
38. Knap 70.000 var børn under 15 år (35%), ca. 90.000 kvinder i alderen 15-64 år (45%), ca. 25.000 mænd i samme alder (12,5%) og knapt 15.000 både kvinder og mænd var over 65 år (7,5%). Se folketællingen af 15.8.46, Henrik Havrehed, s. 335.
39. Havrehed skønner, at der var 630 danske mænd, der søgte om ægteskabstilladelse med tyske flygtningekvinder. I ca. 200 tilfælde blev det bevilget. Hvor mange der blev gift er uklart. Mange ansøgninger blev trukket tilbage, i nogle tilfælde efter at den danske mand havde modtaget en fraterniseringsdom. I 1949 blev det igen muligt at gifte sig internationalt, og et ukendt antal danske mænd giftede sig i Tyskland med de flygtningekvinder, de havde mødt i Danmark og kunne derefter (efter 1949) sammen tage ophold i Danmark. Om lovstramningerne i forbindelse med erhvervelse og tab af indfødsret i de første efterkrigsår, se Anette Warring, s. 144.
40. Dog var det et forhold den tyske flygtningeavis Deutsche Nachrichten havde blik for. I et svar på en flygtnings kritik af isolationspolitikken i nr. 39 af 6.10.47 skrev bladet: »En ophævelse af fraterniseringsforbuddet ville i mange tilfælde føre til tiggeri, tyveri og prostitution«. Her citeret fra Henrik Havrehed, s. 135.
41. Johannes Kjærbøl, s. 212.
42. Henrik Havrehed, s. 230.
43. Henrik Havrehed s. 229. Havreheds understregning.
44. Flygtningeadministrationens beretning, s. 67-68.
45. Se f.eks. Information, 14.2.47 »Der fødes 150 børn i flygtningelejrene«.
46. I arkivet fra Luftværnschefen, Kbh. Tyske flygtninge, findes forskellige breve stilet til flygtningeadministrationen, hvori danskere klager over umoralen i flygtningeforlægningerne, som karakteriseres som »bordeller« og »svineri«. Se f.eks. Luftværnschefen, Kbh. Tyske Flygtninge, 177A/1945, Principielt, pk. 3.
47. Johannes Kjærbøl, s. 219.
48. Det var en opfattelse, der havde afgørende betydning for synet på og behandlingen af danske kvinder, som fraterniserede med tyske soldater under besættelsen, se Anette Warring.
49. Flygtningeadministrationens beretning, s. 135.
50. Flygtningeadministrationens beretning, s. 135.
51. Henrik Havrehed, s. 230. I Aalborg flygtningelejrs arkiv findes et kartotek over fraterniserer.
52. I Luftværnschefen for Kbh.'s arkiv findes for henholdsvis 1946, 1947 og 1948 sagsmapper

- (177K) udelukkende med fraterniseringssager. Heri findes i alt 106 sager, hvoraf de 67 stammer fra Kløvermarken. Men en gennemgang af det øvrige arkiv viser, at spredt rundt i forskellige sagsmapper også findes fraterniseringssager, således f.eks. 7 sager i 1945 fra en diversepakke (177D), men også i mapper vedrørende f.eks. tilbageholdte private breve, afsendt af flygtning (177N). Arkivets tilstand gør det ikke muligt at lave en blot tilnærmedelsesvis brugbar opgørelse.
53. I gennemsnit var der 57.207 flygtninge i politibevogtede lejre i perioden september 1946 til november 1948. I Oksbøllejren var der plads til 35.000 flygtninge og i Aalborg pr. 1.10.1946 36.333. Flygtningeadministrationens beretning, s. 135 og 56. Henrik Havrehed, s. 336. Det er imidlertid tal fra før hjembringelsen for alvor satte ind. Disse udregninger får Mette Thykjær, s. 80, til at konkludere, at der skønsvist er tale om ca. mellem 2800-3400 registrerede fraterniseringssager på landsplan. Dette må imidlertid nok vurderes som værende behæftet med stor usikkerhed.
  54. Flygtningeadministrationens beretning, s. 164 angiver tallet 2365 mens Mette Thykjær gennemgang af Kirketjenesten for flygtninge, prov.nr. 1850: Registreringsprotokoller (kontraministerialbøger) for tyske flygtninge 1945-49 tæller 2382 fødsler. For en grundig kildekritisk gennemgang af protokollerne se Mette Thykjær, s. 82-86.
  55. Mette Thykjær, s. 82-86.
  56. Den 15.8.1946 registrerede flygtningeadministrationen 62.639 kvinder i den fødedygtige alder (mellem 15-44 år). Henrik Havrehed, s. 335. Til sammenligning blev der under besættelsen født ca. 5.500 officielt registrerede danske børn med tyske soldater som fædre, se Anette Warring.
  57. På baggrund af en gennemgang af adoptionssager behandlet i Justitsministeriets 1. kontor konkluderer Henrik Havrehed, at ministeriet behandlede ca. 60 adoptionssager af tyske flygtningebørn 1946-1949. Kun i ganske få tilfælde, under 10, blev der givet tilladelse, og kun når der forelå slægtningmæssige forbindelser. Havrehed, s. 116-120. Med hensyn til indgåelse af ægteskab mellem en dansk mand og en tysk flygtningekvinde vurderer Havrehed, at Justitsministeriets 1. kontor fra 1945-1948 behandlede ca. 630 ansøgninger, og at tilladelse blev givet i ca. 200 tilfælde. Hertil skal så givet lægges et ukendt antal, der giftede sig efter, at det i 1949 blev lettere at gifte sig internationalt. Henrik Havrehed s. 231-235 og Anette Warring, s. 144.
  58. Mens Ditlev Tamm, s. 587, bedømmer sanktionerne som milde, mener Henrik Havrehed, s. 226-227, at fraterniseringsforbudet blev strengt og konsekvent håndhævet. Imidlertid eksisterer intet overblik over hverken antallet af fraterniseringssager eller den danske retspraksis. I arkivet fra Luftværnschefen, Kbh. er det kun i helt sjældne tilfælde oplyst, hvilken straf den danske fraterisør fik. Heller ikke arkivalierne fra Flygtningeadministrationens politiafdeling, Journalsager 1945-49 på Rigsarkivet kan give andet end et usystematisk billede.
  59. Eksemplerne er uden kildeangivelse nævnt i Henrik Havrehed, s. 226.
  60. Luftværnschefen, Kbh. Tyske flygtninge, 177K/1946, Fraternisering, rapport af 26.11.46.
  61. Luftværnschefen, Kbh. Tyske flygtninge, unavngiven mappe/Kløvermarkens lejrdomstol 1946/47, rapport af 14.11.46, 177K/1946, Fraternisering, rapport af 29.7.46 og rapport af 1.9.46.
  62. Politiken, 28.11.45.
  63. Luftværnschefen, Kbh. Tyske Flygtninge, 177N/1947, Tilbageholdte private breve afsendt af flygtninge, rapport af 11. marts 1947.
  64. Se f.eks. Luftværnschefen, Kbh. Tyske flygtninge, 177D/1945, Diverse, rapport af 15. oktober 1945 og 177K/1946, Fraternisering.

65. Luftværnschefen, Kbh. Tyske flygtninge, 177 Ikke nummereret mappe/1946, dom af 10.12.46, dom af 3.1.47, dom af 10.12.46.
66. Jeg vurderer, det er en fejltolkning, når selvjustitsen over for tyskerpigerne forklares med det misforhold, der var mellem befolkningens ønske om at tyskerpigerne skulle straffes på den ene side og tyskerpigernes straffrihed på den anden. Selvjustitsen var mest brutal og udbredt i de første dage efter befrielsen, hvor straffelovstillægget endnu ikke var vedtaget, og hvor tyskerpiger samtidig i stort antal blev arresteret. Der er desuden intet tegn på, at de danske mandlige fraterisører har været genstand for noget, der overhovedet har lighed med synet på og behandlingen af tyskerpigerne.
67. Palle Roslyng-Jensen, s. 138-146.
68. De frie Danske, nr. 6, 1945.
69. Hjemmefronten, 3. årg. nr. 9, 15. april 1945.
70. Se f.eks. Land & Folk, 9.8.45 »De tyske flygtninge« af K. Rabek Schmidt, Information 7.9.45 »Flygtningeproblemet« af Aage Christiansen, Berlingske Aftenavis 8.9.45 »Lad os få klarhed over flygtningeproblemet« af Finn Friis, Land & Folk 11.8.46 »Bag flygtningelejrenes lukkede porte« af Helge Larsen og Land & Folk 6.8.47 »Om genopdragelsen i vore flygtningelejre« af Mary Laursen.
71. Se f.eks. Berlingske Aftenavis 11.6.46 »De tyske flygtninge her og i Sydslesvig« af Johs. Fonsmark, Jyllandsposten 26.2.47 »Flygtninge i Sydslesvig« af N. Bøgh Andersen, Aarhus Stiftstidende 13.3.47 »Nazismen i fuldt flor« af Poul Thomsen, Nationaltidende 2.4.48 »Flygtningespørgsmålet i Sydslesvig« af J. C. Jacobsen, Randers Amtsavis den 20.5.48 og 21.5.48 »Sydslesvigs Flygtninge en frygtelig fare for Danmark« af Henri Prien, Aalborg Amtstidende 18.7.48 »Sydslesvig-Kiel-Flygtningene« af Ejnar Rasmussen Lorenz, Berlingske Aftenavis 9.8.48 »Flygtningene i Sydslesvig« af H. A. Biering.
72. Politiken 27.2.46 »Hvad man ikke ved –«, 15.3.46 »Dokumentation« og 19.3.46 »Offentligheden og Kløvermarkslejren« alle af Poul Henningsen. Se også Politiken 16.3.46 »Dokumentation. Et svar til Hr. Poul Henningsen« af Chr. Torpe. Poul Henningsen blev idømt hæfte for injurier i flygtningedebatten, som Johs. Kjærbøl imidlertid udvirkede ikke blev afsonet. En gennemgang af sagen se Havrehed, s. 78-81.
73. Besøg i Oksbøllejren: Aarhus Stiftstidende 7.9.46 »De tyske flygtninge er bitre på Danmark« af Knud Borch, Fyns Tidende 7.9.46 »Danmarks sjette største by ligger i en vestjysk plantage« af C. W., Jyllandsposten 7.9.46 »Oxbøl flygtningelejr er landets sjette største by« af Knud Følner, Vestkysten 7.9. »Storbyen bag pigtråd« af Torben Jensen, Jyllandsposten 8.9.46 »Tysk flygtningeborgmester: Vort største problem er det seksuelle spørgsmål« af N. Aug. Eigenbroth. Besøg i Kløvermarken: Socialdemokraten 6.3.46 »Det første besøg i en tysk flygtningelejr«, Politiken 6.3.46 »De tyske flygtninge viser stor angst for koncentrationslejre«.
74. Politiken 13.3.46 »Skæbner i en flygtningelejr« af Edvin Kræmer, Ekstra Bladet 15.7.46 »Det glade vanvid« af Hilmar Wuff, Nationaltidende 27.8.46 »Flygtninge og Danmark III« af Eigil Steinmetz, Politiken 25.9.46 »De tyske flygtninge kan ikke holdes inde over længere tidsrum« af Gund, København 6.2.48 »Tyskers indtryk af Danmark« af Josef Kiehm, Social-Demokraten 26.4.49 »Forår og flygtningelejr« af Erling Kristensen.
75. Erklæringer blev sendt ud via Ritzaus Bureau. Her citeret fra Arne Gammelgaard, s. 41.
76. Her citeret fra artikel i Berlingske Aftenavis 25.8.45 »Medlidenhedskampagnen« af Karl Nielsen.
77. Samme.
78. Begge typer synspunkter var f.eks. repræsenteret i folketingsdebatten den 13.6.46.
79. Johannes Kjærbøl, s. 218. Rapport om verserende rygter i flygtningelejrene, december 1945. Luftværnschefen, Kbh. Tyske flygtninge, 177A/1945, Principielt.

80. Gengivet i Flygtningeadministrationens beretning, s. 233.
81. Flygtningeadministrationens beretning, s. 201.
82. Deutsche Nachrichten nr. 41, 4.11.46 og nr. 39, 6.10.47. Her citeret fra Henrik Havrehed s. 134 og 135.
83. En gennemgang af de tyske klager findes i Flygtningeadministrationens beretning og Henrik Havrehed s. 290-295.
84. Luftværnschefen, Kbh. Tyske flygtninge, 177N/1947, Tilbageholdte private breve afsendt af flygtninge. Brev af 31.5.47.
85. Deutsche Nachrichten, nr. 12 10.7.45. Lånt af Niels Richelt, tidligere medlem af avisens redaktion.
86. Luftværnschefen, Kbh. Tyske flygtninge, 177N/1946, Tilbageholdte private breve afsendt af flygtninge.
87. Se redegørelsen i Flygtningeadministrationens beretning, s. 183-210.
88. Kronik i Politiken 27.2.46. »Hvad man ikke ved –« af Poul Henningsen.
89. I Flygtningeadministrationens beretning s. 210 konkluderes, at arbejdet ikke var helt uden nytte men vurderes samtidig som beskedent: »En demokratisering måtte imidlertid i nogen grad modvirkes af den uundgåelige indespærring, dens for flygtningene uforståelige langvarighed, og af de pigtrådshegn, man nødvendigvis måtte omgive lejrene med for ikke at gøre bevogtningen helt uoverkommelig.
90. Desuden blev det fremført, at man hellere skulle indsamle til nødstedte i Holland, Frankrig og Belgien, at indsamlingerne ikke ville have nogen betydning og at flygtningeadministrationen måtte sikre sig ensartede forhold over hele landet. Hele konflikten om de private indsamlinger er ikke udforsket, men oplysninger herom vil givet kunne findes i Arbejds- og Socialministeriets arkiv, i Johannes Kjærbøls privatarkiv samt som Henrik Havrehed anfører i J. Th. Arnfreds privatarkiv. Henrik Havrehed, s. 317.
91. Se f.eks. brev til samtlige luftværnschefer og lejrchefer 20.12.45 og brev til ledelsen i Statens civile Luftværn af 24.8.45. Luftværnschefen, Kbh. Tyske flygtninge, 177A/1945, Principielt.

»... en knugende Længsel efter Frihed«¹

Sprogøpiger i 1920'erne og 30'erne

Af Nete Balslev Wingender

Fra august 1923 og frem til 1961 sejlede postbåden fra Korsør til Sprogø ikke blot med fornødenheder og post til fyrvæsenets personale, men også med unge kvinder til et kvindehjem på øen. Blandt stedets tidlige beboere var Katrine, Helga og Ane, som jeg herefter vil kalde dem.² Hvad var deres baggrund? Hvorfor blev de anbragt på den lille ø midt ude i Store Bælt? Hvordan var deres tilværelse som interneret på øen? Og hvad skete med dem, da de blev udskrevet fra institutionen?

Katrine

Katrine blev født uden for ægteskab i slutningen af 1890'erne som den sidste af fire børn. Ifølge oplysninger fra åndssvageforsorgen, hvor hun blev anbragt som 18-årig, havde moderen været åndelig defekt og usædelig og faderen alkoholiker.

Moderen døde, da Katrine var nogle få år gammel, og hun blev sat i pleje i et fattigt hjem på sognets regning. Meget er ikke oplyst om hendes barndomsår. Kun at hun gik i skole, hvor hun viste sig at være ret svagt begavet.

Katrine blev konfirmeret som 14-årig og kom derefter ud at tjene. Skudsmålet fra hendes husbond var, at hun var umedgørlig og havde usædelige tilbøjeligheder, hvilket viste sig ved at hun ofte havde mænd hos sig om natten. Derfor anbragte sognerådet hende, da hun var 17 år gammel, i en af de filantropiske institutioner, der tog sig af unge såkaldt vildfarne kvinders oplæring til huslige sysler.

Opholdet blev af kort varighed. Efter et halvt år blev det meddelt sognerådet, at hun ikke kunne oplæres sammen med de øvrige kvinder, da hun ikke egnede sig til husarbejde. Der blev gjort opmærksom på, at hun var upålidelig, usandfærdig og mangelfuldt udviklet. Desuden at hun led af periodiske depressionstilstande og i den forbindelse havde hallucinationer af erotisk karakter.

Katrine blev på sognerådets foranledning anbragt i åndssvageanstalten De Kellerske Anstalter i Brejning. Herfra fik hun efter nogle måneder et ganske anderledes skudsmål end fra den tidligere institution. Hun arbejdede roligt og var – når det passede hende – flink til sit arbejde. Hun havde ikke haft depressioner eller seksuelle hallucinationer, men havde en stiltfærdig og noget barnagtig optræden. Plejemoderen noterede dog, at opsynsdamen i anstaltens strikkestue havde en følelse af »at Katrine ikke er nogen god Pige, og at hun endnu ikke havde vist sit rette Sind.«³

Mens Katrine opholdt sig i De Kellerske Anstalter, stak hun flere gange af sammen med andre kvinder fra kvindehjemmet. Men det frie liv varede hver gang kun kort tid.

Sidst på året 1918 skete endnu en omvæltning i Katrines liv. Hun blev på sognerådets foranstaltning anbragt i tjeneste hos en gårdejer. Det var en billigere løsning for sognet end institutionalisering, og gårdejeren påtog sig at sørge for at holde Katrine borte fra mænd. Åbenbart mente han ikke, at det også gjaldt ham selv. I hvert fald greb hans kone ham under et samleje med Katrine. Forholdet mellem dem havde da stået på i nogen tid. Ifølge oplysningerne i Katrines journal havde hun først afvist ham med den begrundelse, at han var så gammel, men havde senere været mere villig.

Katrine kom i anden tjeneste og nogle år senere – i sommeren 1922 – blev hun gravid. Det gjorde sognerådet bekymret. Herefter skulle sognet ikke blot betale for Katrine, men også for hendes barn. Og der kunne komme flere børn til. For at sætte en stopper for det blev Katrine og den søn, hun fødte, midlertidigt anbragt på en institution. Samtidig anmodede sognerådet om at få hende genindlagt i De Kellerske Anstalter. Bestyrelsen indvilgede og fandt det nyoprettede kvindehjem for vildfarne unge kvinder på Sprogø særlig egnet for hende. Ved hendes afrejse dertil i august 1923 blev hendes lille søn sat i pleje.

Helga

Helga blev født uden for ægteskab sidst i 1890'erne. Ifølge oplysningerne var moderen, der forsørgede sig som tjenestepige, abnorm og usædelig og havde yderligere født mindst to børn uden for ægteskab.

Heller ikke om Helgas barndomsår ved vi meget andet end at hun levede under yderst dårlige forhold. Hun blev sat i pleje, men plejefamilien havde ifølge en senere oplysning fra overværgerådet ikke haft myndighed nok til at tøjle hendes vilde temperament.⁴ I skolen havde hun ikke været særlig flittig og blev beskrevet som svagtbegavet med en løs og flygtig karakter.

Efter sin konfirmation kom Helga ud at tjene. Ifølge hendes husbond førte hun snart et usædeligt liv. Hendes tjenesteår var desuden præget af, at hun ikke alene skiftede plads flere gange, men også stak af fra sine pladser og strejfede omkring.

I efteråret 1918 blev hun derfor på sognerådets foranledning anbragt i De Kellerske Anstalter på trods af at flere af sognerådets medlemmer og andre, der havde kendt hende længe, mente, at hun snarere burde være anbragt på en opdragelsesanstalt eller et pighjem. Helga blev under sit ophold i Brejning karakteriseret som tjenstvillig og flittig uden at frembyde abnorme seksuelle tilbøjeligheder. Hvad der dog ikke blev set med milde øjne på, var at hun flere gange flygtede fra anstalten, og at hun under disse springture havde forskellige seksuelle forhold. Men ligesom i Katrines tilfælde stod disse ophold i friheden som regel kun på i kort tid, idet hun snart blev bragt tilbage til anstalten. En enkelt gang var hun forsvundet i længere tid og havde, da hun blev bragt tilbage af politiet, forlovet sig med en ung fisker. Han besøgte hende også på anstalten, hvor han ifølge oplysningerne »tilbragte under Kontrol nogle lidenskabsløse Timer med hende«. Der blev ikke noget ud af ægteskab, formodentlig fordi anstalten gjorde, hvad den kunne for at forhindre det, idet kæresten – ifølge anstaltens leder, overlæge Christian Keller – ikke var egnet til at forsørge kone og eventuelle børn og Helga ikke egnet til at blive hustru og moder.

Over for sognerådet fastholdt Chr. Keller, at Helga absolut ikke egnede sig til at anbringes uden for en anstalt og endnu mindre til at blive gift. Han mente, at hun hørte til den gruppe åndssvage, hvis seksuelle forhold var sådan, at hun burde isoleres på en ø. Hun blev derfor i august 1923 overflyttet fra Brejning til kvindehjemmet på Sprogø.

Ane

Ane blev født uden for ægteskab i begyndelsen af dette århundrede og blev som 5-årig sat i pleje hos en husmandsfamilie.

Ane kom i skole, og hendes lærer gav senere følgende karakteristik af hende: »Hun viste smaa Evner – parret med nogen Ustadighed i Karakter. Hun har ikke voldt disciplinære Vanskeligheder, men har ofte vanskeliggjort sit Forhold til Kammeraterne ved om sig selv at fortælle formodentlig digtede Historier, der viste en udpræget Lyst til en vagabonderende Tilværelse og af usædelig Indhold.«⁵ Ifølge tidens værdinormer var usædelighed og vagabondering tegn på degenerering. I skolen lærte Ane at læse og regne og havde ifølge en senere oplysning fra kredslægen »i det store de samme Kundskaber som Folk af hendes Samfundsklasse.«

Efter sin konfirmation kom Ane i tjeneste, som hun forlod efter få måneder. I hendes journalsag oplyses det, at det havde været vanskeligt at finde nye pladser til hende, da hun var løgnagtig og altid fortalte om kærestier. Hun kom derfor under værgerådsforsorgen og blev anbragt i forskellige institutioner, senest – i 1920 – i et såkaldt fredeshjem, dvs et hjem for »ulykkeligt stillede ikke fuldt normale voksne Kvinder, der ikke retteligt hører hjemme andre steder«.

Bestyrelsen på fredeshjemmet så gerne Ane fjernet, da den mente, at hun lokkede andre af hjemmets beboere til usædelighed og flugt. Hun hørte ifølge bestyrelsesformanden snarere hjemme på en åndssvageanstalt, »og da navnlig blandt den Slags antisociale kønsligt ustyrlige Mennesker, som Prof. Keller bedst ved Raad for!«

Men Chr. Keller havde allerede i 1919 nægtet at tage sig af Anes sag, da han ikke mente hun led af åndssvaghed, men af psykopati – eller moralsvaghed som han også benævnte det – og derfor ikke hørte hjemme i hans institution i Brejning. Han byggede dette på en observationserklæring, der var givet om Ane. Samme vurdering kom også kredslægen frem til, idet han i en erklæring i 1921 skrev: »Hun er ikke godt begavet, vel snarest daarligt, men staar ikke under Lavmaalet og nogen virkelig Defect-Intelligens findes ikke. Hendes moralske Begreber findes ganske vist, men de bæres ikke af nogen dybere etiske Følelser. Hun maa betragtes som et moralsk forkrøblet, degenereret, men hverken sindssygt eller aandssvagt Individ.«

Ifølge kredslægen nedsatte Anes uudviklede moralske følsomhed hendes modstandskraft overfor eventyr af seksuel karakter.

I en periode var Ane kastebold mellem fredeshjemmet og sognerådet, hvorefter hun forsøgsvis blev anbragt i et privat hjem, som hun dog hurtigt forlod. I sommeren 1922 blev hun gravid og blev anbragt i et kvindehjem, hvor hun fødte en datter. Da kvindehjemmet kun ville beholde hende i et år, var sognerådet i vildrede med, hvad det så skulle stille op med hende. Oprettelsen af kvindehjemmet på Sprogø løste problemet. Anes lille pige blev sat i pleje, og hun selv ligesom Katrine og Helga anbragt på den lille ø midt ude i Store Bælt.

Mange træk havde de tre kvinder tilfælles. De var alle født uden for ægteskab og som små anbragt i plejehjem på sognets regning. Anes mor omtales ikke i kildematerialet, men Katrine og Helgas mødre blev begge karakteriseret som åndelig defekte og usædelige – begreber der må tænkes ind i tidens opfattelse af moral.

Alle tre blev vurderet som mindre begavede i skolen, og senere blev deres seksuelle adfærd af sociale myndigheder og læger bedømt som

normbrydende, hvilket i alle tre tilfælde blev den udløsende faktor for de efterfølgende repressalier. Men der var en forskel mellem Katrine og Helga på den ene side og Ane på den anden side, der tilsyneladende fik betydning for deres videre skæbne. Forskellen lå i diagnosen, idet Katrine og Helga blev diagnosticeret som åndssvage og blev anbragt på Sprogø via Brejning, mens Ane kun kom ind under åndssvageforsorgen, fordi kvindehjemmet på Sprogø hørte under Brejning. Et kvindehjem, som den ledende overlæge inden for åndssvageforsorgen Chr. Keller i mange år havde kæmpet for at få oprettet.

»Kvindernes Ø« – fra idé til virkelighed

»Det er en Kendsgerning, at de almindelige Anstalter, ogsaa her i Landet, jævnlig faar den Opgave at yde Varetægt og Pleje til unge, let aandssvage Piger med saadanne erotiske Tilbøjeligheder, at de daarligt kan være i den øvrige Pigeflok og at de, om Opgaven skal løses, maa omgærdes med et så fast Tilsyn, at Tilværelsen af dem føles saa snæver, at uvilkaarligt Trangen til Undvigelse styrkes. Naar de tilbage til det frie Liv, maa de kaldes samfundsfarlige i højere Grad end mangan Livø-Mand med Tilbøjelighed til Brud paa Ejendomsretten.«⁶

Citatet er fra en artikel i Nyt Tidsskrift for Abnormvæsenet fra 1920, hvor overlæge Keller og bestyrelsesformand kammerherre Bardenfleth på vegne af De Kellerske Anstalters bestyrelse fremlagde, hvor langt de var kommet med arbejdet for at finde en ø, der for de let åndssvage kvinder med særlige seksuelle tilbøjeligheder kunne blive, hvad Livø var for mændene. Bardenfleth fortsatte med følgende beskrivelse af, hvad det var, der var mere samfundsskadeligt end brud på ejendomsretten: »De unge Piger spreder, ansvarsløst og hensynsløst, Kønssmitte i vide Kredse, og foruden selv at lide under Kønssygdommens Svøbe, bliver de jævnligt Mødre til en ny, i Regelen lidet brugbar Generation.«

Det, der bekymrede tidens fagfolk, var disse unge kvinders seksuelle adfærd og konsekvenserne – dels for de mænd de risikerede at smitte med kønssygdomme, dels for befolkningskvaliteten ved viderebringelse af dårlige arveegenskaber.

Tidligere havde åndssvageforsorgens samfundsmæssige opgave været at internere de uarbejdsdygtige. Fra århundredeskiftet blev den i stigende grad at internere de arbejdsdygtige og seksuelt aktive, der tilhørte grænseområdet mellem åndssvaghed og normalitet.⁷ Chr. Keller havde sidst i 1890'erne gjort opmærksom på, at selv om han havde gode erfaringer med at anbringe åndssvage i kontrolleret familiepleje, ville han i fremtiden betænke sig på at benytte denne anbringelsesform over for kvinder,

»ikke fordi jeg endnu har gjort nogen bitter Erfaring, men af Frygt for, hvad der kunne ske.«⁸

Denne særlige restriktion af det kvindelige køn hang sammen med en formodning om, at den åndssvage kvinde var særlig nem at lokke og dermed udsat for seksuel udnyttelse med risiko for at sætte degenerativt afkom i verden. Desuden har den forestilling spillet ind, at det i tilfælde af graviditet var kvindens mentale og moralske defekter, der som følge af hendes nære forbindelse med fosteret kom til at slå stærkest igennem i barnet. Endelig frygtedes det, at disse ublufærdige kvinder ville forlokke svage mænd og påføre dem forskellige kønssygdomme. En forebyggende internering blev således anset som beskyttelse af såvel kvinderne selv som af samfundet.

Chr. Keller drøftede på dette tidlige tidspunkt tanken om oprettelse af ø-anstalter med sine fagfæller. Af behandlingsmæssige grunde var han tilhænger af en åben anbringelsesform frem for at sætte åndssvage bag lås og slå. Men en sådan anbringelsesform gjorde det vanskeligere at forhindre flugt, hvilket blev betragtet som særlig problematisk i forhold til de af åndssvageforsorgens klientel, der blev vurderet som farlige for samfundet. Ved anbringelse på en ø ville problemet være løst. Vandet ville sætte en naturlig grænse for bevægelsesfriheden.

I 1911 lykkedes det at føre tanken ud i livet, idet der blev indrettet en anstalt på Livø i Limfjorden for »forbryderiske aandssvage Mænd«.⁹ Danmark blev dermed et foregangsland i Norden og Europa, hvad angik internering af åndssvage i ø-anstalter, og kræfterne blev herefter sat ind på at finde en tilsvarende løsning for unge vildfarne kvinder.

Chr. Keller havde kig på flere af de danske øer så som Romsø, Strynø-Kalv, Birkholm og Vigø. Men flere forhold gjorde disse øer mindre egnede til formålet. Nogle var beboet af for mange mennesker, andre var nok ubeboede men manglede bygninger. En enkelt ø, Strynø-Kalv, var ikke sikker nok, idet det i hårde isvintre var muligt at gå over isen til Langeland, Tåsinge eller Ærø. Så faldt Kellers blik på Sprogø og her var øen. Med sine bygninger, telefon og bådforbindelse kunne den tages i brug med kort varsel og uden nævneværdige økonomiske udgifter. Desuden var øen med sin beliggenhed midt ude i Store Bælt, hvor flugt ydermere vanskeliggjordes af de stærke havstrømme, ideel til formålet. Efter et besøg på øen i 1920 skrev Chr. Keller til bestyrelsen: »Jeg har været paa besøg paa Sprogø i Gaar og tror derefter at kunne sige, at Forholdene der ligger, som var de bestemte til at løse vor Opgave med Tilvejebringelse af en »Kvinde-Ø.«¹⁰

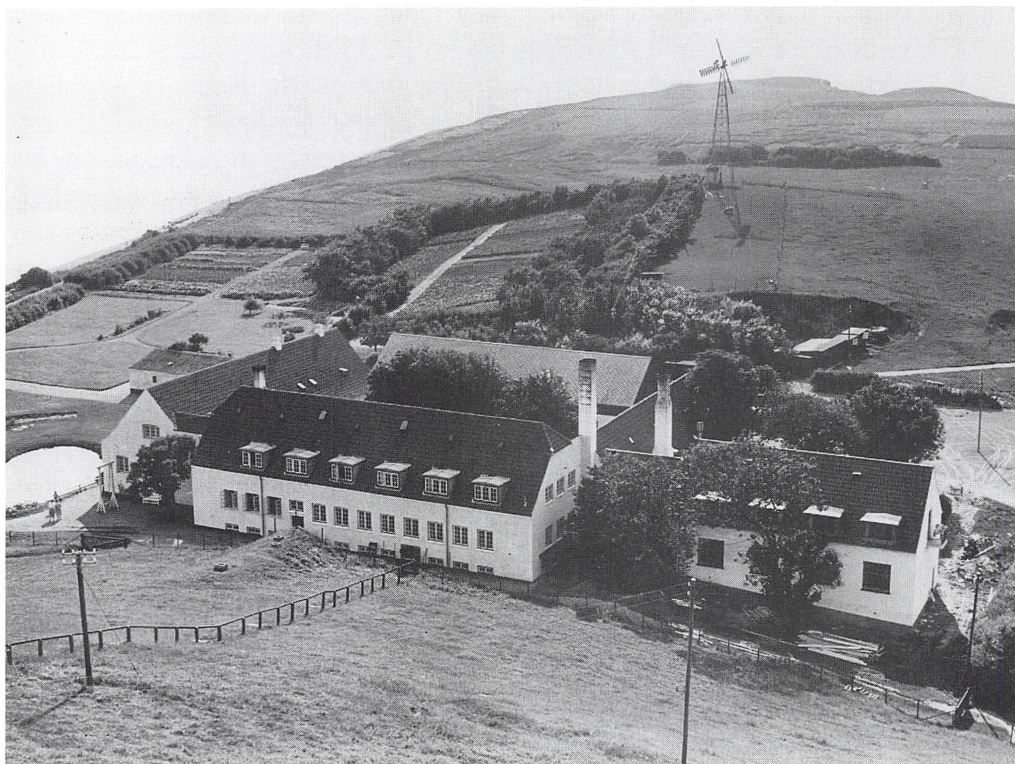
Chr. Keller lagde al sin energi ind i projektet. Øen var ejet af De dan-

ske Statsbaner og blev benyttet som feriehem for det ansatte personale samt som støttepunkt for isbådstransporter. I forsøget på at få statsbanerne til at overlade åndssvageforsorgen øen gjorde Chr. Keller og anstaltens bestyrelse opmærksom på, at isbådstransporterne, der ikke havde været nødvendige i flere årtier, snart ville blive fuldstændig overflødige som følge af den hastige udvikling af transportmulighederne. Desuden argumenterede de med, at statsbanerne med lethed ville kunne finde andre egnede feriefaciliteter for personalet. Ved siden af brevvekslingen med statsbanerne skrev Chr. Keller breve til ministre, rigsdagsmedlemmer og ministerielle embedsmænd for at få dem til at støtte sagen.¹¹ Han lagde i brevene vægt på det problem, at anstaltens »Sprogø-Damer« ikke blot ofte var på farten og deres udflugter ifølge politirapporterne præget af »sexuel Frihed«. Men at de også skabte uro på anstalten »baade paa Spinde- og Sværdsiden og maa stadig være under saa fast et Tilsyn, at Livet her synes dem saa trangt, at man kan forstaa, at det frie Liv derude maa lokke dem til Undvigelse.«¹²

Chr. Keller opfordrede desuden en række større dagblades medicinske medarbejdere til at omtale sagen, og han skrev til Dansk Kvindesamfund for at få det til at anbefale interneringen af deres vildfarne kønsfæller over for de relevante ministerier.

Mens der synes at være sympati for projektet i offentligheden og blandt fagfolk, var statsbanerne mindre medgørlige, og i første omgang lykkedes det ikke at overtale dem til at overlade åndssvageforsorgen øen. I abnormvæsenets tidsskrift for 1921 kom Chr. Keller derfor med følgende resignerede bemærkning: »Sprogø-Sagen er død, men Sprogø-Pigerne lever.«¹³ Han var dog ikke i tvivl om, at kravet fra befolkningen om en særanstalt for kvinder ville vokse sig stærkere for til sidst at blive opfyldt, og han fortsatte sin sædvanlige taktik med kontakt til mange sider for at få vristet Sprogø ud af hænderne på statsbanerne. En af de mere indirekte metoder beskrev han selv i januar 1922 i en brevveksling med den tids førende skikkelse inden for børneforsorgen, Ludvig Beck: »For tiden har jeg Fred her paa Anstalten for Sprogøpigerne, for de er alle undvegne og jeg henter dem ikke mere; de tumler sig altsaa i det Frie.«¹⁴

Et år senere var kvindehemmet på Sprogø da også en realitet med plads til 30 »erotiske, vagabonderende Kvinder«. I sin meddelse om denne sagens vending i abnormvæsenets tidsskrift sluttede Chr. Keller med at fastslå, at nærmere undersøgelser af livshistorierne fra de potentielle »Sprogø-Piger« kun bekræftede det akutte samfundsmæssige behov for en sådan særanstalt: »Der er 3 Ord, der, gaaende igen i saa godt som alle Historierne, bider sig uafrystelig fast i Læsernes Erindring: Det er: »Syfi-

Kvindehjemmets solide bygninger som de så ud efter at være blevet genopbygget efter en påsat brand i 1925.

lis – Gonorrhoe – uægte Barnefødsler«. Hvilken Sum af vidt spredt Sygdom og Elendighed har ikke disse Kvindeskæbner dannet Basis for.«¹⁵

Kvindehjemmet på Sprogø var ikke alene af Chr. Keller og hans fagfæller, men også af politikere, embedsmænd og offentligheden i almindelighed blevet midlet, hvorved samfundet kunne beskytte sig selv og reproduktionens kvalitet mod disse »seksuelt abnorme Kvinder«, som på deres side således kunne beskyttes mod samfundets udnyttelse.

Overlæge Wildenskovs undersøgelse af kvindehjemmets klientel

Hvor var det, de unge kvinder stødte an mod samfundets normer, så dobbeltisolering i en ø-anstalt blev anset for nødvendig? Ifølge en undersøgelse som overlæge ved De Kellerske Anstalter H.O. Wildenskov foretog sidst i 1930'erne var usædelighed – som vi har set det i Katrine, Helga og Anes tilfælde – langt den hyppigste anbringelsesårsag.¹⁶ Almindelig usædelighed blev angivet som årsag hos 136 af de 160 kvinder, der

havde været anbragt på Sprogø i undersøgelsesperioden, dvs fra oprettelsen i 1923 til sidst i 1930'erne. Men hvordan blev dette begreb defineret? Ifølge Wildenskov dækkede usædelighed og prostitution på ingen måde det samme og han peger på, at Sprogøpigerne ikke anså det som en plet på deres ære, at de indlod sig med flere mænd, forudsat det kun skete for egen tilfredsstillelses skyld. Grænsen for, om det var en strafbar forseelse, gik i deres bevidsthed ved, om seksualiteten blev brugt som indtægtskilde. Wildenskov var tilbøjelig til at acceptere Sprogøpigernes skelnen mellem »uskyldig« Usædelighed og »skyldig« Prostitution. Ud fra denne definition havde kun 18 af de 160 kvinder været prostitueret.

Af de kvinder, hvor årsagen til anbringelsen havde været usædelighed eller prostitution, havde 46 haft gonore og 13 syfilis. 61 havde født eller aborteret en eller flere gange.

Ifølge Wildenskov var usædelighed og prostitution ikke de eneste forseelser, kvinderne havde gjort sig skyldige i. 96 havde desuden rømmet fra anstalter og vagabonderet. 81 havde gjort sig skyldige i forskellige lovovertrædelser, hvor tyveri var det almindeligste, men også barnedrab, brandstiftelse og drabsforsøg forekom.

70% af kvinderne havde ved anbringelsen været under 26 år, og langt størstedelen havde tidligere været under forsorg. Således kom 50 fra anden åndssvageanstalt, 40 fra børneværnsinstitutioner, 5 fra fredshjem, 26 fra forsørgelsesanstalter og 17 fra fængsler. Kun 20 kom direkte fra hjemmet.

I beskrivelsen af kvindernes karakter var det egenskaber som skikkelig, godmodig og ikke mindst, at de var lette at lokke, der gik igen. Netop dette sidste var efter tidens opfattelse skyld i deres usædelighed og farlighed i samfundsmæssig forstand. Men også løgnagtighed, uærlighed, trodsighed, tyvagtighed, uligevægtighed og upålidelighed gik igen i beskrivelserne.

Ved anbringelsen på Sprogø var 152 af de 160 kvinder blevet intelligentstestet. 126 fik målt en IK under 75, der blev regnet for normalitetsgrænsen, mens altså 26 lå over. Wildenskov påpeger, at denne gruppe var af særlig interesse, da anbringelsen kunne være sket under forkerte forudsætninger. På den anden side mente han, at en del af forklaringen også kunne være, at der på Sprogø især i de tidlige år havde været anbragt en del psykopater. Det var personer, der ikke var egentlig intelligensdefekte, men hvis følelsesliv blev anset for defekt. Efter socialreformens vedtagelse i 1933 havde åndssvageforsorgens ledelse været mere opmærksom på nødvendigheden af en skarpere differentiering og havde i stigende omfang afvist kvinder, der ikke blev diagnosticeret som åndssvage.

I hvor høj grad blev intelligensbestemmelsen anset for en pålidelig målestok for kvindernes intelligens? Overlæge Wildenskov peger på, at resultatet meget vel kunne være påvirket af de måske uheldige forhold, hvorunder intelligenstesten blev foretaget, ligesom der ikke var blevet taget højde for, at unge lettere åndssvage ofte senmodnedes. Derfor var han tilhænger af, at testen blev gentaget efter nogle år. Det skete for 57 af de 152 Sprogøpiger. Og det viste sig, at hos ikke mindre end 24 var der sket en stigning i deres IK på gennemsnitlig 11 point i forhold til den tidligere test. Det vil kræve en mere omfattende undersøgelse at sige noget om, hvorvidt det fik nogen betydning for deres videre liv. Men det stiller unægtelig det resultat, der fremkom ved intelligenstestene, i et noget tvivlsomt lys.

Den sunde moderfølelse

Hvordan det må have været for Katrine og Ane at blive fjernet fra deres børn for at blive interneret på Sprogø, kan vi kun gisne om. Et fingerpeg giver kvindehjemmets bestyrerinde Frida Nielsen, idet hun tre dage efter Katrines ankomst til øen skrev i hendes journal: »Hun længes øjensynlig efter ham, græder af og til og hænger med Hovedet.«

At adskillelsen har været smertefuld vidner også følgende notits om, som bestyrerinden noterede i Katrines journal efter at hun havde tilbragt godt fire måneder på øen: »Hun er rørende i sin Moderkærlighed, og alt drejer sig om den lille Dreng – »Min Søn«, som Katrine stolt siger. Hendes Maal er at blive flink og komme ud for at være Mor for Drengen.«

Hvordan Ane oplevede adskillelsen findes der ingen antydninger om i det benyttede kildemateriale.

Moderkærligheden blev betragtet som en sund følelse hos disse kvinder, hvis følelsesliv ellers blev anset for at være mere eller mindre abnormt. Derfor hældede Chr. Keller også til, at de kvinder, der var gravide ved anbringelsen på Sprogø, fødte deres barn der fremfor at blive overflyttet til Fødselsstiftelsen i København, hvor barnet straks ville blive taget fra dem. Dels var Sprogøpigerne ifølge Chr. Keller ikke egnede til at anbringes mellem normale mennesker i Fødselsstiftelsen, dels burde barnet efter hans mening helst blive hos moderen et halvt eller et helt år af hensyn til amningen og af hensyn til »at Samlivet med Barnet kan holde til Live hos Moderen sunde, gode Moderfølelser.«¹⁷

Hvilke traume det kunne være for kvinderne at blive skilt fra deres børn, kom Chr. Keller ikke ind på. Ejheller det traumatiske for spædbørn i at blive skilt fra deres mødre, hvad der dog var forståeligt, da det først på et senere tidspunkt blev påvist videnskabeligt.¹⁸

Allerede inden for det første halvandet år efter kvindehjemmets oprettelse på Sprogø havde to af kvinderne født, og da de nyfødtes pasning åbenbart ikke helt kunne overlades til mødrene, betød det, at der blev lagt en ekstra arbejdsopgave på personalets skuldre.

Træk af dagliglivet på Sprogø

Bygningerne på Sprogø blev taget i brug umiddelbart efter, at statsbanerne havde overgivet dem til åndssvageforsorgen. Da Chr. Keller havde fulgt kvindehjemmets første beboere til øen beskrev han for departementschefen i undervisningsministeriet, at det hele lå i roderi, og at statsbanerne havde taget en del inventar med sig. Desuden var bygningernes vedligeholdelse stærkt forsømt, og der var, skrev han, »saa snavset, at selv Pigerne forargedes.«¹⁹

Det krævede en større oprydning, før hjemmet blev beboeligt, og øens

Blomsterne i vinduerne og på bordene har formentlig ikke været til alene for fotografens skyld. De indgik sammen med det øvrige interiør i det billede af orden og hjemlig hygge, der trods institutionspræget blev forsøgt opretholdt på kvindehjemmet.

nyankomne beboere måtte selv tage fat. Men det passede meget godt ind i hjemmets behandlingsideologi. Stadig fysisk beskæftigelse blev opfattet som et af de vigtigste midler i forsøget på at resocialisere de unge kvinder, så de ikke længere stødte an mod de borgerlige moralnormer. Gennem arbejdet skulle de vildfarne kvinder ikke alene renses for deres farlige kønsdrifter, men de skulle også lære borgerlig arbejdsmoral og herigennem gøres værdige til et liv uden for en institutions mure.

Der var derfor sørget for, at de internerede kvinders dag var fuldt optaget af arbejde både inde og ude: rengøring, vask, stryging, køkkenarbejde, syning, vævning, have- og landbrugsarbejde. Til anstalten hørte der ca. 40 tdl. landbrugsjord og ca. 3 tdl. have, og det tilstræbtes, at kvindehjemmet så vidt muligt var selvforsynende med landbrugsprodukter, grøntsager, frugt mv.²⁰

Katrine og Helga blev begge sat til markarbejde. Katrine blev efter nogen tid overflyttet til vaskeriet, men kom snart tilbage til markarbejdet, der var det, hun ifølge bestyrerinden egnede sig bedst til. Også Helga egnede sig bedst til markarbejde, mens Ane syntes at egne sig bedst til arbejdet i vaskeriet. Men de skulle alle tre under deres ufrivillige ophold på Sprogø også blive sat til andre arbejdsopgaver. Således blev Katrine sidst på året 1925 atter overflyttet til vaskeriet, da hun ikke kunne enes med de øvrige kvinder i marken og derfor ikke havde lyst til sit arbejde. Desuden havde hun også ønsket at lære noget andet, da hun – som hun udtrykte det – ikke ville ende sit liv med at slide og slæbe hos bønderne. Hun blev også efterhånden til stor hjælp i vaskeriet, og i den sidste tid på Sprogø hjalp hun til i køkkenet, hvor hun blev beskrevet som umådelig langsom, men ellers villig nok. Men hun var ifølge bestyrerinden meget selvrådig og påståelig og kom derfor ofte i klammeri med de andre kvinder.²¹ Også Ane havde svært ved at forliges med de øvrige kvinder og var ifølge bestyrerinden vanskelig at stole på, fordi hun fortalte så mange opdigtede historier, mens Helga blev beskrevet som omgængelig, nærmest godmodig og fungerede godt sammen med de andre.

I løbet af 1920'erne syntes arbejdsfordelingen at være blevet organiseret mere systematisk, således at kvinderne skiftede arbejdsopgaver med nogle måneders mellemrum. Arbejdsdagen for Sprogøpigerne startede tidligt om morgenen. De blev vækket kl. 6 og skulle før morgenmaden kl. 7 have ordnet deres værelser. Efter morgenmaden arbejdede de – kun afbrudt af en kort middagspause – til kl. 16, hvor der blev drukket eftermiddagskaffe. Herefter havde de fri og kunne færdes frit på øen.

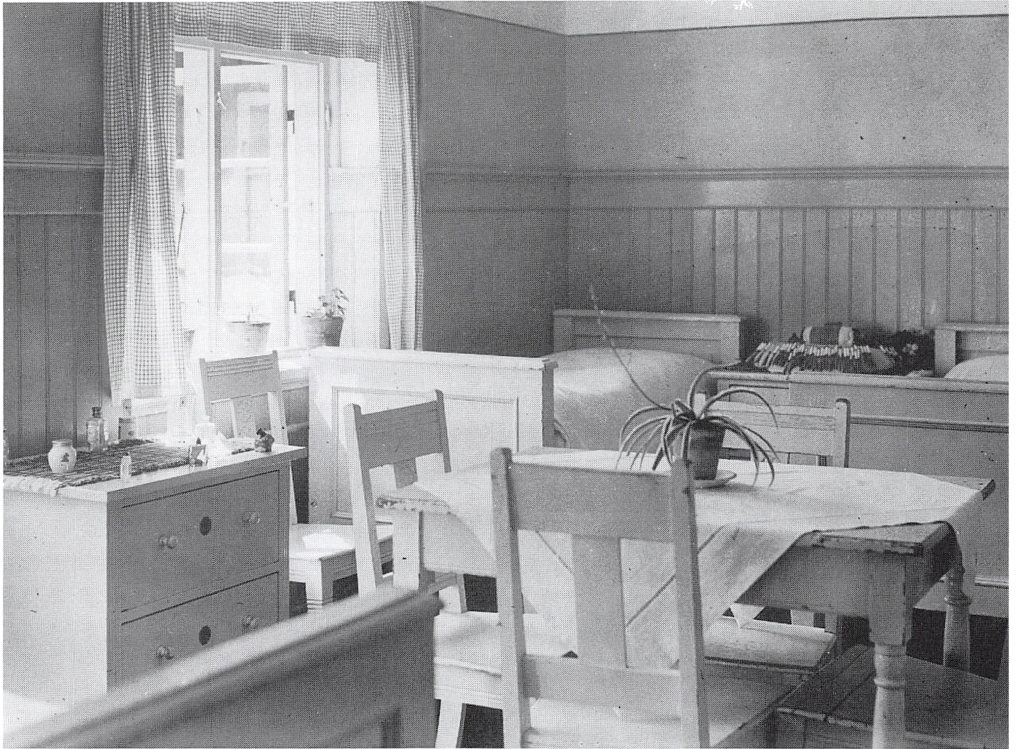
Dagligdagen var således nøje opdelt i måltider, arbejde og fristunder. I et interview til Sydsjællands Tidende i 1928 fortalte bestyrerinden, at

Skjult for personalets årvågne blikke lå den lille bygning med det talende navn »Friheden«, der blev brugt som feriehus for de anbragte kvinder.

kvinderne tilbragte aftenene i den store fællestue med håndarbejder, oplæsning, radio og en gang om måneden med forevisning af film. De mest fortrukne film var med »Fyrtårnet og Bivognen«, hvilket hun forklarede med, at kvinderne trængte til noget med humør i »her i Ensomheden«. ²² Det er tydeligt, at bestyrerinden over for offentligheden ønskede at give et billede af hjemlig hygge på institutionen.

Kvindernes dagligdag var ikke blot styret af den orden, der lå i den ensartede daglige rytme, men også af regler, forbud og kontrol. Men ikke alle regler og forbud var lige lette at fastholde for hjemmets personale. Et af dem var forbudet mod rygning. Da dette viste sig umuligt at opretholde, fordi kvinderne alligevel røg i smug, tog ledelsen konsekvensen heraf og tillod en cigaret om aftenen, som de ifølge en af de internerede kvinder dog ikke selv måtte tænde. ²³ Erfaringerne med en række påsatte brande har formodentlig gjort, at alt, hvad der hed tændstikker og fyrtøj, var forbudt blandt kvinderne. Som vi senere skal se, var det lige så vanskeligt

Den orden og renlighed, der var en integreret del af den borgerlige opdragelse, afspejler sig også i billedet af soverummet, der som det ses blev delt af flere kvinder.

at opretholde det vigtigste forbud: at holde sig fra de mænd, der kom til øen.

Kontrollen med Sprogøpigerne har formodentlig været mindre bestemt af en frygt for, at de skulle flygte, da det var forbundet med livsfare, end af et ønske om at sikre, at de overholdt hjemmets øvrige regler og forbud. Dog var der om natten en ganske særlig kontrol, fortalte en af de interne-rede en journalist i 1938: »og saa kan jeg ikke fordrage den Tanke, at vi ikke kan røre os, naar Lyset om Aftenen først er slukket, uden at Alarmklokken ringer. Det er væmmeligt at vide. Men det er de selvfølgelig nødt til. Ellers vilde der blive altfor meget Renderi paa Gangene.«²⁴

Sprogøpigernes ensformige daglige tilværelse havde også sine afbrydelser, idet det var tilladt dem at holde jule- og sommerferie. Men frygten for deres seksuelle adfærd gjorde, at det nøje blev overvejet, hvem af dem det var forsvarligt at sende på ferie uden for øen. I de syv år, Helga opholdt sig på Sprogø, rejste hun hvert år på 14 dages sommerferie hos sin

plejefamilie. Også Ane og Katrine fik lov til at rejse. Hvorvidt Ane under sine ferier så sin datter, er det ikke muligt at se ud fra det benyttede arkivmateriale. Men vi ved, at Katrine benyttede sine ferier til at se til sin søn. Da hun i julen 1925 besøgte ham, overnattede hun hos barnets farfar, hvor hun sov sammen med barnefaderen. Overfor bestyrerinden hævdede hun, at de kun havde ligget ved siden af hinanden uden at have samleje. »Men hendes Ansigtstudtryk vidner mod Sandheden heraf«, noterede Frida Nielsen i journalen. Hun tilføjede dog lettet, at Katrine hævdede at have menstrueret to gange siden sit julebesøg.²⁵

Der blev herefter sat en stopper for Katrines ferieudflugter og besøg hos sønnen. Hun måtte tilbringe sommerferien i det lille hus »Friheden« på øens vestside, der blev brugt som feriehus for de af kvinderne, som bestyrerinden og overlægen fra Brejning ikke fandt det tilrådeligt at lade rejse bort fra øen. Her tilbragte de ifølge overlæge Wildenskov tiden med at bade, drikke kaffe, spise kager og ryge cigaretter.²⁶ Men måltiderne skulle de indtage i kvindehjemmet, ligesom de skulle være på deres værelser til sovetid. Det er ikke svært at forestille sig, hvad disse kvinder har følt ved at se andre drage bort fra øen for at nyde ferien i frihed – ligegyldigt hvor tidsbegrænset denne end måtte være.

Personlighedens overlevelse

Livet på kvindehjemmet gjorde det næsten umuligt for kvinderne at bevare deres selvstændighed og individualitet. De havde stort set ikke noget eget liv. De var sammen under måltiderne, arbejdet og i deres fristunder. Flere sov også på fællesværelser. Ved de bygningsmæssige ændringer efter en påsat brand i 1925, hvor dele af bygningerne nedbrændte, blev der indrettet 16 eneværelser og 14 dobbeltværelser. Men eftersom antallet af beboere i løbet af 1930'erne steg fra 30 til 55, blev der trængsel på flere af værelserne, hvor der sov op til seks i samme rum. Et eneværelse blev regnet for en særlig begunstigelse, der kunne ydes for god opførsel. Men det kunne også gives de kvinder, der af forskellige grunde ikke burde eller kunne sove i samme værelse som andre.²⁷

Også den ensartede beklædning, der tilhørte kvindehjemmet, satte kvindernes individualitet på prøve. Der var dog et område, hvor den fik et vist råderum. Brugen af kosmetiske midler var tilladt efter personlig smag, da ledelsen var klar over, at kvinderne alligevel straks ville gribe til disse midler, når de kom bort fra Sprogø. »Man ser derfor alle Arter Øjenbryn og Læbefarver« påpeger overlæge Wildenskov i sin beretning fra hjemmet. Han fortæller videre, at han under et besøg på Sprogø uset havde iagttaget en af kvinderne, der under pløjningen var standset op, havde

trukket pudderdåsen op af lommen på sine overalls og pudret sit ansigt. Det var ifølge Wildenskov et tydeligt bevis på, at »den kvindelige Forfængelighed slumrer dybt i hver eneste lille Kvinde.«²⁸ At pudre sit ansigt også under pløjningen var en måde at overleve Sprogø's dobbelte isolation som kønsvæsen på eller som H.O. Wildenskov udtrykte det, en måde at højne selvgættelsen på.

En vis portion styrke og personlig selvfølelse har det formodentlig også givet kvinderne, når det lykkedes dem at stå sammen i krav om forbedring af deres forhold på øen. At kvinderne har kunnet optræde i fællesskab overfor hjemmets ledelse fremgår af et brev fra overlæge Wildenskov til inspektøren på Livø i 1932: »Jeg er lige kommet hjem fra Sprogø, hvor jeg oplevede nyt i Aandssvageforsorgens Annaler, idet en Deputation paa ca. 20 Piger gav Møde hos mig og trods mine Forsøg paa at distrahere dem og kede dem med lang Udvikling var de dog i Stand til at holde sammen under hele vor Forhandling, ogsaa indenfor vort Omraade griber Organisationsevne og Fasthed om sig.«²⁹

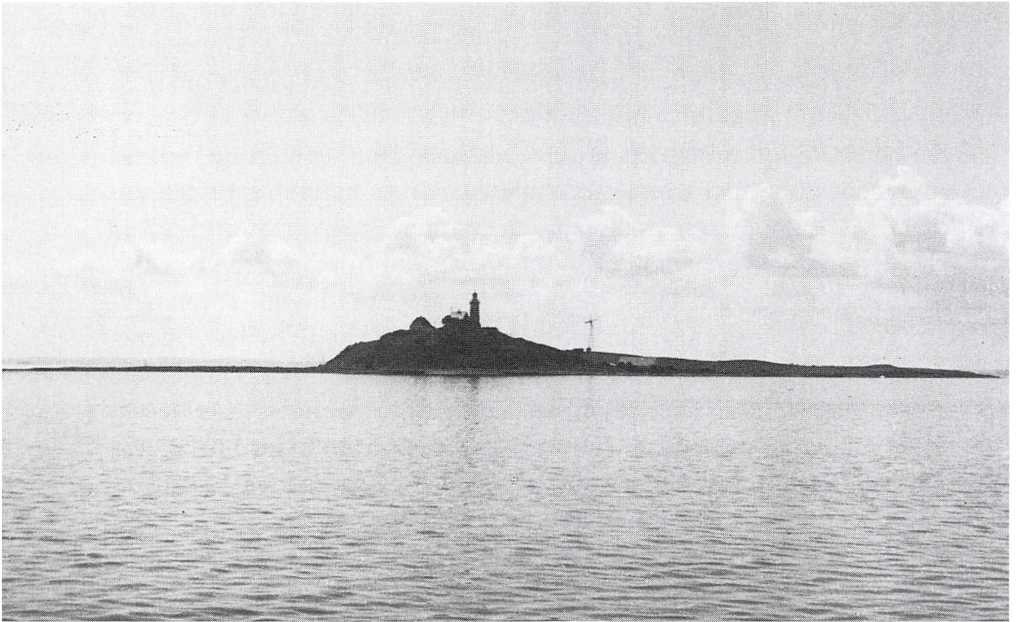
Det fremgår desværre ikke, hvad kvinderne ville have igennem og hvad resultatet af forhandlingen blev, men at de optrådte i fællesskab og ikke lod sig rokke af Wildenskovs manøvrer synes at have aftvunget ham en vis respekt.

Forseelse og straf

Hvordan forseelser blev håndteret, har det været vanskeligt at få et fyldestgørende billede af. Dog vides med sikkerhed, at isolering i en af kvindehjemmets to celler eller betækningsrum, som de blev kaldt, var en benyttet straffemetode. Cellen var et smalt rum med et lille tilgittet vindue højt oppe, hvis glas var så tykt, at det ikke kunne slås i stykker.³⁰ Væggene var fuldstændig glatte, så den indespærrede ikke skulle kunne gøre en ulykke på sig selv. Det eneste inventar var en hård madras på gulvet. Hvorvidt de i den her omhandlede periode blev fikserede, forlyder der intet om. Kvinderne kunne være isoleret i cellen i flere døgn på indskrænket kost, f.eks. havresuppe.

Andre måder at straffe de kvinder på, der overtrådte vedtagne regler, var at blive lagt i seng eller at miste den ugentlige arbejdsdusør. En kvindelig journalist på Uge-Journalen skrev i oktober 1938 efter et besøg på Sprogø: »De faar 1 kr. om Ugen og man kan mærke, hvor den ene Krone betyder alverden for dem. Det er en frygtelig Straf, naar den bliver taget fra dem. For den kan de købe alt det, som fra tidernes Morgen har været Kvindens inderligste Trang. Pudder, Læbestift, Parfyme og Gud ved hvad.«³¹

For den forbisejlende ser Sprogø idyllisk ud, som den ligger midt i Store Bælt. Men for de anbragte kvinder resulterede opholdet på Sprogø, der kun målte knap 2 km fra vest til øst og ca. 300 meter fra nord til syd, ikke sjældent i en ø-psykose.

Hvorvidt og i hvor høj grad fysisk afstraffelse havde været anvendt, har det ikke været muligt at se ud fra det benyttede arkivmateriale. Men ved brug af andre kilder kan det godt være, at en anden historie kunne skrives om dette emne.³²

Heller ikke hvilke forseelser der blev straffet for, har det været muligt at komme helt til klarhed over. Nogle fingerpeg findes dog. Bestyrerinden Frida Nielsen nævnte over for en journalist i 1937, at det kunne hende, at en pige mistede besindelsen og så var der ikke andet at gøre, end at spærre hende inde.³³ Således blev Ane anbragt i cellen, da hun efter et besøg af socialministeren i sommeren 1925 havde været utilfreds over, at han ikke havde været tilstrækkelig optaget af hendes sag. Bestyrerinden skrev i Anes journal, at hun havde været helt umulig og hun derfor havde måttet sætte hende i betænkningssrummet, »ved hvilken Lejlighed hun opfører sig ganske rasende og skælder alle og alt ud for det værste Møg. Falder dog hurtigt til Ro.«

Også opsætsighed, dovenskab, næsvished, slagsmål og usædelighed har været straffet. Da en af kvinderne i sommeren 1925 i vrede satte ild

på laden, så både denne og to andre bygninger nedbrændte, måtte hun opholde sig i cellen, inden hun blev overflyttet til Brejning. Hun havde tidligere været anbragt i cellen, fordi hun var kommet med trusler om ildspåsættelse og vold mod de andre kvinder.

Også øens flugtdronning må vi formode har været isoleret en rum tid i cellen. Således fortæller overlæge Wildenskov i sin beretning fra begyndelsen af 1940'erne, at »en Psykopat« en sommernat, hvor Store Bælt lå blikstille hen, havde foretaget det hidtil eneste flugtforsøg, der kronedes med held. I en skydepram havde hun roet de ca. 9 km til land. Turen havde været voldsomt anstrengende, for hver gang hun havde hvilet armene, havde strømmen grebet den lette pram og hvirvlet den rundt. Hun havde derfor været nødt til at ro hele tiden og havde fuldstændig slidt huden af håndfladerne. Ikke lang tid efter hun var kommet i land, var hun blevet anholdt og ført tilbage til Sprogø. Her havde hun ifølge Wildenskov advaret de øvrige kvinder mod at gøre den farefulde tur efter.³⁴

I de få eksempler der er i arkivmaterialet, hvor Sprogøpigerne bliver citeret, er det ikke kosten, behandlingen eller det strenge arbejde, de beklagede sig over. Det var over »den dræbende Kedsomhed som Frihedsberøvelsen medfører«, som en journalist fra Sydsjællands Social Demokrat skrev i juli 1928. Eller som en af Sprogøpigerne blev citeret for 10 år senere: »jo, vi har det saamænd meget godt. Det er bare det her med, at det er en Ø.«³⁵

Ø-psykose blev da også nævnt som en af ulemperne ved anbringelsen på Sprogø, da spørgsmålet om bevarelsen af øanstalterne blev debatteret i 1959.³⁶

Kvindehjemmets personale

Arbejdet og tilsynet med de internerede kvinder blev i størstedelen af den omhandlede periode varetaget udelukkende af kvindeligt personale. Således oplyste H.O. Wildenskov i 1929, at der på Sprogø foruden en bestyrerinde var ansat »1 Vævedame, 1 Systuedame, 1 Køkkendame, 1 der forrestaar Husgerningen og en kvindelig Landbrugsdame.«³⁷

I den første tid havde landbrugsarbejdet dog været ledet af en mand, men han var ved udgangen af 1924 blevet afløst af en kvindelig avlsbestyrer. Da hun i 1939 ønskede at prøve noget andet, var det ikke muligt at finde en kvinde, der kunne overtage arbejdet. Anstaltens bestyrelse var derfor nødt til at ansætte en mand. Valget faldt på en midaldrende mand, som bestyrelsen havde lidt kendskab til. At han var gift, gjorde ham ikke mindre egnet i bestyrelsens øjne. Den sørgede for, at konen boede en periode på Sprogø, og at ægtefællerne jævnligt besøgte hinanden. Inden den

nye avlsbestyrer tiltrådte, blev han desuden indskærpet, at det var strafbart at indlade sig med de internerede kvinder. Men lige lidt hjalp det. I 1941 fik han en dom på 6 måneders fængsel for at have besvangret en af kvinderne og haft seksuel samkvem med yderligere fire af dem en eller flere gange. Opdagelsen kom som et chok for det øvrige personale, der ingen mistanke havde haft.³⁸

Herefter lykkedes det at finde en kvindelig avlsbestyrer.

For Chr. Keller havde det været af afgørende betydning at få ansat den rigtige kvinde til den vigtige bestyrerindepost. I en skrivelse til bestyrelsen skrev han: »Der er formentlig ingen Uenighed om, at Løsningen af dette nye Ø-Experiment i høj Grad staar og falder med Valget af paagældende kvindelige Chef.«³⁹

Ud over at slå stillingen op i sygeplejerskernes tidsskrift og i åndssvageforsorgens personaleblad havde Chr. Keller også forhørt sig om kandidater hos plejemoderen ved Fødselsstiftelsen i København, hos ledelsen ved de øvrige åndssvageanstalter og ved to af landets pigeopdragelseshjem. Men hans valg faldt på frk. Frida Nielsen, der arbejdede som massøse og lysbadleder i Brejning, hvor hun ifølge Chr. Keller havde vist »baade Hjerte og Forstaaelse for de Aandssvage og vi paa Anstalten kender hende alle som et alvorligt, retsindigt og ligevægtigt Menneske med godt Humør og rolig Optræden i Livets smaa Vanskeligheder.«⁴⁰

Tilsyneladende havde Chr. Keller fundet den rigtige, idet Frida Nielsen var bestyrerinde på Sprogø i 16 år.

Adgang forbudt for mænd

Ikke mindre vigtigt end at have det rigtige kvindelige personale var det at holde fremmede mænd borte fra kvindehjemmets territorium. Efter en episode kort efter kvindehjemmets oprettelse, hvor lokale fiskere var gået i land på øen og formodentlig havde haft kontakt med nogle af de unge kvinder, mente Chr. Keller, at det var nødvendigt at informere offentligheden om, hvad det var for kvinder, der blev holdt interneret på øen, og at mænd burde holde sig derfra. I et brev til formanden for Korsør Fiskeriforening og til Korsør Social Demokrat påpegede han, at kun med støtte fra omgivelsernes side kunne Sprogø-anstalten løse sin opgave, og han bad om, at de, der af en eller anden grund var tvunget til at lande på øen, ville udvise den fornødne takt og tilbageholdenhed over for øens beboere.⁴¹ Også jagten på andefugle, der tidligere var drevet fra øen, forsøgte Chr. Keller at sætte en stopper for. Vi kan ikke have »disse fremmede Mænd jagende paa Terrænet« meddelte han bestyrerinde Frida Nielsen.⁴²

Flere tilfælde viser, at det slet ikke var så let at holde mænd borte fra

øen. Således meddelte Chr. Keller sidst i maj 1924 anstaltens bestyrelse, at to af Sprogøpigerne aftenen før var blevet bortført af en forbisejlende stenskipper. Hvor de var taget hen, vidste han ikke, men sagen var meldt til politiet. Om pigerne skrev han: »Begge har de tumlet om, levet af Utugt særlig i København og begge har paadraget sig venerisk Smitte – den ene har født et Barn.« Og overlæge Keller fortsatte: »Noget nærmere om Bortførelsen vides endnu ikke, men unægtelig vilde det blive ret compromitterende for Sprogøs Opgave, om der skulde udvikle sig den Sport, at Sjøfolk paa Øen ustraffet hentede de Piger, de maatte faa Lyst til – foruden at Udbredelse af Syfilis eller anden venerisk Syge fremmes paa en for Samfundet lidet heldig Maade. Hvad der kan gøres for at stoppe en saadan Sømandstrafik, bør da formentlig gøres.«⁴³

Men det var hverken første eller sidste gang, at Sprogøpigerne havde kontakt med mænd, der mere eller mindre tilfældigt kom sejlen forbi øen. Breve og cigaretter skiftede hænder. Men kontakten begrænsede sig ikke kun til denne mere uskyldige trafik. Således viste det sig i vinteren 1929, at Ane var blevet gravid. Hun angav at have haft samleje to gange med en mand, der var kommet i land på øens nordside. Under politiafhøringen kunne hun oplyse, at han nok arbejdede ved statsbanerne. Da han desuden flere gange var blevet set af andre på øen, og der kunne gives et signalement både af ham og båden, blev han ved politiets hjælp fundet. Til stor fortrydelse for De Kellerske Anstalters bestyrelse blev han kun dømt til at betale alimentationsbidrag til den lille pige, som Ane i mellemtiden havde født i Brejning. »Det kan blive skæbnessvangert for Løsningen af Opgaven paa Sprogø, dersom enhver Mand frit kan lande og besvangre Pigerne,« var bestyrelsens klare holdning og derfor anså den, at det i sådanne tilfælde var nødvendigt med en skærpelse af strafudmålingen med frihedsberøvelse som følge.⁴⁴ Bestyrelsen fastholdt, at den ville forfølge sagen, hvilket tilsyneladende har været medvirkende til, at den straffelov, der blev vedtaget i april 1930, indeholdt en bestemmelse om, at den, der havde samleje uden for ægteskab med en kvinde, der var anbragt på en sindssyge- eller åndssvageanstalt, kunne straffes med indtil 1 års fængsel.⁴⁵

Overlæge Wildenskov gav senere udtryk for den formening, at det for Ane havde været »en stor Fryd at opnaa Samleje paa Sprogø, spille anbringende Myndigheder paa Næsen og blive Centrum for Opmærksomhed.«⁴⁶ Hun blev et halvt års tid efter fødslen genanbragt på Sprogø og barnet blev sat i pleje. Ifølge oplysningerne skete det efter Anes eget ønske. Men på hvilket grundlag hendes ønske var truffet, fremgår ikke. Den lille pige døde godt et år gammel.

Også Korsørfiskerne skabte uro hos kvindehjemmets beboere. De gik dagligt i land og havde anmodet bestyrerinden om at passe på sine piger og holde dem inde, hvad der ifølge Chr. Keller i et brev til kontorchef Fenger i Socialministeriet var ganske umuligt. Han bad kontorchefen fremme sagen, der var gået fra politimesteren i Korsør til Socialministeriet, »saaledes at Pigerne bleve uden Fiskerbesøg paa Øen.«⁴⁷ Keller bad desuden bestyrerinden oplyse om, hvad fiskerne lavede på øen: »Tørrer de Garn, samler Stenballast eller driver de blot om med Hænderne i Bukselommerne for at drille?« Frida Nielsens svar mangler, men i en senere bemærkning synes Keller at mene, at fiskerne snarere drillede.⁴⁸

Der opstod også uro under de større bygningsarbejder, der foregik på Sprogø efter den påsatte brand i 1925. Således måtte en ældre arbejdsmand fyres sidst på året, da han var ved at forlove sig med Ane. Og året efter følte Chr. Keller sig tvunget til at skrive følgende til muremesteren: »Samkvemmet mellem Pigerne og Haandværkerne, selv de gamle gifte Murersvende, bliver efterhaanden mere fortrolige end godt er.«⁴⁹ Chr. Keller ville ikke gå i detaljer, men gjorde opmærksom på, at de mange håndværkere snarest måtte bort.

Der var dog nogle få mænd, der havde deres arbejde og hjem på øen. Det var de tre funktionærer, der passede øens fyr. Alle gifte folk, der boede på øen med deres familier. Bortset fra enkelte uoverensstemmelser synes det ikke at have skabt nævneværdige problemer for kvindehjemmet og dets beboere.

Ægteskab og god opførsel – vejen til friheden

Efter Katrine i julen 1925 havde truffet sin søns far, skrev han kort efter til Chr. Keller for at spørge, om hun kunne udskrives fra Sprogø, »for saa vilde Vi giftes for Vi har et Baren samen og [Katrine] har Lovet Mig Ægteskab det er vor Meneng begeto at Vi Vel have hinanden.«⁵⁰

Ægteskab var den store drøm for Sprogøkvinderne. Ikke alene ville det kunne befri dem fra den dobbelte isolation, som det var at være anbragt på Sprogø, men ægteskabet havde også en normalitetsskabende betydning. For Katrine ville det desuden have den særlige betydning, at hun kunne have sit barn hos sig. Men sognerådet var af den mening, at barnefaderen ikke var »fuldtud tilregnelig« og ikke ville være i stand til at forsure en familie. Det frarådede derfor ægteskabet.

Der var således gået økonomi i sagen. Med ægteskabet ville Katrine flytte til barnefaderens sogn, og af frygt for at skulle forsørge familien var sognerådet der imod ægteskabet. Sognerådet fra Katrines hjemegn, der betalte for hende og sønnen, så derimod en fordel i ægteskabet, idet dets

forsørgelsespligt derefter ville være ude af verden. De to sogneråds reaktioner må ses i lyset af, at forsørgelsespligten var tidsubegrænset for det sogn, hvor den forsørgede havde sin bopæl i mere end et år.

I et brev udbad Chr. Keller sig bestyrelsens mening om sagen. Han skrev, at hun ikke var »saa aandssvag, at hun ifølge gældende Ægteskabslov er forhindret fra at indgaa Ægteskab, men hverken hun eller han egner sig i Virkeligheden til at stifte Familie. Da de begge er aandssvage, vil der være god Udsigt til en frugtbar og lidet værdifuld Børneavl.«⁵¹

Der var ingen retslig grund til at nægte Katrine at blive gift. Ifølge ægteskabsloven af 1922 var det alene åndssvage af højere grad, der skulle have dispensation, når de ønskede at gifte sig. Men frygten for den degenerative arv gjorde, at Chr. Keller med fagmandens myndighed forsøgte at forhindre ægteskabet.

I sit svar til Chr. Keller henholdt bestyrelsen sig til, at anstalten ikke kunne garantere, at ægteskabet virkelig ville blive indgået, hvilket Kattrines sogneråd havde betinget sig for hendes udskrivning. Derfor mente den ikke, at der burde foretages videre i sagen. Katrine blev ikke gift med sit barns far og måtte blive på Sprogø.

Sommeren samme år fik Katrine endnu en mulighed for gennem ægteskab at komme bort fra øen. En tidligere bekendt, der lå i skilsmisse fra sin uhelbredeligt syge kone og stod med ansvaret for tre børn, ønskede at gifte sig med hende og tage hendes søn til sig.

I et brev til Chr. Keller forsøgte Katrine at tale sin sag: »Jeg vil jo gerne at jeg maa blive Gift med ham da [han] vel have mig og vel Giftes mig herfra Sprogø. De vel jeg gerne have Lov til at blive gift da [han] vel tage alt ansvaret for mig. ... jeg ved godt at jeg ikke har været somme Tider som jeg skulde være man kan jo forandre sig meget.«⁵² Den sidste bemærkning viser, at Katrine havde indoptaget omgivelsernes syn på hende. Og heri var hun ikke noget særtilfælde. Spørgsmålet er, hvad denne skyldpåtagelse også siden hen kom til at betyde for disse kvinders selv-vurdering.

Var det kærlighed eller ønsket om frihed, der fik Katrine til at satse på de to giftermål så kort efter hinanden? I forhold til barnets fader er det ikke så entydigt. Men i det andet tilfælde synes det afgjort at have været ønsket om friheden og om at blive genforenet med sin søn, der har tynget kraftigst i vægtskålen. Ægteskabet blev dermed et handelsobjekt. Katrine ville få friheden, manden hjælp til at passe hus og børn.

Men heller ikke dette ægteskab blev til noget. Chr. Keller gjorde frieren opmærksom på, at han ikke skulle forvente at få Katrine udskrevet for at blive gift med ham. Han påpegede desuden, at hun ikke magtede at sty-

re et hjem med flere børn. Det synes at have været det sidste ord, der blev sagt i den sag.

Også Ane forsøgte sig med ægteskab, mens hun var på Sprogø. Udover som nævnt at have været ved at forlove sig med den ældre arbejdsmand, fik hun gennem en ægteskabsannonce i *Novelle Magasinet* kontakt med en 33-årig ugift mand. De skrev sammen i en tid. Men da Chr. Keller kategorisk nægtede ham at besøge Ane på Sprogø og oplyste, at hun var anbragt der ifølge dom og ikke kunne udskrives uden Justitsministeriets godkendelse, synes forbindelsen mellem de to brudt.⁵³ Hvad det var for en dom, Chr. Keller henviste til, er uklart.

Et par år senere var Ane ved at forlove sig med en bror til en af de andre internerede kvinder. Han havde besøgt søsteren to gange – men sidste gang gjaldt besøget ifølge bestyrerinden snarere Ane, og han blev derfor forment adgang til øen.

Der findes dog eksempler på, at det ikke var ganske umuligt at blive gift fra Sprogø og få sin frihed.

Udover at have et stort ord at skulle have sagt, når Sprogøpigerne ønskede at gifte sig, var det også De Kellerske Anstalters bestyrelse, der vurderede, hvorvidt kvinderne var faldet så meget til ro i seksuel henseende, at de burde prøves i kontrolleret familiepleje. Men heller ikke her var ledelsen ene om at afgøre sagen. Sognerådene, der betalte for kvinderne, måtte høres og havde ofte det sidste ord at skulle have sagt. Mens Helgas sogneråd var villig til at overflytte hende til familiepleje, da De Kellerske Anstalter havde fundet hende moden dertil og havde fundet en betryggende plads til hende, stillede Katrines sogneråd betingelser, der var uacceptable for anstalten. Sognerådet ville kun tillade det, hvis anstalten ville bære alle følgerne for overflytningen, dvs påtage sig de økonomiske forpligtelser i tilfælde af, at Katrine fik flere børn. Det fik anstaltens ledelse til at stille sagen i bero.

Katrine var nu blevet 30 år. Hun var flink til sit arbejde og opførte sig godt. Men hun var ifølge bestyrerinde Frida Nielsen »til tider lidt mut, der sikkert skyldes, at hun længes ud og synes at have gaaet her længe nok.«⁵⁴ Hverken ægteskabstilbud, arbejdsduelighed eller god opførsel havde kunnet skaffe hende bort fra øen. Midlet skulle blive sterilisation.

Fra Sprogø til frihed?

Den 1. juni 1929 vedtog folketinget sterilisationsloven, der bestemte, at »Personer, hvis Kønsdrifts abnorme Styrke eller Retning udsætter dem for at begaa Forbrydelser og derved fremkalder Fare for dem selv eller for Samfundet, kan efter forudgaaende lægelig Vejledning om Indgrebets

Følger og efter egen Begæring underkastes Indgreb i Kønsorganerne.«⁵⁵ Loven bestemte endvidere, at i forhold til psykisk abnorme personer kunne Justitsministeriet efter indhentet erklæring fra retslægerådet og sundhedsmyndighederne give tilladelse til sterilisation, hvis det blev vurderet, at det var magtpåliggende for samfundet og for de pågældende personer selv, at de ikke var i stand til at få børn. De behøvede således ikke at være til fare for retssikkerheden. Hvis ikke den pågældende pga. mentale mangler var ude af stand til at forstå betydningen af indgrebet, skulle indstillingen fra anstaltens læge eller embedslægen være tiltrådt af vedkommende selv.

Det var bl.a. Sprogøpigerne lovens fædre havde i tankerne, da denne bestemmelse blev til. Med loven i hånden kunne disse kvinder blive steriliseret. Hvorvidt det reelt betød en forkortelse af deres ophold på øen, er det ikke muligt at sige med sikkerhed uden en mere indgående undersøgelse af journalsagerne, end det her har været muligt. Men både Katri- ne og Ane er i hvert fald konkrete eksempler på, at sterilisation kunne føre til udskrivning fra Sprogø.

Ansøgningen om sterilisation af Ane har som bilag haft en erklæring fra hende selv. Men hvilke oplysninger om indgrebets konsekvenser, de pågældende kvinder havde fået, ved vi ikke. Vi ved heller ikke, om de i første omgang har modsat sig indgrebet for siden at acceptere det som den eneste mulighed for at slippe bort fra den ø, hvor de havde været interneret i så mange år. Men ligegyldigt om de kæmpede imod eller resignerede, har der været tale om et tvangsindgreb. Gunnar Wad, reservelæge i Brejning-anstalten i 1930'erne, har senere sagt: »Der var jo *ingen* piger, som frivilligt ville skrive under på, at de skulle på hospitalet og opereres og ingen børn have.«⁵⁶

I årene fra 1929 til 1960, hvor denne praksis blev afviklet, blev 8.616 kvinder og 2.356 mænd steriliseret.⁵⁷

I anstaltens ansøgning til Justitsministeriet om tilladelse til sterilisation af Ane skrev H. O. Wildenskov: »jeg betragter det ikke som udelukket, at hun atter vil bestræbe sig på at blive gravid paa Sprogø, mere for at henlede Opmærksomheden paa sig selv og spille os et Puds, end at faa sin Kønsdrift tilfredsstillet. Udskrives hun derimod, tilmed i steriliseret Tilstand, vil Sensationsmomentet ganske bortfalde. Jeg tror da hun vil stræbe mod det Maal, hun altid har sat i Højsædet, altid har arbejdet mod: at blive gift med en ældre Enkemand. Er hun først steriliseret vil jeg oprigtig haabe, hun vil naa sit Maal, hun vil da falde til ro til Gavn for sig selv og Samfundet og hun vil ikke blive nogen uduelig Kone.«⁵⁸

Af de 160 kvinder, som overlæge Wildenskovs undersøgelse omfatte-

de, blev knap 100 steriliseret. Ca. 40 var ikke blevet steriliseret, fordi de enten fortsat befandt sig på Sprogø eller var overflyttet til Brejning som asylister. Andre – ca. 20 – blev udskrevet fra Sprogø uden at være steriliseret, tilsyneladende fordi de blev diagnosticeret som ikke-åndssvage og ikke havde farlige psykopatiske egenskaber. Endelig døde et par inden sterilisering.

Nogle måneder efter indgrebet blev Katrine og Ane overflyttet til familiepleje. Også Helga kom i familiepleje, dog uden at være steriliseret. Anstaltens ledelse havde over for hendes sogneråd gjort opmærksom på, at den nye sterilisationslov arbejdede så tungt, at der kunne gå lang tid før tilladelsen til sterilisation ville blive givet, og så længe ville det betryggende plejested, der var fundet til hende, ikke kunne holdes. Det bøjede sognerådet sig for og gav uden betingelser sin tilladelse til, at Helga alligevel blev prøvet i familiepleje.

Når Katrines og Helgas sogneråd handlede så forskelligt kan det måske forklares med, at sognerådet for Katrines hjemegn var blevet klog af skade. Kunne hun få ét barn uden for ægteskab, kunne hun også få flere.

Men det gik galt for Helga. To år senere blev hun på grund af graviditet genindlagt på Brejning, hvor hun fødte et normalt barn. Barnefaderen var ukendt. Tre måneder efter fødslen blev barnet sat i pleje og Helga steriliseret.

Trods sin sterilisation måtte Helga de følgende år indkassere mange advarsler fra Frida Nielsen og overlæge Wildenskov fordi hun, som der står i hendes journal, var ude af stand til at modstå mandfolk. Advarslerne skyldtes ikke alene, at hun i datidens terminologi var usædelig, men hang også sammen med frygten for udbredelse af kønssygdomme. Da hun desuden stak af fra sine plejesteder, blev hun et par gange genindlagt på Sprogø til »disciplinær Opstramning«, hvad der også skete for flere andre tidligere Sprogøpiger.

Hvorvidt Ane efter udskrivningen havde personlig kontakt med sin datter, er det formodentlig først muligt at sige med sikkerhed efter en grundigere gennemgang af hendes breve til bestyrerinden. Men et er sikkert, hun fik bl.a. via Frida Nielsen oplysninger om datterens tilværelse. Katrine derimod så sit barn. Efter et besøg hos Katrine i begyndelsen af 1940'erne beskrev Frida Nielsen, at de mennesker hun var i kontrolleret familiepleje hos, var flinke til at tage imod hendes søn, der måtte komme så tit han ville. Men, fortsatte hun, »hans Besøg indskrænker sig mere og mere efter Haanden, det synes, som om han generer sig ved Moderen. Plejestedet fortæller, at han er en pæn ung Karl og synes ikke at være tilbage.«⁵⁹

Meget tyder da også på, at Katrine efterhånden mistede kontakten til sin søn.

I den undersøgelse, overlæge Wildenskov lavede over kvindehjemets beboere fra 1923 til 1938, indgik også en vurdering af, hvad resultatet af interneringen havde været. Af de 160 kvinder, undersøgelsen omfattede, var 7 døde og 41 fortsat på anstalt – nogle på Sprogø enten fordi de endnu ikke var modne til at forlade øen, eller fordi de havde fået nok af livet uden for anstaltens beskyttende mure. Om en af dem havde Wildenskov noteret: »Fast Inventar paa Sprogø«. Hun havde indtil anbringelsen boet på en fattiggård og havde ni børn. Andre igen – ca. 20 – var på Brejning eller anden anstalt, fordi de enten har været for legemligt svage eller for »lavtstaaende og uligevægtige« til at sendes ud. Nogle af dem havde kun været ganske kort tid på Sprogø.

Om de øvrige 112 oplyste Wildenskov, at 8 klarede sig dårligt ude, 31 klarede sig i familiepleje, 12 klarede sig tåleligt i selverhverv, og 61 klarede sig godt ude.⁶⁰

Både Katrine og Helga hørte til gruppen, der klarede sig nogenlunde i familiepleje, hvor de var anbragt mod et årligt vederlag på 300 kr., der skulle dække kost og logi samt vedligeholdelse af tøj. Plejestedet gav dem en minimal løn, nærmest en form for lømmepenge. De var således en billig arbejdskraft. Men med til billedet hører også, at de til tider voldte plejestedet nogen besværlighed. For Katrine blev plejelønnen sat gradvist op til 600 kr. idet plejestedet ellers ikke ville beholde hende, da udgifterne ved at have hende blev større og hendes arbejdsevne aftog.

Ligesom for mange andre i familiepleje var især de første år af Katri- nes og Helgas arbejdsliv præget af, at de ofte skiftede plejested, enten fordi plejestedet blev træt af dem, eller fordi de selv ønskede at blive flyttet ofte med den begrundelse, at de fik for lidt eller slet ingen løn. Ane, der var anbragt i familiepleje i sin egen hjemegn, fik snart tilladelse til at forlade plejestedet, da hun var ked af at være et sted, hvor folk kendte hendes fortid. Tilsynet fra anstalten fulgte ved jævnlige besøg de tidligere Sprogøpiger, og langt henad vejen synes deres klager over forholdene at være blevet taget alvorligt.

Kontakten med bestyrerinden på Sprogø Kvindehjem blev opretholdt ved feriebesøg og gennem de gaver, som de tidligere Sprogøpiger modtog til jul og fødselsdage. Ifølge H. O. Wildenskov havde disse gaver betydning i to henseender. Dels mindede det kvinderne om, at der var nogen, der tænkte på dem. Dels medførte gaverne takkebreve, hvor kvinderne ret udførligt skrev om, hvordan det gik dem. På den måde var anstalten i stand til at følge dem ret nøje, så den kunne skride ind »i tide« og derved

forhindre »at Pigen glider fra os eller maa føres tilbage ved Politiets Hjælp, en ret kostbar Fremgangsmaade.«⁶¹

Den forbindelse, som flere af de tidligere Sprogøpiger opretholdt med bestyrerinden frk. Nielsen tyder på, at kvindehjemmet var blevet det eneste sociale netværk for disse kvinder. Skammen over at være anbragt på Sprogø samt bestyrerindens og overlægens afvisning af feriebesøg og anden kontakt med familien under deres internering på øen havde udtynnet det tidligere sociale netværk. Båndet mellem kvinderne og bestyrerinden på Sprogø synes derfor styrket på den måde, at hun i sin egen og kvindernes bevidsthed fremstod som deres plejemoder. Men samtidig optrådte hun som en samfundsmæssige kontrol over for dem, idet hun aflagde beretning om dem til anstaltens overlæge. Det må formodes, at en stor del af dem, der blev vurderet til at klare sig godt ude, først havde været anbragt i familiepleje for siden at tage almindelig tjeneste eller blive gift. Mens Ane var et eksempel på en Sprogøpige, der blev gift et års tid efter, hun havde forladt øen og i den forbindelse udskrevet af forsorgen, var Katrine og Helga eksempler på Sprogøpiger, der i en lang række år var på skiftende plejesteder, for derefter selv at finde sig tjenestesteder uden om den kontrollerede familiepleje. De blev begge husbestyrerinder for aldrende mænd og førte hus til alles tilfredshed.

I løbet af 1950'erne blev de begge udskrevet af åndssvageforsorgen. Dermed var et længe næret ønske gået i opfyldelse – et ønske som Katrine allerede i 1934 havde formuleret i et brev til overlæge Wildenskov: »jeg er ked af at blive ved at være under tvang da jeg synes jeg kan godt staa paa ene Ben nu. .... For jeg bliver aldrig tilfrest inden jeg faar egen raadighed og finder mig ikke hjemme nogle steder.«⁶²

At blive gift og stifte familie var det store ønske hos de tidligere Sprogøpiger. Ægteskab gav ikke alene kvinderne normalitetens blå stempel, men det synes også at have gjort det lettere for dem at blive udskrevet af forsorgen og dennes stadige tilsyn og kontrol. Overlæge Wildenskov opgjorde, at 56% af de 160 kvinder hans undersøgelse omfattede, var blevet gift og kun to var blevet skilt. I flere tilfælde nævnes det, at de tidligere Sprogøpiger faldt til ro i ægteskab. Således eksempelvis Ane.

Meget tyder på, at anstaltens ledelse ofte var utilfreds med de ægtefæller, Sprogøpigerne fandt sig. Et par blev gift med mænd, der havde været anbragt på Livø, hvilket bestemt ikke blev betragtet som nogen anbefaling. En blev efter Wildenskovs mening gift med »en Slapsvans«, en anden med »en luddoven og sløv Mand«, der levede af socialhjælp. Han måtte dog indrømme, at det for de fleste af disse ægteskaber var gået

forbavsende godt.⁶³ Indrømmelsen siger noget om de lave forventninger, åndssvageforsorgens fagfolk havde til de tidligere Sprogøpiger og deres valg af ægtemænd.

I flere tilfælde lykkedes det anstaltens ledelse at forpurre ægteskabsplaner ved bl.a. at trække sagerne i langdrag. Men det kunne ikke ske med ægteskabsloven af 1922 i hånden, da den kun gav mulighed for at forhindre ægteskab blandt åndssvage af højere grad. Overlæge Wildenskov var derfor stærkt interesseret i at få bestemmelsen strammet, så det i større omfang var muligt at forhindre åndssvage at gifte sig.⁶⁴ Efter fagfolkenes mening var ægteskab ingen garanti for, at de mere løstlagte af Sprogøpigerne ikke spredte den frygtede syfilis og andre kønssygdomme.

En skærpelse af ægteskabsloven blev en realitet i 1938, idet loven kom til at indeholde en bestemmelse om, at åndssvage – ikke noget med af højere grad – skulle søge Justitsministeriet om tilladelse til at indgå ægteskab. Det kunne være interessant at få belyst, om denne skærpelse i ægteskabslovgivningen kom til at betyde, at færre Sprogøpiger blev gift. Måske kan Katrines og Helgas skæbner give et fingerpeg.

Tre gange efter, at ægteskabsloven var blevet ændret, søgte Katrine om ægteskabstilladelse, hver gang med en ny mand. I alle tre tilfælde anbefalede anstaltens ledelse og retslægerådet, hvor også overlæger fra åndssvageforsorgen havde sæde, at tilladelse til ægteskab ikke blev givet. Indholdsmæssigt var begrundelserne stort set enslydende: at Katrine var åndssvag af middelsvær grad, at hendes forståelse for ægteskabets betydning var utilstrækkelig og hendes evne til at passe børn ringe.

Formodentlig har fagfolkene med hentydningen til, at Katrine ikke havde forståelse for ægteskabets betydning, haft ægteskabsritualets troskabserklæring i tankerne. Særlig besynderligt virker argumentet om, at hendes evne til at passe børn var ringe. I hvert fald når det ses i lyset af, at hun ikke alene var steriliseret, men i hvert fald tredje gang hun ansøgte om ægteskab var over den fødedygtige alder. Det synes symptomatisk, at det i fagfolkenes gentagne afvisninger af Katrines ægteskabsansøgninger var vedtagne koder, der blev fokuseret på.

Hvor Justitsministeriet de to første gange rettede sig efter anbefalingen, sad det tredje gang denne overhørig. Måske fordi den tredje ægteskabskandidat ikke som den første var under åndssvageforsorgen eller som den anden på socialhjælp og tidligere straffet. Han var arbejdsmand med et rimeligt stabilt arbejde bortset fra arbejdsløshedsperioder af sæsonbetonet art. Måske kan det også have spillet ind, at Katrine gennem flere år havde klaret sig selv uden om familieplejen og i en tid havde levet

sammen med sin forlovede. I hvert fald lykkedes det endelig Katrine at få tilladelse til at blive gift.

Indtil Katrine et par år senere blev udskrevet af forsorgen, var der kun tilfredshed at spore, når tilsynet eller den gamle bestyrerinde fra Sprogø besøgte parret.

Også Helga forlovede sig flere gange. Men hendes ægteskabsansøgninger fik samme skæbne som Katrines to første. I forbindelse med en af hendes ægteskabsplaner – med en mand, der var blevet kastreret pga. uterlighed og anbragt i familiepleje samme sted som hun selv – bad H. O. Wildenskov stedets sognepræst om at trække sagen i langdrag: »Jeg synes, det er godt, at de har fundet sammen. Husbond er glad for dem og de er glade for at være hos ham. Medens de ikke kan finde Indpas i normales Selskab, kan de sammen pjatte og snakke, kan dele Sorger og Glæder sammen paa den aandssvages Vis. Jeg har altid slaaet det hen med Ægteskab. Jeg tror, de synes, det vil være fint at være gift og Helga vil gerne kaldes Frue, alle aandssvage Pigers lønlige Haab.« Men Ægteskab krævede Justitsministeriets tilladelse, og Wildenskov var klar over, at den vurdering, der i så fald ville blive ham afkrævet, ville sætte ham i noget af et dilemma. »Jeg ved ikke, hvad jeg skal svare,« skrev han videre til sognepræsten, »nogen dyb Forstaaelse af Ægteskab har de absolut ikke, for dem er det en Stadfæstelse officielt af et Kammerativ. Men dertil kommer, at jeg ikke er sikker paa, at de ikke vil fange Nykker efter Indgaaelse af Ægteskab og vil søge at komme over paa offentlig Understøttelse, i hvert Fald er Hans i saa Henseende lidt af en Filur, medens Helga er et Arbejds menneske.«⁶⁵

Forholdet til Hans holdt ikke, og trods flere andre ægteskabsplaner blev Helga ikke gift.

Indtil udskrivningen fra Sprogø havde der været mange fælles træk i Katrines, Helgas og Anes liv. Men herefter tog Anes liv en anden retning. Når der ikke synes at være blevet lagt hindringer i vejen for hendes ægteskab, og hun så hurtigt blev udskrevet af åndssvageforsorgen, kan det formodentlig forklares med, at hendes diagnose ikke som Katrines og Helgas var åndssvaghed. Hun var derfor ikke i samme grad underlagt de lave forventninger fra åndssvageforsorgens fagfolk, der gik som en rød tråd gennem hele perioden. De lå ikke alene bag interneringen og sterilisationen, men også bag den for mange af Sprogøpigernes vedkommende livslange kontrol.

Med denne summariske beskrivelse af Sprogøpigernes tilværelse efter opholdet på øen, er det en refleksion værd, om det var frihed, de blev udskrevet til, og hvad det i så fald var for en frihed. I forhold til opholdet

på Sprogø var der måske nok tale om frihed, men det var ikke en frihed i ordets bogstaveligste forstand. For langt de fleste af Sprogøpigerne var det et liv i fortsat umyndiggørelse.

Om arkivalierne/kilderne

Som nævnt bygger denne undersøgelse på arkivalier, der befinder sig i De Kellerske Anstalters arkiv i Landsarkivet for Nørrejylland i Viborg. Tilgængelighedsfristen for denne type materiale er 80 år, men man kan i henhold til arkivloven af 14. maj 1992 af rigsarkivaren få tilladelse til benyttelse af materialet til forskningsformål inden udløbet af tilgængelighedsfristen.

De Kellerske Anstalters arkiv er meget omfattende og kom for størstedelens vedkommende til Landsarkivet ved afviklingen af De Kellerske Anstalter i Brejning i slutningen af 1980'erne. En senere aflevering i 1990 omfattede bl.a. 11 pakker med korrespondancesager fra Sprogø. En stor del af disse sager drejer sig om øens landbrug, bygningernes vedligeholdelse og genopbygning efter brande, båddriften, fyrvæsenet, sager af forskellig anden teknisk art m.v. Men der er i disse pakker også sager, der som vist kan belyse oprettelsen af Kvindehjemmet og kvindernes vilkår. Heriblandt skal særlig nævnes H. O. Wildenskovs undersøgelse fra 1938 og den medfølgende beretning, der har været særlig væsentlig for denne artikel.

Også billeder fra kvindehjemmet findes i disse pakker.⁶⁶ Billederne, der er samlet i et album, har været offentliggjort i Sorø Amtstidendes søndagstillæg september 1937. Ud over billeder af bygningerne og deres indretning findes også billeder af beboerne i forskellige arbejdssituationer. Her er dog ikke brugt billeder, hvor hjemmets beboere figurerer eller hvor disse vil kunne genkendes.

Det har været et større puslespil at få et nuanceret billede stykket sammen om de vilkår, kvinderne levede under på Sprogø, og flere kilder har derfor måttet inddrages så som kopibøger med kopier af de breve, overlægen på De Kellerske Anstalter i Brejning har skrevet, korrespondancesager for Livø og sidst men ikke mindst klient- eller journalsager, der findes bevaret for alle de kvinder, der i perioden 1923 til 1961 var interneret på Sprogø. Disse sager er en ren guldgrube med et fyldigt materiale i form af journaler ført af kvindehjemmets bestyrerinde med oplysninger også fra tiden før de pågældende kvinder blev anbragt på Sprogø, brevveksling med anstaltens overlæge, kopier af dennes korrespondance med myndigheder og plejesteder, udskrifter fra politiforhør og retserklæringer, korrespondance vedr. sterilisation og ægteskab, tilsynsrapporter efter udskriv-

ningen, breve fra tidligere Sprogøpiger til bestyrerinden osv. Alt i alt udgør klientsagerne et yderst værdifuldt materiale til belysning af Sprogøpigernes skæbner, hvilket denne artikel kun har formået at løfte en lille flig af.

Litteratur:

- Gahrn, Karen (1993): Den forædlede dansker – en verden i gen-dur. Haases Forlag.
 Kirkebæk, Birgit (1993): Da den åndssvage blev farlig. SocPol.
 Kirkebæk, Birgit (1985): Abnormbegrebet i Danmark i 20'erne og 30'erne. Danmarks Lærerhøjskole.
 Nielsen, Andreas P.(1995): Cicerone – en pige på Sprogø. Lohses Forlag.
 Nyt Tidsskrift for Abnormvæsenet 1918-23.
 Wingender, Nete Balslev (1992): »Drivhuset for den sygnende Plante«. Børn og opdragelse i åndssvageanstalten Gl.Bakkehus 1855-1902. Dansk psykologisk Forlag.

Noter

1. Titlen er taget fra underrubrikken til en artikel om Sprogø Kvindehjem, der kom i Syd-sjællands Social Demokrat den 11. juli 1928.
2. Navnene er opdigtet ligesom de øvrige personers navne er det bortset fra ledende skikkelser. Oplysningerne om de tre kvinder stammer fra klientsagerne i De Kellerske Anstalters arkiv, der befinder sig i Landsarkivet for Nørrejylland i Viborg. Da det drejer sig om meget følsomt materiale, har jeg sløret alt, hvad der kunne føre til genkendelse af de kvinder, der bliver omtalt.
3. Vurderingen er gengivet i hendes journal den 28. juni 1916.
4. Klientsag. Skrivelse fra den 3. november 1917.
5. Lærerens vurdering er gengivet i hendes journal, ligesom de følgende vurderinger og oplysninger er det.
6. Nyt Tidsskrift for Abnormvæsenet 1920, s.96.
7. Jvf. Kirkebæk, 1993.
8. Citeret efter Wingender, 1992, s. 353.
9. Birgit Kirkebæk arbejder med en undersøgelse af Livø-anstalten.
10. Korrespondance Sprogø. 1990/49. Sprogø 1920.
11. Birgit Kirkebæk har belyst denne side af Chr. Kellers taktik i forbindelse med planerne om udflytningen af De Kellerske Anstalter fra København til Brejning omkring århundredeskiftet. Kirkebæk, 1993, s. 225ff.
12. Korrespondance Sprogø. 1990/49. Sprogø 1920. Citeret efter brev til landstingsmand Ej-sing den 13. august 1920. Ej-sing sad desuden i De Kellerske Anstalters bestyrelse og blev også brugt af Chr. Keller i hans bestræbelser på at oprette Livø-anstalten.
13. Nyt Tidsskrift for Abnormvæsenet, 1921, s. 129.
14. Korrespondance Sprogø. 1990/49. Sprogø 1922. Brevet er dateret den 20. januar 1922.
15. Nyt Tidsskrift for Abnormvæsenet, 1923, s. 109.
16. H. O. Wildenskov efterfulgte Chr. Keller som overlæge på De Kellerske Anstalter i begyndelsen af 1930'erne. Det følgende afsnit bygger på hans undersøgelse af de 160 Sprogøpiger, der har været anbragt på øen fra 1923 til 1938, deres baggrund, anbringelsesårsag, intelligenskvotient og videre skæbne. Hans undersøgelse og medfølgende beretning fra begyndelsen af 1940'erne har været en vigtig kilde til denne undersøgelse. Korrespondance Sprogø. 1990/40.

17. Bestyrelsessager 1922-26. Brev til bestyrelsen den 27. oktober 1924.
18. Nogle af de første systematiske iagttagelser af spædbørns behov for moderkontakt blev foretaget af den amerikanske læge og psykoanalytiker Rene A. Spitz i begyndelsen af 1940'erne. Hans undersøgelser af mødre og spædbørn i fængsler og vajsenhuse viste, at børnene ændrede adfærd i foruroligende grad, når de blev skilt fra deres mødre.
19. Korrespondance Sprogø. 1990/49. Sprogø 1923. Den 5. august 1923.
20. Jvf. overlæge Wildenskovs beretning. Korrespondance Sprogø. 1990/40.
21. Katrines klientsag den 29. december 1925 og 1. februar 1929.
22. Korrespondance Sprogø. 1990/46. Avisudklip. Den 11. juli 1928.
23. Korrespondance Sprogø. 1990/48. Manuskriptudkast til artikel i Uge-Journalen oktober 1938.
24. Korrespondance Sprogø. 1990/48. Manuskriptudkast til en artikel i Uge-Journalen oktober 1938.
25. Katrines klientsag den 21. februar 1926.
26. H. O. Wildenskovs beretning. Korrespondance Sprogø. 1990/40.
27. Fra artikel i Sorø Amtstidendes Søndags Tillæg den 12. september 1937.
28. H. O. Wildenskovs beretning. Korrespondance Sprogø. 1990/40. Desuden et notat i anledning af en artikel i Uge-Journalen oktober 1938. Korrespondance Sprogø. 1990/48. Forskellig korrespondance.
29. Korrespondance Livø. 1990/37. Brevet er den 14. april 1932.
30. Korrespondance Livø. 1990/37. Brev fra overlæge Wildenskov til inspektøren på Livø den 8. februar 1932. De øvrige oplysninger om cellen stammer fra en avisartikel i Sorø Amtstidendes Søndags Tillæg den 12. september 1937 med interview af bestyrerinden. Samt fra Piet van Deurs TV udsendelse »Gid du sad på Sprogø« fra den 20. september 1989, hvor en tidligere Sprogøpige berettede.
31. Korrespondance Sprogø. 1990/48. Manuskriptudkast.
32. Eksempelvis ved brug af interviews. I Andreas P. Nielsens roman får nogle af kvinderne prygl med læderremme i cellen. Selv om romanen er fiktion, bygger han på interviews med et par kvinder, der var interneret på øen i 1950'erne og med børn af fyrvæsenets personale, der er vokset op på øen i 1940'erne.
33. Korrespondance Sprogø. 1990/46. Avisudklip. Sorø Amtstidendes Søndags Tillæg den 12. september 1937.
34. H. O. Wildenskovs beretning. Korrespondance Sprogø 1990/40.
35. Korrespondance Sprogø. 1990/46. Avisudklip. Sydsjællands Social Demokrat den 11. juli 1928 samt Uge-Journalen oktober 1938.
36. Jvf. Korrespondance Livø. 1990/34. Referat fra fællesmøde den 17. december 1959.
37. Korrespondance Sprogø. 1990/48. Forskellig korrespondance. Oplysningen findes i et brev til forstander Wennerström i Sverige den 24. februar 1929.
38. Korrespondance Sprogø. 1990/46. Landbrugsleder på Sprogø.
39. Korrespondance Sprogø. 1990/46. Den 11. juli 1923.
40. Korrespondance Sprogø. 1990/46. Brev til bestyrelsen den 11. juli 1923.
41. Kopibog marts – oktober 1923. Den 18. september 1923.
42. Kopibog marts – oktober 1923. Den 20. september 1923.
43. Korrespondance Sprogø. 1990/48. Forskellig korrespondance. Brevet er fra den 24. maj 1924.
44. Anes klientsag. Skrivelsen er dateret den 9. august 1929. Det er ikke helt entydigt, om den var stilet til Socialministeriet eller Justitsministeriet.
45. Lovtidende 1930, 15. april § 217 stk. 3. Lovudkastet anbefalede op til 3 års fængsel. Jvf. Anes klientsag. Skrivelse fra Socialministeriet til De Kellerske Anstalter den 17. oktober 1929.

46. Bemærkningen er fremsat i ansøgningen til Justitsministeriet om tilladelse til sterilisation af Ane. Skrivelsen, der er fra februar 1931, findes i Anes klientsag.
47. Kopibog februar – november 1925. Skrivelsen er fra den 18. februar 1925.
48. Kopibog februar-november 1925. Den 18. februar og den 10. juni 1925.
49. Korrespondance Sprogø. 1990/48. Forskelligt korrespondance. Den 21. november 1926.
50. Katrines klientsag. Brev fra januar 1926.
51. Katrines klientsag. Brev fra den 1. marts 1926.
52. Katrines klientsag. Brev fra den 7. august 1927. Mandens navn er udeladt.
53. Skrivelsen er dateret den 9. maj 1925 og findes i Anes klientsag.
54. Katrines klientsag. Notat den 11. november 1929.
55. Citeret efter Kirkebæk, 1985, s. 68.
56. Gahrn, 1993, s. 106.
57. Gahrn, 1993, s. 87.
58. Skrivelsen findes i Anes klientsag og er dateret februar 1931.
59. Katrines klientsag. Frida Niensens indberetning den 7. januar 1942.
60. Wildenskovs undersøgelse. Korrespondance Sprogø. 1990/40.
61. Korrespondance Sprogø. 1990/48. Forskellig korrespondance. H. O. Wildenskov til anstaltens bestyrelse den 26. november 1937.
62. Katrines klientsag. Brevet er fra den 20. januar 1934.
63. Overlæge Wildenskovs undersøgelse. Korrespondance Sprogø. 1990/40.
64. Jvf. Kirkebæk, 1985, s. 107ff.
65. Navnene i brevet er opdigtede. Brevet, der er fra december 1944, ligger i Helgasklientsag.
66. Korrespondance Sprogø. 1990/47.

Omsorg eller omklamring?

Ugifte mødre ca. 1900-1950

Af Bente Rosenbeck

Enlige mødre

I 1904 rejste præsten Uffe Birkedal spørgsmålet om barnemord og fødsler i dølgsmål i en artikel i *Kvinden og samfundet*. Der fulgte en lang debat og bl.a. Jutta Bojsen Møller foreslog, at der ikke længere var behov for en skuffe, »hvori Barnet kan puttes og det hele skjules – men Hjem for de ulykkelige ugifte Mødre, hvor de kan føde deres Børn i ro og faa det opdraget til det kan klare sig selv«. ¹ Der er således tale om et skift i måden at hjælpe på, fra det 19. århundrede, hvor man hjalp kvinder ved at tage sig af deres børn. Ideen med at kvinderne kunne føde anonymt på Fødselsstiftelsen og overlade deres børn til den tilhørende plejestiftelse var, at de så kunne vende tilbage til samfundet uden barnet og måske i ægteskabet bidrage til befolkningens formering.

Børnene gik det ikke særligt godt. Dødeligheden for børn sat i pleje var uhyggelig stor. Fritz Levy, der var læge på Fødsels- og Plejestiftelsen, havde i 1884 fremlagt en statistik, som viste at godt 42 % af plejebørnene døde inden for det første år, på trods af at de havde været under kontrol. Levy kunne kun antyde, at af dem, der slet ikke var kontrol med, nåede ikke mange voksenalderen. Der var gode grunde til, at plejemødrene fik betegnelsen engelmagere. Men det system, hvor plejebørnenes fremtid var som engle i himlen, kunne ingen rigtigt leve med, da vi nærmede os det 20. århundrede, også kaldt Barnets Århundrede. Nu bestræbte man sig på at bevare børnene på jorden, og det er tegn på, at barnet var ved at opnå individstatus. ² Løsningen i det 20. århundrede blev at hjælpe kvinder til selv at tage sig af deres børn. Debatten i *Kvinden og samfundet* mundede ud i, at en større kreds i november 1904 udsendte en opfordring om, at der blev dannet en forening, der kunne yde hjælp til enlige mødre. Der blev lagt vægt på »at Moderen om muligt sættes i Stand til at beholde sit Barn hos sig«.

Barnemordet 1886. Erik Henningsen 1855-1930. Den Hirschsprungeske Samling.

I 1905 dannedes Foreningen til Hjælp for ulykkeligt stillede Mødre (kaldt Ulykkeligt stillede mødre) og året efter Foreningen for enligtstillede nødlidende Kvinder med Børn (kaldt Nødlidende kvinder). »Ulykkeligt stillede mødres« formål var at hjælpe ugifte mødre med »direkte tilskud af Penge, Mælk, Børnetøj, Barnevogn etc.« samt ophold på et mødre hjem, hjælp til at få barnet sat i pleje, og skaffe dem deres juridiske ret over for fædrene.³ Der blev af bestyrelsen fastslået et princip om både politisk og religiøs neutralitet: »Foreningens ledende Princip er: at enhver som trænger til det og som paa nogen Maade kan holdes fri af Fattigvæsenet skal hjælpes.... Alle andre sociale og saakaldte moralske Hensyn maa holdes udenfor. Aarhundrede gammel Erfaring viser nemlig, at man ved en saadan klassificering kan ramme Børnene og fremme deres Ruin«.

Baggrunden for oprettelsen var ifølge foreningen de »altfor hyppige Barnemord og den høje Dødelighedsprocent, særlig for Plejebørn under 1. Aar«. En yderligere begrundelse var det »at det navnlig var de enligtstillede Kvinders Børn, der fyldte op i Forbrydernes og de Prostitueredes rækker«. Hjælpen blev betragtet som en slags hjælp til selvhjælp, at støtte de mødre, som ønskede at beholde barnet hos sig.

Foreningen »Nødlidende Kvinder« havde et tilsvarende formål. Også denne forening fremhævede, at den ingen principper havde, undtagen ét og den stillede til kvinden »den absolutte Fordring, at hun skal virksomt lade Barnefaderen eftersøge til Betaling af Alimention«. ⁴ Denne forening havde fra starten tilknyttet et pleje- og adoptionsbureau.

Den religiøse neutralitet er påfaldende i sammenligning med mange lande, hvor filantropi og reformarbejdet var mere religiøst funderet. Sekulariseringen af hjælpearbejdet slog hurtigere igennem i Nordeuropa end mange andre steder, selv i den private filantropi, som også har været mindre dominerende her end mange andre steder.

På trods af ønsket om neutralitet, kan hjælpen ofte have to sider, hvor det humanistiske ønske om at hjælpe også kan betyde en form for kontrol. Et mødre hjem, som blev oprettet i 1906, var f.eks. udelukkende for førstegangsfødende ugifte. En af stifterne udtalte til pressen: »For at nå det Resultat, der for os er Hovedsagen – bedre sædelige Tilstande – må vi begrænse os til den første gang Fødende, hos hvem vi har mere håb om at vække Moderkærlighed og Ansvarfølelse«. ⁵ »Ulykkeligt stillede mødre« var ikke moralsk på samme måde, men pointerede dog i formålsparagraffen at ville hjælpe »uden i mindste Maade at svække Ansvarfølelsen hos Forældrene«. Til gengæld var det ikke usædvanligt i tiden at benytte en »moralisk« argumentation. Da foreningen i 1905 henvendte sig til Overpræsidiets for at få alimentationsbidraget sat op fra 8 til 10 kr, blev det nægtet ikke kun »fordi man ikke ville forøge Fattigvæsenets byrder« men også »fordi man frygtede for at Usædeligheden derved skulle forøges«. ⁶

Foreningerne udvidede langsomt og støt deres hjælpevirksomhed. Der blev hurtigt oprettet et børnehjem i Lyngby, og fra 1914 blev foreningen »Nødlidende kvinder« »mellemand« i adoptions- og plejebringelse. Både amterne og sognekommunerne gav sammen med en lang række private personer økonomisk støtte. Det var en kontorchef i Magistraten, der i 1920'erne rejste spørgsmålet »om Betimeligheden af en Sammenslutning af de to Foreninger«. I 1924 blev de to foreninger slået sammen til Foreningen Mødrehjælpen, der havde som opgave at uddybe opgaverne »til bedste for Mødre og Børn«. Fru Inger Werner havde siden 1921 været formand for »Ulykkeligt stillede mødre«, og hun blev foreslået som formand for den nye forening. Men det faldt ikke i god jord. I forhandlingsprotokollen berettes følgende: »N. P. Nielsen foreslog politiinspektør Larsen som formand. Frk. H. Berg mente, at en kvinde rettest burde være formand for Mødrehjælpen og foreslog Fru Werner. Prof. Bloch meddelte at hun bestemt have ønsket ikke at bestride denne post under de nye og

<p>== Giv ==</p> <p>Deres</p> <p>== Skærv til ==</p> <p>Nødlidende</p> <p>== Mødre ==</p> <p>== Kontor: ==</p> <p>Dronningens Tværgade 9, = 1ste Sal over G. =</p>		<p>== Giv ==</p> <p>Deres</p> <p>== Skærv til ==</p> <p>Nødlidende</p> <p>== Mødre ==</p> <p>== Kontor: ==</p> <p>Dronningens Tværgade 9, = 1ste Sal over G. =</p>
--	---	--

større forhold. Formanden foreslog til Næstformand at vælge Prof. Bloch. Frk. H. Berg foreslog Frk. Tullin-Petersen. Rådsformand Phillipson frarådede dette og opfordrede Frk. Berg til at tage forslaget tilbage. Frk. Tullin-Petersen bad sig fritaget, hvorpå Frk. Berg tog forslaget tilbage«. Marie Tullin-Petersen havde været næstformand og forretningsfører i »Nødlidende kvinder«, så hun var ikke et ubeskrevet blad, men kunne altså ikke blive valgt.

Dette er ikke et enestående eksempel. Eksempler fra andre lande viser, at kvinder var meget aktive inden for filantropi og dermed i velfærdssamfundets indledende faser, men at de ofte mistede indflydelse med den stigende institutionalisering og statsliggørelse.⁷ Mænd tog over i Mødrehjælpens bestyrelse og udgjorde her flertallet, hvilket fortsatte, da den offentlige Mødrehjælp kom til i 1939. Til gengæld blev det bestemt, at lederen og det rådgivende personale skulle være kvinder. Det siges i socialministeriets bemærkninger til lovforslaget »det må... under hensyn til karakteren af Mødrehjælpens arbejde anses for mest naturligt, at det med mødrehjælpsarbejdet beskæftigede personale består af kvinder«. ⁸ Året før

Mødrehjælpen blev etableret, var det første hold socialrådgivere dimitteret fra Den Sociale Højskole, og dermed stod der en ny uddannet gruppe klar, som kunne gå ind i arbejdet.

Den offentlige Mødrehjælp blev oprettet især med det formål at »propagandere« for moderskabets betydning og nytte. Den nye Mødrehjælp skulle bygge på et samarbejde mellem det offentlige og det private initiativ. Den gamle Mødrehjælp fortsatte som »Foreningen til Støtte for Mødre og Børn«. Også »Mødre og Børns Bepising« samt »Vore Småbørns Beklædning« var der et samarbejde med. Men den offentlige Mødrehjælp fik også som opgave at være et middel mod svangerskabsafbrydelse. Gennem praktisk og økonomisk hjælp skulle Mødrehjælpen hjælpe kvinder, der ikke ønskede at føde deres barn, således »at deres Ønske om Svangerskabsafbrydelse trænges i Baggrunden«. Tanken om at beskytte fosteret gennem straffebestemmelser blev opgivet, og der blev indført hjælpeforanstaltninger, hvis formål var at fjerne ønsket om fri abort. Samtidig skete der i abortspørgsmålet det vigtige skift: straf blev erstattet af hjælp. Abortspørgsmålet blev del af socialpolitikken.

Mødet med Mødrehjælpen

Min interesse for Mødrehjælpen er gammel. Da jeg som historiestuderende deltog i et arkivkursus, blev Mødrehjælpens arkiv brugt som eksempel på kassationsprincipper.⁹ Det, der fangede min interesse, var nærheden til dagliglivet. Det var ikke organisations- men snarere mentalitetshistorie, der fascinerede mig. Det blev dog ikke mig, men en af mine studerende, der rent konkret gik i gang med at se på arkivet. På Center for kvindeforskning, Københavns Universitet, hvor jeg underviste, gik en amerikansk gæstestuderende, som en dag, da opgaveskrivningen nærmede sig, sagde at hun ville skrive opgave om den danske Mødrehjælps historie.¹⁰ Hun var specielt interesseret i behandlingsgangen i abortsager, dvs hun skulle ind i arkiverne. Da jeg fik lejlighed til at læse et par af journalerne, fik jeg følelsen af at være spærret inde, som i et bur. Dels at være spærret inde i en graviditet, som ikke bare var uønsket, men næste ugenneførlig og uoverkommelig. Dels at være spærret inde i Mødrehjælpens konsultation, for dens opgave var at tale kvinder fra deres forehavende, for så vidt de ønskede en abort. Derfor virker institutionen stærkt kontrollerende på os i dag.

Men Mødrehjælpens opgave var den modsatte, ikke at kontrollere men hjælpe kvinder ud af den krise og de vanskeligheder, som de var kommet i på grund af en graviditet, en begivenhed som kunne komme på tværs af mange forskellige grunde. At der ingen far var, at forældrene ville blive

rasende, at der ikke var overskud til et barn til. Familien havde dårlig råd og kvinden var nedslidt af for mange børnefødsler, eller var måske også oppe i årene. Disse hørte til de meget almindelige begrundelser for at søge Mødrehjælpen om f.eks. abort.

I øvrigt var gifte lidt ældre kvinder en stor gruppe blandt Mødrehjælpens klientel, eller blev det, da de private foreninger, som kun hjalp ugifte, fik statsstøtte og blev en offentlig institution i 1939. Da blev der mulighed for, at gifte kvinder kunne få hjælp. Mens gifte kvinder i 39/40 kun udgjorde 20%, udgjorde de i 1957 74 %.¹¹ Mødrehjælpen havde mange andre opgaver end at afhjælpe uønskede svangerskaber. Faktisk var det en tilfældighed og en arv fra de private foreninger, der var årsagen til, at Mødrehjælpen fik denne opgave.

Afbrydelse af uønsket svangerskab

Indtil dette århundrede stillede både lovgivningsmagten og kirken sig totalt afvisende til provokeret abort, undtagen i de tilfælde, hvor indgrebet var lægeligt begrundet ud fra et hensyn til moderens liv og helbred. I straffeloven af 1866 var det blevet fastslået, at en kvinde der fik abort, kunne straffes med forbedringshusarbejde indtil otte år. Straffeloven af 1930 fastholdt princippet om straf for abort, men strafferammen blev indskrænket til to års fængsel. Straffelovens paragraf 242 indeholdt også en bestemmelse om, at straffen kunne bortfalde under ganske særlige formildende omstændigheder. Mange kvinder, hvis sager var blevet behandlet af nævningeting, blev frikendt. Dette var baggrunden for, at Retslægerådet i 1932 bad Justitsministeriet tage abortproblemet op. Resultatet blev Svangerskabskommissionen, som fik til opgave at klarlægge de lægelige, juridiske og sociale synspunkter vedrørende svangerskabsafbrydelse. Kommissionens flertal gik i betænkningen, som blev afgivet i 1936, ind for, at der i visse tilfælde skulle være mulighed for at få abort.

Abort skulle kunne bevilges på baggrund af en medicinsk (sygdom), en etisk (voldtægt og blodskam), en eugenisk (arvelig belastning) og en social indikation. Den sociale indikation kunne bruges, når svangerskabet medførte »Fare for en varig og betydelig Forringelse af Kvindens personlige familie- eller samfundsmæssige Stilling og denne Fare ikke findes at kunne afværges paa anden Maade«. Da loven om foranstaltninger i anledning af svangerskab kom i 1937, var den sociale indikation forsvundet. De tre andre indikationer var blevet bibeholdt, og den medicinske var blevet udvidet.

Den daværende justitsminister K. K. Steincke udtalte i Folketinget: »Det er rimeligt og forsvarligt at tillade svangerskabsafbrydelse, når

Lyngby Mødrehjem 1923.

moderens liv eller helbred er i alvorlig fare. I visse tilfælde er der grund til at ofre den retsbeskyttelse, som ellers af samfundshensyn bør tilkomme fosteret, og dette naturligvis uden hensyn til, om denne alvorlige fare for moderens liv eller helbred skyldes en påviselig sygdom, påviselig legemlig svækkelse, psykisk depression eller muligvis andre forhold«. ¹² Der var kommet en vis form for fleksibilitet ind i den medicinske indikation. Umiddelbart før svangerskabslovens ikrafttræden nævnte Sundhedsstyrelsen i et cirkulære som eksempler på andre forhold kronisk underernæring på grund af nød og elendighed, udslidthed på grund af talrige børnefødsler, voldsom depression, selvmordsforsøg eller andre fortvivlede skridt. Få måneder senere udtalte justitsministeriet på given anledning i samråd med retslægerådet og Sundhedststyrelsen, at ordet depression her blev benyttet i to betydninger. Mens depression som fagteknisk betegnelse var en egentlig sygdom, havde man tillige brugt ordet i en mere populær betydning som udtryk for oprevethed eller nedtrykt sindsstemning, stigende til en vis fortvivelse. ¹³

Lov om Mødrehjælp fra 1939 blev tæt knyttet sammen med svangerskabsloven fra 1937, som betød en udvidelse af adgangen til abort og for illegale aborters vedkommende en strafnedsættelse. Den vigtigste opgave

blev dog »at søge at fjerne enhver Hindring, der kan få Svangre til at ønske foretaget Svangerskabsafbrydelse«.

Også 1930'ernes Befolkningsskommission havde foreslået en statsliggørelse af Mødrehjælpen. Ønsket var at forbedre forholdene for mor og barn, hvilket lå i Befolkningsskommissionens kommissorium, hvor målet var »bedre, sundere, sikrere Levevilkår for Befolkningen som Helhed«. Befolkningstallet skulle ikke øges ved tvang og forbud men gennem positiv støtte og ved at hæve befolkningens kvalitet. Kommissionen mente på denne måde at kunne afskaffe de økonomiske motiver til børnebegrænsning. Ønsket om flere børn skulle ikke fremmes gennem forbud men knyttes til frivilligt moderskab, altså retten til fødselsregulering. Det var led i befolkningspolitikken, at der skulle »propaganderes« for moderskabet og gives oplysning »om Moderskabets Betydning og Opgaver af pædagogisk og hygiejnisk Art«. Denne oplysningsvirksomhed blev netop et af de områder Mødrehjælpen skulle tage sig af. Da denne virksomhed kom igang i september 1940, bestod den af kurser i spædbørnspleje, spædbørnspsykologi, behandling og beskæftigelse af småbørn, ernæringslære og omsyning af tøj. I 1942 var der 205 tilmeldte til kurserne.¹⁴ Så dette område blev ikke Mødrehjælpens vigtigste. Af andre områder var anvisning af ophold under svangerskab og efter fødslen, faderskabs- og bidragssager, ydelse af forskud på forventede underholdsbidrag og visse kontante pengegaver samt anbringelse af børn i pleje eller adoption.

Aborterne i Mødrehjælpen

Et vigtigt arbejdsområde blev de abortsøgende kvinder. Ingen abort kunne bevilges, førend kvinden ved henvendelse til Mødrehjælpen havde fået oplyst de eksisterende hjælpemuligheder. Det var også Mødrehjælpen, som behandlede abortansøgningerne. Indstillingerne blev givet på baggrund af ret indgående undersøgelser af kvindens sociale, personlige og familiemæssige problemer. Med til undersøgelsen hørte uanmeldte besøg i hjemmet. Der skulle tit både medicinske og psykiatriske undersøgelser til. Sommetider blev patienten indlagt på en psykiatrisk afdeling til observation for abortus provokatus.

Ikke ret mange blev fundet berettigede til abort i de første år: I 1939 drejede det sig om 24 ud af 168 ansøgere. I de efterfølgende år steg antallet af både abortansøgere og indstillingerne. I 1941/42 henvendte der sig 340 kvinder. Afbrydelse af svangerskab blev foretaget i 106 tilfælde, i 16 tilfælde på grund af fare for alvorlig belastning af barnet, i 53 tilfælde på grund af alvorlig fare for kvindens liv og helbred på grund af sygdom, i

37 tilfælde på grund af alvorlig fare for kvindens liv og helbred, som ikke var begrundet i sygdom.

Når den offentlige Mødrehjælp fik opgaven med at forvalte abortloven, hang det sammen med, at den private forening allerede i 1936 havde oprettet en social-lægelig konsultation. Dens formål var at støtte den enligstillede gravide kvinde og kontrollere hendes helbred under svangerskabet, men allerede fra starten kom der kvinder, der overvejede svangerskabsafbrydelse. 210 henvendte sig det første år, og af disse ønskede 124 svangerskabet afbrudt. Begrundelsen for arbejdet i »Mødrehjælpens rådgivende station for svangre« var ved »oplysning, tale om hjælp og støtte« at tale dem fra at henvende sig til kvaksalvere eller forsøge et indgreb på sig selv. »Yderligere kan specielt lægen på autoritativ måde tale med dem om faren ved svangerskabsafbrydelse«. Og det lykkedes i nogen grad. 1/3 gennemførte svangerskabet og fødte på Fødselsstiftelsen, 1/3 fødte uden for, og 1/3 havde man ikke nærmere oplysninger om. En del blev overtalt til at føde og beholde barnet, men adskillige af dem, der kom for at få abort og selvfølgelig ikke fik det, blev væk og fandt ud af det på anden vis. Mange af de, der henvendte sig, var i de første år henvist af J. H. Leunbach, der i 1936 var blevet idømt 3 måneders fængsel for svangerskabsafbrydelse og mistede retten til at praktisere. I en telefonhenvendelse til Mødrehjælpens leder meddelte han, at han fremtidig ville henvise de mange gravide kvinder, der fyldte hans venteværelse, til Mødrehjælpen.¹⁵

Nu sad de i Mødrehjælpens konsultation, og hvilken hjælp fik de så, da det offentlige tog over. I en cirkulæreskrivelse til de praktiserende læger stod, at det i visse situationer kunne være vigtig at komme ind med hjælp i svangerskabets første måneder, idet man havde fået erfaringer for, ..»at de Oplysninger, Mødrehjælpen kan yde, har været af overordentlig Betydning for den vordende Moder, har beroliget hende og ofte bidraget til at afholde hende fra at begå overilede Skridt« .

I følge Mødrehjælpens egen årsberetning fra 1939 foregik vejledningen som følger: »Man giver hende Lejlighed til i Fred og Ro at tale ud og forklare om de Vanskeligheder, der ofte forekommer hende uovervindelige. Igennem Samtalen kan det vise sig, at der er Grundlag for Svangerskabsafbrydelse, og Mødrehjælpen foranlediger da den Paagældende indlagt på Hospital. I mange Tilfælde er Forholdet dog det, at den unge Kvinde har været grebet af Panik og Haabløshed, ikke har haft nogen at betro sig til, men staaet helt alene med sine Vanskeligheder. Her kan en forstaaende Raadgiver, der kun har det ene Ønske at hjælpe hende bedst muligt igennem den vanskelige Tid og som ved Besked med og kan give hende Oplysning om de Hjælpemidler, der staaer til Raadighed for hende og det

ventede Barn, ofte yde hende en saadan personlig Støtte, at hun falder til Ro og faar Mod til at gaa Svangerskabet igennem. Det er af Betydning, at en Læge er til Stede, saaledes at man netop i det Øjeblik, hvor den unge Kvinde er paa det kritiske Punkt – ofte meget ulykkelig og uden at kunne se anden Udvej end Kvaksalveren – kan yde hende Raad og Hjælp i de Vanskeligheder, der er, hvad enten disse er af social eller lægelig art«. Desuden skal der i alle tilfælde, hvor afbrydelsen er nødvendig for at afværge alvorlig fare for kvindens liv og helbred og denne ikke er begrundet i sygdom, udstedes en attest om, »at der er givet Kvinden fuld Oplysning om Farerne ved og de mulige Følger af en Svangerskabsafbrydelse og om den Bistand og de Hjælpe midler, der staar til Raadighed for hende selv eller til Hjælp ved Forsørgelse af det ventede Barn, saafremt hun gennemfører Svangerskabet«. ¹⁶ Den uønskede graviditet skulle tales, hjælpes eller trues væk. Bekendelsen skulle tjene til accept af situationen, gik det ikke, skulle lægen og autoriteten træde til.

Bekendelse

Det moderne samfund var på mange måder interesseret i at regulere befolkningen. Dette projekt kan føres tilbage til 1800-tallet, men det nye i det 20. århundrede var befolkningspolitikens overgang til socialpolitik. Men spørgsmålet er, hvilken ændret form disciplineringen tog i overgangen fra straf til hjælp, og fra en religiøs til en mere verdslig institution. Mødrehjælpen er eksempel på en institution i det moderne samfund, som er med til at forvalte reproduktion, køn og krop, og som kan karakteriseres af det Fr. Nietzsche har kaldt historiens ironi: at det gode også bliver det onde. Michel Foucault har formuleret det på den måde, at institutioner, som bestræber sig på at forbedre menneskets vilkår gennem frisindede og humane værdier selv er et uløseligt udtryk for herredømme. Ud fra kvindernes perspektiv var det en institution, som de kunne bruge. Derfor gav den nogle handlemuligheder. Men det var på mange måder også ydmygende at møde op og bede om hjælp og blive til et journalnummer i Mødrehjælpens arkiv, blive til en sag. Og man skulle nok være mere end smart og have en vis portion overskud for at komme igennem med et ønske om abort.

Hvem kunne fortælle en historie og leve den, således at de opnåede det ønskede resultat? At de måtte leve deres historie hænger sammen med, at ansøgere til en abort blev indlagt til observation. De kilder, der ligger i Mødrehjælpens arkiv, er således produceret i en speciel kontekst. Sædvanligvis er det historikerens opgave at søge efter sandheden. Men det er måske ikke det eneste interessante her, hvor løgnen, overdrivelsen eller

klagesangen snarere giver succes end realiteterne. Og mere interessant end at afsløre, hvordan det hele gik for sig, er at finde frem til hvilken historie eller narration, der fortælles for at opnå målet, en evt. abort. På denne måde er de »fiktive« elementer lige så interessante, som de reelle kendsgerninger. Klienten former en seksuel begivenhed til en historie. Socialarbejderen havde også sine forestillinger om, hvordan den slags foregik. Derfor bliver de fiktive elementer en del af analysen.¹⁷

»Forbrydelsen« er sket, når kvinden dukker op i Mødrehjælpens venteværelse, samlejet har fundet sted, og det har fået følger. Er barnefaren angivet og har han bekræftet faderskabet, kræves ikke yderligere bekendelse, men ofte nedskriver socialarbejderen en historie om hvordan Bm (barnemoderen) mødte Bf (barnefaderen). Kun i situationer, hvor sagen ikke er klarlagt, skal der bekendes i detaljer, hvordan det er gået til. Og sagerne er ikke altid ligetil, som f.eks i en sag, hvor det viste sig, at det var stedfaderen, der var far til barnet, eller hvor Bm kun kender Bf under navnet »Jensen« og ikke vidste, hvor han boede. Så måtte der bekendes i detaljer, for at politiet havde noget at gå efter i sin eftersøgning. Det er det nærmeste, vi i et moderne sekulariseret samfund kommer skriftemålet. Fødsel uden for ægteskab medførte tidligere forskellige straffe, æresforbøttelse, horestatus og udskamning, men omfattede også et kirkeritual: skriftet. Efter prædiken blev synderen fremstillet for menigheden i korbu- en, hårdt overhørt og formanet af præsten og derefter tildelt syndernes forladelse. Dette ydmygende skuespil blev officielt afskaffet i 1767 og forvandlet til otte dages indespærring, og den gejstlige straf bortfaldt helt i 1800; men rundt omkring i sognene opretholdtes længe lokale udskamningsritualer i forbindelse med ugifte mødres kirkegang.¹⁸

Skriftemålet og bekendelsen blev senere indplaceret i en række moderne institutioner. De religiøse praktikkers moralske organisering af individet blev overflyttet til lægevidenskaben, først og fremmest i det nære forhold mellem familien og den praktiserende læge eller til f.eks Mødrehjælpens konsultation.

I *Seksualitetens historie* redegør Michel Foucault for, hvordan vort samfund har brudt med ars erotica traditionen og udstyret sig med en scientia sexualis, hvor målet er at sige sandheden om kønnet. »I vesten er mennesket blevet et bekendende dyr« skriver Foucault. På denne måde produceres sandheden om kønnet, og en måde at sige sandheden om det seksuelle på er bekendelsen. Siden middelalderen har de vestlige samfund anbragt bekendelsen blandt de vigtigste ritualer, hvor sandheden produceres. Bekendelsen har fået en central rolle i de civile og religiøse magtordner. Det, der sker i bekendelsen, er, at en eller anden person vedken-

der sig egne handlinger eller tanker. Man bekender ikke kun sine forbrydelser og sine synder, men sine tanker og sit begær, man bekender sin fortid og sine drømme, man bekender sin barndom, man bekender sine sygdomme og elendighed.

Det får Foucault til at sige, at ved siden af forsikringer givet af traditionen, ved siden af vidneudsagnene og ved siden af videnskabelige iagttagelses- og bevismetoder, er bekendelsen blevet en af verdens højest vurderede teknikker for produktion af sandhed. Bekendelsens virkninger er blevet vidt udbredte indenfor retsplejen, medicinen, pædagogikken, i familierne og i kærlighedsforholdene. Man bekender sommetider frivillig andre gange mindre frivillig. I Mødrehjælpen blev den aftvunget ikke som i middelalderen under tortur, men tvungen for så vidt, at bekendelsen var en forudsætning for at få det, man ønskede, hjælp til graviditet og fødsel eller en abort. Og sådan set var det ikke sandheden, der blev efterspurgt, men en historie, som kunne legitimere abortønsket.

Bekendelsen foregår ved hjælp af klinisk kodificering af »talefrembringelse« (udspørgen), ved hjælp af postulatet om en generel og diffus kausalitet (seksualitet som årsag til alt muligt), ved hjælp af princippet om seksualitetens indre latens (kønnets funktioner er ugenomsigtige), ved hjælp af fortolkningens metode og ved hjælp af medicineringen af bekendelsens virkninger. Ved fortolkningens metode forstås, at sandheden ikke udelukkende beror hos subjektet. Dens konstitution har to sider, den kan kun fuldstændiggøres hos den, der opfanger den. Der bekendes og udspørges. Fortolkeren, sagsbehandleren, er med til at producere historien. Og medicineringen sker, fordi der kræves gode begrundelser for at få en abort.

Hvad var det for indikationer, der kunne begrunde abort. Indikationen var altid afhængig af alvorlig fare for liv eller helbred, men var ikke indskrænket til sygdom. Dog blev det ikke som forventet de psykiatriske indikationer, der kom til at dominere. I 1951 udgjorde disse kun 15,6 %. Af undersøgelser ved Mødrehjælpen i København fremgik det, at 86% faldt indenfor neurosegruppen. Det var de kroniske neuroser, især de astheniforme neuroser (nervøse træthedstilstande) hos de overbelastede kvinder, der udgjorde den alvorlige helbredsmæssige baggrund for abortindgrebene.¹⁹ Denne »sygdom« fik navnet »belastningsneurose« eller velfærdsindikation.

Den belastede kvinde blev som kategori udformet af både ekspert: fortolker og klient: den udspurgte. Dermed være ikke sagt, at de pågældende kvinder ikke var belastede, men at der ikke er tale om en patologisk endogen sygdom. Årsagen til sygdommen er ikke noget indre, men må

søges i det ydre. Det er heller ikke sådan at forstå, at bekendelsen ikke fungerede. Der udspiller sig tilsyneladende mange generationsdramaer og et ofte fremført motiv til abortønsket var hensynet eller angsten for forældrene. Det, der stod foran dem og familien, var udskamningen. Bekendelsen i Mødrehjælpen kan også sammenlignes med den almengørelse af private erfaringer, som 1970'ernes kvindebevægelse senere opdyrkede i basisgruppen. Ideen om, at det private er politisk og at offentliggøre det personlige, var ikke kun et politisk princip, men også konkret praksis.

Jeg har her kun præsenteret en lille del af Mødrehjælpens historie, som kan skrives på mange måder. Dels er der selve Mødrehjælpens historie som organisation, dels er der tale om en institution, der kan fortælle noget om velfærdspolitikens opkomst før velfærdssamfundets etablering efter 2. Verdenskrig, og om kvinder som reformatorer. Hjælpen til mødre og børn viser noget om det moderne samfunds bestræbelser på at få ordnede forhold, at få reguleret kapitalismen.

Noter

1. *Kvinden og samfundet*, nr. 10, 12, 13, 16, 18, 19 og 24 i 1904.
Dansk Kvindesamfund indledte under Helene Bergs ledelse et udvalgsarbejde, der forbedrede lovgivning om de uægte børns stilling. Om lovgivningsarbejdet se Nielsen, Hanne Rimmen, 1995.
2. Rosenbeck, B. *Kvindekøn. Den moderne kvindeligheds tilblivelse*. København, 1987.
3. Aarsberetning for Foreningen til Hjælp for ulykkelig stillede Mødre 1907.
4. Se foreningens love 1908 og 1909. Beretning 1906-07.
5. Skalts og Nørgaard, 1982: 16-17.
6. Forhandlingsprotokol 5. sept. 1905.
7. Koven, Seth and Michel, Sonya. Womanly Duties: Maternalist Politics and the Origins of Welfare States in France, Germany, Great Britain, and the United States, 1880-1920. *The American Historical Review*. Vol. 95, No. 4, 1990.
8. Skalts og Nørgaard, 1982: 38.
9. Bevarings- og kassationsbestemmelser for mødrehjælpsinstitutionernes arkiver anføres i Socialministeriets cirkulæreskrivelse af 6. februar 1976.
10. Kiar, C. »Pænt klædt men med en skrigende læbestift der ikke står i farven til påklædningen«: Mødrehjælpens kvinde billeder. Andersen, T. m.fl. (red.) *Den tredje skønhed. Kvindekroppen i forandring*. Aarhus, 1989. Skrevet på baggrund af *Investigation, Interpretation and Power. The administration of Abortion Policy in Denmark, 1939-1973*. Københavns Universitet: Center for kvindeforskning, 1987, hovedfagsopgave, (memo).
11. Skalts 1957: 7.
12. Skalts 1957: 3-4.
13. Skalts 1957: 4.
14. Mødrehjælpen 1939-1954: 9; Beretning for finansåret 1942-43.
15. Leunbach, 1932.
16. Beretning 1941-42: 7.
17. Davis, Natalie Zemon: *Fiction in the Archives. Pardon Tales and Their Tellers in Sixteenth-Century France*. 1987.

18. Henrik Horstbøll upubliceret manus.
19. Diagnosen og vurderingen af disse tilstande hviler på Henrik Hoffmeyers grundlæggende undersøgelse og beskrivelser, der er en videreførelse af Hjalmar Helwegs beskrivelse. Se Kærn, 1952: 155.

Redegørelse for materialet

Mødrehjælpens arkiv findes i Landsarkivet Sjælland. Se registratur: *Mødrehjælpsarkiver*.

Landsarkivet København, juni 1976. Mødrehjælpen i København kom fra 1939 til at omfatte København, Københavns Amt og Fredriksberg Amt. Arkiverne fra Næstved, Holbæk, Nykøbing Falster og Bornholm Amt findes også her. Der kom i 1939 Mødrehjælpsinstitutioner i samtlige amter, og arkiverne findes på de respektive landsarkiver.

Der findes på arkivet en del materiale (særtryk af publikationer, trykte årsberetninger og pjecer) til den ene af de private foreninger: »Foreningen til Hjælp for ulykkeligt stillede Mødre 1905-1924« og den sammensluttede forening »Mødrehjælpen« fra 1924-39.

Til Mødrehjælpens historie som organisation findes bestyrelsesprotokoller og forhandlingsprotokoller, sekretariatsager samt et statistisk materiale. Klientsagerne er opdelt i faderskabssager, abortsager og adoptionssager samt sociale sager. Ordningen er sket i henhold til cirkulære af 6. februar 1976. Arkivet er underkastet tilgængelighedsreglerne i Arkivloven af 26. maj 1992.

Af årsberetninger findes

Aarsberetninger for Foreningen til Hjælp for ulykkeligt stillede Mødre, 1905-1923, Kbh. 1906-1923.

Foreningen »Mødrehjælpen«. 1928/29- Kbh. 1930.

Mødrehjælpsinstitutionen i København, 1939/40- 1951/52.

Mødrehjælpsinstitutionernes virksomhed, 1955/58 – 1971/74.

Beretning fra Mødrehjælpsinstitutionen 1939-40 -, Kbh. 1940.

Aarsberetninger fra Nødlidende Kvinders Kontor, 1906-, Kbh. 1908-.

Foreningen til støtte for mødre og børn. Beretning 1939-53.

Af ældre fremstillinger, herunder jubilæumsskrifter findes

Mødrehjælpen i København 1905-1955. Kbh, 1955.

Mødrehjælpen. København, Københavns Amt og Fredriksborg Amt, 1939-1954. Kbh. 1955.

Mødrehjælpen i Danmark. Dansk-Norsk Fond. Studier i Danmark. Kbh. 1966.

Mødrehjælpen 1939-1964 (mappe med særtryk).

Pjecer på engelsk om mødrehjælpen:

The Danish Mothers' Aid Centres, 1957.

Mothers' Aid in Denmark, 1965.

Mothers' Aid in Denmark, 1973.

Efter Mødrehjælpens nedlæggelse har to af dens mangeårige medarbejdere skrevet om Mødrehjælpens historie.

Skalts, Vera og Nørgaard, Magna. *Mødrehjælpens epoke*. København, 1982.

Af udenlandsk litteratur inden for samme område kan henvises til

Blom, Ida. **Barnebegrensning – synd eller sunn fornuft**. Oslo u.å. Blom har benyttet en samling af breve til Oslo Mødrehygiejnekontor i årene 1924-29, hvor vejledning af mødre og

præventionsvejledning var central. Men organisationen havde ikke noget at gøre med abort, hvilket hænger sammen med at liberaliseringen af abortloven kom meget senere i Norge end i Danmark. Se også Haavet, Inger Elisabeth (red.). *Katti Anker Møller. Mødrenes forkjæmper 125 år*. Senter for humanistisk kvindeforskning. Skriftserie nr. 7 Bergen, 1994.

Kunzel, Regina G. *Fallen Women, Problem Girls. Unmarried Mothers and the Professionalization of Social Work, 1890-1945*. London, 1993 og Gordon, Linda. *Pitied But Not Entitled. Single Mothers and the History of Welfare*, New York, 1994 behandler begge enlige mødre, den ene ud fra et professionaliseringsperspektiv, den anden ud fra et socialpolitisk perspektiv. Barret-Durcrocq, Françoise. *Love in the Time of Victoria. Sexuality and Desire Among Working-Class Men and Women in Nineteenth-Century London*. New York, 1991, tematiserer især kærlighed og seksualitet.

På dansk findes der en del litteratur på uægte børn, moderskab m.v.

Wingender, Nete Balslev. Kærlighedens konsekvenser. Barselskvinder på Den kongelige Fødsels- og Plejestiftelse 1825. *København, kvinder og kærlighed*. Historiske Meddelelser om København 1993.

Nielsen, Beth Grothe. *Letfærdige Qvindfolk. Fosterdrab og fødsel i dølgsmål i retshistorisk belysning*. Kriminalistisk Institut. Københavns Universitet, 1980.

Nielsen, Beth Grothe: *Letfærdige Qvindfolk – om Gisle Nielsdatter og andre barnemordersker*, København, 1982

Nielsen, Hanne Rimmen. Fra pariakaste til hæderlige kvinder. Debatten om de ugifte mødre 1880-1940. *Arbejderhistorie. Tidsskrift for historie, kultur og politik*, nr. 4, 1995.

Caspersen, Hanne. *Moderskabspolitik i Danmark i 30'erne: Det modsætningsfyldte moderskab*. Kbh. 1985.

En del relevant materiale findes også i Geertsen, K. *Arbejderkvinder i Danmark. Vilkår og kamp 1924-1939*. Kbh. 1982. Hertoft, Preben. *Det er måske en Galskab*. Kbh. 1983. Christensen, Hilda Rømer og Nielsen, Hanne Rimmen. (red.). *Tidens kvinder: Om kvinder i mellemkrigstiden*. Århus 1985.

Om abort især:

Jensen, Charlotte S.H. Før aborten blev fri. *Årbog for arbejderbevægelsens historie*, 1993.

Sander, Else. *Provocatus: Fra fosterdrab til fri abort*. Kbh. 1983.

Ryg Olsen, Ellen. *Kvindens valg. Historier om illegale aborter fra 1930 til 1970*. Kbh. 1993.

Leunbach, J. H. *Kvinder i Nød*. København, 1932. Bogen indeholder breve sendt til Lægen J. H. Leunbach med bøn om hjælp til abort, prevention m.v.

Der er i Mødrehjælpens tid udgivet undersøgelser, redegørelser, debatindlæg m.v. Her nævnes kun de der er relevante i denne sammenhæng:

Teit Kærn, Abortus provocatus set ud fra mødrehjælpens arbejde. *Månedsskrift for praktisk lægegerning og social medicin*, 1952: 30.

Vera Skalts: Svangerskabslov og mødrehjælpslov. *Socialt Tidsskrift*, nr. 1-2, 1957.

Piger, gifte koner, vanvittige, ødsle og de, der er dømt til offentligt arbejde.....

Umyndighed og værgemål i København omkring 1850

Af Helle Linde

Indtil 1858 var kvinder principielt umyndige, dvs. at de havde en værge eller en kurator. En værges opgave var at disponere økonomisk på den umyndiges vegne. Det kunne gøres uden den umyndiges medvirken. Kuratoren skulle rådgive sin myndling i økonomiske anliggender og være medunderskriver sammen med myndlingen ved økonomiske transaktioner. Med en kurator kunne kvinden altså selv disponere over sine økonomiske forhold. Helt enkelt var det imidlertid ikke. Selv tidens fornemste jurist, A.S. Ørsted, havde vanskeligt ved at redegøre for retstilstanden på området. I sin Formularbog, 5. udg., 1844, s. 16, opgiver Ørsted at gå i detaljer med denne »vidtløftige og forviklede materie«. I det følgende forsøger jeg ved en gennemgang af enkeltsager vedr. værgemål i Københavns Magistrats arkiv at finde frem til, hvori kvinders umyndighed bestod i praksis.

De umyndige

Ørsted anfører i sin Formularbog s. 16 i hovedtræk, hvem der var umyndig: »Mandspersoner under 18 år, piger, gifte koner, vanvittige, ødsle, der af regeringen eller øvrigheden er erklæret for sådanne, så og de, der er dømt til offentligt arbejde, er umyndige og stå under værgemål. Mandspersoner mellem 18 og 25 år kaldes mindreårige, og stå under kurator. Mandspersoner af en yngre alder, samt fruentimmer kunne, under visse omstændigheder, erhverve bevilling til at stå ved siden af hine mindreårige mandspersoner.«

Alle under 18 år, mænd som kvinder, var umyndige både i personlige og formueretlige forhold. Alle over 18 år var myndige med hensyn til personlige forhold, selvom der også var nogen tvivl om, hvad dette betød, især for kvinders vedkommende.

Mænd over 25 år var fuldmyndige, men var de mellem 18 og 25 år havde de som »mindreårige« ret til at få en kurator, hvilket tillod dem selv at disponere over deres formue med kuratorens samtykke. De skulle søge om at få en kurator, men det var en ren formalitet. De fik uden videre tilladelsen af Magistraten, blot de forelagde en dåbsattest.

Gifte kvinder var altid under deres mands værgemål, og det gjaldt til 1899. De kunne søge om at få myndighed med kurator, men det tillodes kun, når manden var helt ude af stand til at varetage familiens tarv, f.eks. fordi han var rejst væk i længere tid.

Enker derimod kunne disponere uden en mands medvirken. De behøvede hverken værge eller kurator, men kunne, hvis de mente at have brug for det, få en »lavværge«. Fra 1796 måtte fraskilte kvinder kalde sig enker, hvilket i praksis betød, at de blev myndige på samme måde som enker.

Ugifte kvinder var under deres faders væрге. Kunne faderen ikke varetage værgemålet, fordi han var død, boede langt væk eller f.eks. angives at være for fattig til det, kunne de få tildelt en værge, eller de kunne få bevilling til at være myndige med samme rettigheder som »mindreårige mænd«. Endelig kunne ugifte kvinder i sjældne tilfælde blive fuldmyndige, især hvis de havde en stor formue og havde bevist, at de var i stand til selv at disponere over den.

I København var det Magistraten, der tildelte værger og kuratorer, og for kvinder var det ikke som for mændenes vedkommende en formalitet. For at få indkredset, i hvilke tilfælde en værge eller kurator var nødvendig, dvs. hvad »umyndigheden« betød, har jeg derfor gennemgået Københavns Magistrats tildeling af værger og kuratorer for ugifte kvinder i København 1847.

Tildeling af værgemål

Det var ikke alle ugifte kvinder, der havde en værge eller en kurator. En ugift kvinde kunne godt leve hele livet i København som tjenestepige eller småhandlende uden nogen »umyndighed«. Havde hun ikke en fader, skulle hun selv ansøge om en værge eller kurator, og var der ikke brug for det, blev der ikke søgt. Dette havde den offentlige forvaltnings fulde billigelse. F.eks. havde Ane Marie Cathrine Brunnich fået beskikket en kurator 1826. Da kuratoren flyttede bort, blev hun enig med Magistraten om, at en ny beskikkelse ikke var nødvendig, fordi hun ingen penge havde. Det kostede penge at få en sådan bevilling. 1847 blev hun part i en arvesag og ansøgte igen om en kurator.¹

Var umyndigheden et problem, var det første skridt, at kvinderne

ansøgte Magistraten om at få en værge. Kvinderne skulle normalt selv foreslå værgen, som skulle skrive under på, at han – det var selvfølgelig altid en mand – ville være værge. Desuden skulle de fremlægge dåbsattest og oplyse, om de havde en »født værge«, dvs en broder, eller et nært familiemedlem, som passende kunne være værge. Hvis kvinden ikke foreslog den fødte værge som sin værge, skulle den fødte værge normalt skrive under på, at han accepterede en anden som værge. Gjorde han ikke det, skulle kvinden give en god grund for at ønske en anden som værge.

I ansøgningerne om at få en værge er i en del tilfælde en begrundelse for nødvendigheden af værgemålet. Der var 3 typiske situationer, som ifølge disse begrundelser krævede en værge: Udbetaling af penge fra skifteretten eller Overformynderiet, deltagelse som part i retssag, og penge-transaktioner ved erhvervsudøvelse eller ejendomsandel.

Der er ialt ca. 90 sager med ansøgninger fra ugifte kvinder over 18 år om at få en værge i 1847. En del af sagerne angår søskende, så de omfatter ca. 110 kvinder. De fordeler sig således:

Begrundelser for at søge en værge 1847

Udbetaling af arv fra skifteretten	28
Udbetaling af penge fra Overformynderiet	9
Part i retssag	18
Pengetransaktioner	10
Andet/sindssyg	4
Ikke oplyst	39
Afslået	3

Formueudbetaling

De fleste værgemål oprettedes på grund af en modtagen arv, som skulle udbetales af skifteretten, eller penge, som var indsat i Overformynderiet og ønskedes udbetalt derfra. Pengebeløb fra skifteretten eller Overformynderiet blev ikke udbetalt til kvinder.

Emilie Caroline Torp, f. 1828, søgte om en værge 1847.² Hun havde en broder, snedkersvend Christen Jensen Torp, som blev hendes »født« værge. Deres fader, porcelænshandler Torp havde ejet et hus i Adelgade (Skt. Annæ Vester nr. 234), som han havde arvet efter sin fader. Huset solgtes 1846 for 11.400 rdl.³ Da begge forældre var døde 1847, blev hendes andel af arven, hovedsagelig bestående af obligationer, sat i Overformynderiet.⁴ I 1849 fik broderen udbetalt 200 rdl. kontant som værge. 1851 er hun blevet gift, og hendes mand, bødkermeister Klinkwort, fik udbetalt

det resterende beløb på op mod 6000 rdl. fra Overformynderiet. Der nævnes også en kurator G. Beha i Overformynderiets protokol, så hun må være blevet myndig i mellemtiden, men det fremgår ikke af Magistratens værgemålssager. Ægteparret synes ikke at bo i København, så formodentlig er tildelingen af kurator sket uden for København.

Søstrene Dorothea Birgitte og Vilhelmine Marie von Holstein⁵ søgte en værge for at kunne få udbetalt renter af deres penge i Overformynderiet. Ifølge søstrenes egen oplysning til Magistraten var deres fødte værge gammel og svag, og de fik i stedet en fætter som værge. Ifølge Adelsårbogen er deres forældre døde, men de har flere brødre, så det er lidt mærkeligt, at de ikke har en født værge. De er ikke helt unge. Vilhelmine von Holstein er født 1808. Hun bliver gift 1851 med toldinspektør i Husum C. W. H. Friess, der havde været gift med hendes i 1838 afdøde søster. Han får udbetalt hele formuen fra Overformynderiet straks efter giftermålet.⁶ Dorothea von Holstein, der er født 1803, boede hos sin farbroder, F. C. von Holstein, i København ifølge folketællingen 1845. Hun blev ikke gift, men fik udbetalt sin formue i 1861, da hun var 58 år gammel, som »fuldmyndig myndling« efter myndighedsloven af 1858.⁷

Part i retssag

En ugift kvinde kunne ikke være part i en civil retssag, men skulle have en værge til at føre sin sag.

Ane Margrethe Christiansen havde i 1836 fået en datter med Christian Madsen, som var lakaj hos prins Frederik. De første 10 år af datterens liv havde lakajen betalt lidt penge til barnet af og til. Grethe, som Christian Madsen kaldte hende, havde ikke protesteret mod ordningen, fordi hun håbede at blive gift med ham. I 1847 giftede han sig med en anden, og Grethe Christiansen anmodede Magistraten om at fastsætte et bidrag til barnet.⁸ Christian Madsen accepterede at betale 2 rbd. månedlig, men han betalte ikke, og Grethe Christiansen bad Magistraten om at indkræve bidraget. Magistraten anmodede hans højhed prins Frederik om at sørge for, at restancen blev betalt eller at tilbageholde pengene i restantens

Anøgning fra Margrethe Rosendahl om at få en værge. Hun oplyser, at hun driver en spisebeværtning og undertiden har brug for »en god mand til at påtale mine sager«. Hun havde været servitrice hos traktør Marsted, og da han døde, fik hun 1842 bevilling som værtshusholderske for at kunne fortsætte spisestedet på Gammel Strand nr. 30 (matr.nr. 5) på 1. sal. Strømpefabrikør William Mirchell var hendes værge. Hun har ikke selv skrevet brevet. Det var sjældent, at de implicerede parter selv skrev ansøgninger til Magistraten.

Chm No 209

Nantes 25 dekt 1841. modtaget den jais Magistrats
mig sendt mig tilspisning, jeg fortæller i mig
Vant, at de som sigte at være fød i Danmark.

De som sigte at være fød i Danmark, og som sigte
at jeg var en god Mand for mig for
at gaa til min Piger, og det jeg havde set,
hvilket var med den jais Magistrats om at
højtidelig og Meget af det den Leds for,
hvad jeg se i Brevet William Mitchell,
der efter hvad jeg har gjort i Spørgsmaal og
nellig til at gaa til mig Mangemaal
Nantes den 25 dekt 1841

och sigte
Margrethe Rosendahl
Garnsestrend No 5

Den jais Magistrats mig nellig til at gaa,
hvis mig. Det er mig.

och sigte
William Mitchell
Newspaper Office - Strand 413

p. 12de Jui. 1847

den jais Magistrats

p. d. 25de Jui 1847

1847
1847

løn.⁹ Det skete, og Grethe Christiansen fik pengene udbetalt af Magistraten.

1847 var det galt igen,¹⁰ men denne gang kunne magistraten ikke få indkrævet pengene og henviste Ane Margrethe Christiansen til at anlægge civilt søgsmål mod Christian Madsen. Hun havde ingen nære slægtninge, så hun ansøgte Magistraten om at få skræddermester C. C. Didrichsen til værge for at kunne anlægge sagen. Hun »conditionerede«, dvs hun var tjenestepige på Amagervej 2, 2. sal, ifølge folketællingen 1845 hos konditorsvend Johan Aporto. Barnet boede ikke hos hende. Hun underskriver brevene til magistraten m.f.p. (med ført pen). Hun har altså ikke kunnet skrive og kan nok have haft brug for en værge til retssagen.

Alimentationssager er ikke dominerende blandt de retssager, der nævnes. Der er sager om brudt ægteskabsløfte, lån, der ikke er tilbagebetalt, og injuriersøgsmål. I et enkelt tilfælde er en tjenestepige blevet bidt af sin madmoders gale kat, har fået betændelse og er blevet ude af stand til at arbejde. Hun får konstitueret en værge uden at betale gebyr »for dette tilfælde«.¹¹ I to sager anmoder mænd om, at kvinder får en værge, fordi de vil anlægge sag mod dem for gæld. I begge sager frafaldtes anmodningen dog, fordi pengene blev betalt.

Erhverv og ejendomsbesiddelse

Ugifte kvinder kunne godt modtage løn for eget arbejde, og de kunne optage lån eller få kredit uden en mands medvirken, hvis långiveren accepterede det. Værgen var kun nødvendig, hvis kreditorer eller handelspartnere forlangte det. Kvinder, der drev småhandel, havde ofte ingen værge, selvom de fik varer på kredit. Derimod accepterede domstolene ikke umyndige kvinder som ejere af fast ejendom. De kunne ikke få tinglyst skøder eller lån i en ejendom. Kvindelige ejendomsbesiddere måtte derfor altid have en værge eller være myndige.

Helene Christine Rostgaard, som er født 1796, søgte i 1847 om at få en kurator.¹² Magistraten ville ikke acceptere en kurator og indkaldte hende til møde. På mødet ændrede hun sin ansøgning til en anmodning om at få beskikket en værge. I vejviseren kaldes hun »kukkenbagerenke«. Var hun enke, behøvede hun ikke en værge, men hun var faktisk ugift, og i Magistratens referatprotokol betitles hun udtrykkelig »jomfru«. Hun havde ingen mandlige slægtninge og fik efter egen anmodning beskikket børstenbinder Gustav Bruun som værge. Hun drev sin virksomhed i Norgesgade 200 (nuvær. Bredgade nr. 11) og begrundede ønsket om at få en værge med, at hun ville købe ejendommen. Det lykkedes hende ikke. Ejendommen blev solgt til en anden¹³ til en pris, som sandsynligvis lå

langt over, hvad hun formåede. Hun flyttede i stedet til en anden adresse i Norgesgade og 1848 til Halmtorvet 71, ifølge Vejviseren 1848. Hun kaldes stadig enke i vejviseren.

Hun er født i Svendborg af fattige forældre, men har boet i København siden 1811 som tjenestepige hos bedre folk, bl.a. udenlandske ministre, fortæller hun i sin ansøgning om næringsbevilling. Hun har fået bevilling som kagebager og sukkerbrødsbager 1833¹⁴ og fik beskikket sin svoger som værge 1835 med sine brødres tilladelse. Hun må have klaret sig forholdsvis godt, når hun kan tænke på at købe hus. Hun er da også med i vejviseren, hvor kun nogenlunde bemidlede blev optaget, og hun har ifølge folketællingen 1845 (Skt. Annæ Øster nr. 200) en plejedatter og en tjenestepige. Hun har altså drevet forretning i mange år uden en værge, og først da hun overvejer at købe hus, er værgemålet nødvendigt.

Frederikke Louise Vogel, boende i Sværtegade, var lærerinde. Hendes søster, Anne Christine Vogel, var institutbestyrerinde. A. C. Vogel havde fået tilladelse til at oprette en pigeskole i 1833.¹⁵ Faderen, der var grosserer på Christianshavn, havde tabt sin formue, og børnene måtte hjælpe ham. Ifølge folketællingen 1845 lå instituttet i Sværtegade 170 (nuvær. nr. 3), 2. sal i sidebygningen, og foruden søsteren Frederikke Louise, underviste en broder, Ferdinand Vogel, også på instituttet. I 1847 var Anne Christine Vogel blevet syg, og Frederikke Louise overtog ledelsen af instituttet. Hun ansøgte derfor om at få prokurator d'Auchamp som værge.¹⁷ D'Auchamp er meget ofte anført som værge eller kurator i værgemålssagerne og må nærmest have været professionel inden for området. Frederikke Louise Vogel havde et par brødre, der kunne være fødte værger, men de var blandet ind i familiemæssige komplikationer omkring instituttet. Svogeren, som var institutbestyrerindens værge, havde nemlig indfundet sig i Sværtegade og på egen hånd forsøgt at fjerne møblerne fra instituttet. Jomfru Vogels Institut i Sværtegade bestod til 1859 ifølge vejviseren, de sidste år dog på en anden adresse. Anne Christine Vogel nævnes stadig som institutbestyrerinde, men 1856 oplyser hendes daværende kurator, prokurator Meldal, at hun er indlagt på Almindelig Hospital som sindssyg. Derefter skifter instituttet adresse. Søsteren Frederikke nedsatte sig som spillelærerinde på Amagertorv omkring 1851, ifølge vejviseren, og samme år får hun i stedet for værgemålet sin hidtidige værge som kurator.¹⁸ Institutbestyrerinde Anne Christine Vogel fik ændret værgemålet forbavsende sent, idet hun fik en kurator 1854, 2 år før hun blev erklæret sindssyg.¹⁹

Myndighed med kurator

Ved forordning af 23/3 1827 § 19 fik Magistraten ret til at give piger over 18 år tilladelse til at være myndige med kurator. Indtil da havde kun Danske Kancelli kunnet give sådanne tilladelser. I 1847 er der ca. 65 ansøgninger fra ugifte kvinder om at blive myndige med kurator. Alle kvinderne synes i forvejen at have en værge, som enten var faderen eller en tildelt værge. Umyndige mænd mellem 18 og 25 år fik uden videre en kurator, selvom de ikke havde en værge, men kvinderne kunne ikke på egen hånd søge om at få en kurator. Ansøgningerne var anbefalet af kvindernes værge og af en præst med henblik på, at kvinderne »har opnået en sådan modenhed og fasthed, at det ikke er at befrygte, at de ville misbruge bevillingerne«. I forordningen siges også, at det bør godtgøres, at bevillingen vil være til sand gavn for den pågældende kvinde, men dette er ikke specielt dokumenteret i Magistratens sagsbehandling.²⁰

I ansøgningerne er der kun få begrundelser, men da der altid i forvejen var en værge for disse kvinder, må begrundelsen findes ved tildelingen af værgemål. I Magistratens referatprotokoller er der normalt henvist til værgemålets journalnummer, hvis ikke faderen var værge. Af en skrivelse fra Kancelliet af 14/8 1830 fremgår dog, at bevilling til at få en kurator især har haft interesse i skiftesager, idet bevillingen medførte, at boet kunne deles mellem arvingerne uden skifterettens medvirken. Det betød, at udgifterne til bobehandlingen blev mindre. Det har formodentlig ofte været baggrunden for ansøgningerne om at få en kurator. Bevillingen måtte ikke udelukkende være begrundet med, at man ville spare skifteretsgebyret. Det er muligvis derfor, at man har undladt at begrunde ansøgningerne.

Samme myndighed som en enke

I sjældne tilfælde »under særdeles anbefalende omstændigheder« kunne en ugift kvinde få samme myndighed som en enke. Kun Danske Kancelli kunne give en sådan tilladelse,²¹ og tilladelserne er ikke registreret i Københavns magistrats protokoller.

I sager vedr. stændervalg i Københavns Stadsarkiv findes lister over samtlige ejere af fast ejendom 1834 og 1840 med henblik på valgretten. Kun mænd havde valgret, men uvist hvorfor er også kvinder anført i listerne. Ganske få ejendomme er ejet af ugifte kvinder, omkring 1%. I listerne er der henvisning til adkomstdokumentet, således at det er forholdsvis let at finde ejerne i realregistre. I realregistre er henvisning til kvindelige ejeres myndighedsbevilling. De ugifte kvinder, der ejer fast ejendom, har ifølge realregistre en værge eller kurator, men nogle få af dem er fuldmyndige. I Sct. Annæ Vester kvarter 1834, som er gennemgået

Yderst til venstre ses huset Store Kongensgade 45 (matr.nr. 47 i Skt. Annæ Vester kvarter), som Mary Ronald Mitchel ejede 1820-46, og hvor hun drev et institut for unge piger. De penge hun fik for huset, testamenterede hun til et legat for trængende lærerinder i København. Huset er nu nedrevet. (Foto fra ca. 1875 på Københavns Bymuseum).

nøjere, er der 10 »jomfruer«, der er ejendomsbesiddere, heraf har de 6 en kurator, mens 4 ifølge realregistret er »myndig som en enke«, dvs. at de måtte råde over deres formue uden en mands medvirken.

Det gælder f.eks. Mary Ronald Mitchel, som var født i London. Hun fik en værge 1817,²² og blev myndig med kurator 1820. Kort efter købte hun ejendommen St. Kongensgade 47, hvor hun drev et institut for unge piger af det bedre borgerskab. Ifølge folketællingen 1834 boede hun sammen med en lærerinde og 5 »pensionærer« på 12-15 år i ejendommen i St. Kongensgade. I folketællingen 1845, da hun er 63 år gammel, er hun bortrejst til Neapel, og der er ingen pensionærer i lejligheden. I 1846 blev hun ved kgl. bevilling myndig som en enke, og samme år solgte hun huset. Frk. Mitchels hus er i valglisterne vurderet til 22.500 rdl., og de øvrige fuldmyndige frøkener har også forholdsvis store formuer.

Myndighedsloven 1857

Ved lov om kvinders myndighed af 29/12 1857 fik ugifte kvinder fra 1858 samme myndighed som mænd. Det vil sige, at de kunne blive myndige med kurator, når de var fyldt 18 år, og var fuldmyndige, når de var 25 år med ret til frit at disponere over deres formue.

I forbindelse med lovgivningen fandt en omfattende diskussion sted i Rigsdagen. Afgørende for lovens gennemførelse synes for det første at være forholdene i andre vestlige lande, hvor kvinderne ofte var friere stillet end i Danmark. Dernæst at enker uanset alder selvstændigt kunne disponere over deres formue. Det forekom urimeligt, at selv ganske unge enker var friere stillet end ældre ugifte kvinder, som måtte klare sig selv. Endelig at næringsloven af 1857 ville give ugifte kvinder større mulighed for at drive egen næring, og dermed ville skabe et behov for, at kvinderne kunne disponere økonomisk. Gifte kvinder blev overhovedet ikke nævnt i debatten.

En ikke uvæsentlig detalje var, at man kunne spare en hel del administration, især i Overformynderiet. Kvinders myndighed betød nemlig, at de kunne få udbetalt deres indestående i Overformynderiet. I Rigsdagens drøftelse af loven var der ganske vist nogen betænkelighed ved denne konsekvens. Man frygtede, at store beløb ville blive udbetalt på en gang og derved ville blive unddraget lånemarkedet. Det ansloges, at de kapitaler i overformynderierne, der tilhørte ugifte kvinder, udgjorde 2½ mill. rdl., heraf i København ca. 670.000 rdl.²³ Det bestemtes derfor i myndighedslovens § 2, at kapitalerne i Overformynderiet ikke skulle kunne opsiges før 3 år efter lovens ikrafttræden.

Resultatet ses tydeligt i Overformynderiets værgemålsprotokol, som er

hovedbog over indsatte kapitaler. Af de ca. 140 beløb, som i året 1847 indsatte til fordel for ugifte kvinder, blev ca. 1/4 udbetalt til ægtemanden før 1859 i forbindelse med giftermål, eller de udbetaltes til værger. Kvinder kunne ikke få udbetalt pengene på egen hånd. Efter 1859 udbetaltes pengene til den »fuldmyndige myndling«, og størstedelen udbetaltes i årene 1860-62. Efter 1862 sker der næsten udelukkende udbetalinger til arvinger. Dvs at de kvinder, der ifølge betingelserne ved oprettelsen af kapitalen kunne få udbetalt pengene, har benyttet sig af det, så hurtigt som muligt efter lovens ikrafttræden.

Sammenfatning

Mange af de kvinder, der får en værge, men ikke senere får en kurator, synes at høre til de lavere sociale lag. Tjenestepiger er ikke helt sjældent repræsenteret i materialet, og en del kvinder får bevillingen gratis på grund af fattigdom. Der var i Rigsdagens drøftelse af forslaget til myndighedslov 1857 nogen betænkelighed ved at lade den gælde for de lavere sociale lag. Kvinder, der får en kurator, har på en eller anden måde midler, der skal forvaltes, og er ikke decideret fattige. De kvinder, der bliver fuldmyndige, tilhører den mest velstående samfundsklasse.

Egentlig er det forbavsende få kvinder, der søger om at få en eller anden form for myndighed før 1858 i betragtning af, at næsten halvdelen af alle voksne kvinder i København var ugifte.²⁴ I mange sammenhænge var en værge ikke nødvendig. Ugifte kvinder kunne tage lønnet arbejde, få næringsbevilling, omend i begrænset omfang ifølge bestemmelserne om næring, og de kunne skrive testamente²⁵ uden en værge. Derimod kunne de ikke gifte sig uden forældrenes eller »andre vedkommendes« samtykke²⁶, hvis de ikke var enker. Jeg har imidlertid ikke fundet eksempler på, at ugifte kvinder har søgt at få en værge for at blive gift.

Myndighedsloven må have været en stor administrativ lettelse. Magistraten slap for et par hundrede myndighedsansøgninger årligt, formynderne behøvede man nu kun til mindreårige, og Overformynderiet fik betydeligt færre formuer at holde regnskab med. Man mistede samtidig en del gebyrer, men da mange af kvinderne var fattige og fik nedsat gebyret, har det muligvis ikke haft den store betydning.

Med myndighedsloven fik kvinder ikke ligestilling med mænd. Myndighedsloven betød kun, at de i forhold til retsvæsnen, dvs. skifte- og tinglysningens myndigheder og domstolene, fik ligestilling med mænd. Kvinder kunne stadig ikke gifte sig uden tilladelse, ikke få en højere uddannelse, ikke få et offentligt hverv, de havde ikke stemmeret, og de var stadig uan-

set lovgivningen underlagt mange fordomme. Først ved myndighedsloven og ægteskabsloven 1925 blev der i juridisk forstand næsten ligestilling mellem mænd og kvinder. Men myndighedsloven 1857 var dog et lille skridt på vejen til selvstændighed.

Om arkivalierne/kilderne

Tildeling af værge og kuratorer behandledes af Københavns Magistrat og sagerne er arkiveret i Københavns Stadsarkiv i Magistratens 1. sekretariats arkiv. Ansøgningerne om at få en værge eller kurator journaliseredes i referatprotokollen, men henlagdes i en særlig række efter referatprotokollens numre. Til disse henlagte sager findes et alfabetisk navneregister over myndlinge, værger og kuratorer og et kronologisk register.

Antallet af sager er fundet ved en gennemgang af de henlagte sager, men da en del af de journaliserede sager ikke findes, er antallet af sager kontrolleret ved en gennemgang af det kronologiske register.

Oplysningerne i referatprotokollen og i sagerne er ret få. Man kan se navnet på den umyndige og på værge eller kurator, samt hvem der har indsendt ansøgningen. Det var normalt kvinden selv, der søgte værge eller kurator. Oftest er kvindens fødselsdato anført, og i en del tilfælde en begrundelse for ansøgningen.

Overformynderiet, hvis opgave det var at administrere umyndiges kapitaler, varetoges 1818-57 af Magistratens 3. sekretariat. Her er benyttet de såkaldte værgemålsprotokoller, der var protokoller over de for umyndige indsatte kapitaler med oplysning om, hvornår, til hvem og med hvilken hjemmel pengene er udbetalt. Der er også oplysning om, af hvem og hvorfor kapitalerne er indsat, og der er i denne forbindelse en del personhistoriske oplysninger. Der findes et samlet navneregister til protokollerne 1818-57.

Litteratur:

Inger Dübeck: Kvinders retlige status i det 19. århundredes privatret i Årbog for Kvinderet, 1978, s. 55-88.

Inger Dübeck: Købekoner og konkurrence, studier over myndigheds- og erhvervsrettens udvikling, 1978 (disputats).

Anders Sandøe Ørsted: Formularbog, 1844.

Rigsdagstidende 1857. Henvisninger til referaterne af drøftelserne om loven i rigsdagen findes i Algren-Ussing: Love og anordninger 1857, V del, 1 bd., 1858, s. 327.

Noter

1. Københavns Magistrats 1. sekr. Værgemål jr.nr. 5/1847. KSA 1S-1011.
2. Sst. jr.nr. 1329/1847.

3. Realregistret for København i LAK. Kopi i Københavns Stadsarkiv.
4. Overformynderiets værgemålsprotokol nr. 49, fol. 184. KSA.
5. Københavns Magistrats 1. sekr. Værgemål jr.nr. 852/1847. KSA.
6. Overformynderiets værgemålsprot. nr. 49, fol. 120. KSA.
7. Sst. fol. 121.
8. Københavns Magistrats 1.sekr. jr.nr. 1367/1845. KSA
9. Sst. jr.nr. 2306/1845.
10. Sst. jr.nr. 208/1847
11. Sst. jr.nr. 1668/1847.
12. Sst. jr.nr. 2163/1847.
13. Skøde 1852 if. realregistret for København. LAK. Kopi i KSA.
14. Københavns Magistrats 2.sekr. jr.nr. 1900/1833. KSA.
15. Direktionen for Almue- og Borgerskolevæsnet jr.nr. 28/1833. KSA.
16. Københavns Magistrats 1. sekr. jr.nr. 1462/1835. KSA.
17. Sst. jr.nr. 507/1847.
18. Sst. jr.nr. 2006/1851.
19. Sst. jr.nr. 2070/1856.
20. Fagudtrykket for at en kvinde er myndig med kurator er »venia sexus«, men dette udtryk benyttes først i Magistratens referatprotokoller i 1850'erne.
21. Kanc. skriv. 6/4 1844.
22. Københavns Magistrats 1. sekr. jr.nr. 23/1817. KSA.
23. Rigsdagstidende 1857 Anhang A, sp. 116.
24. 41 % af alle kvinder i København over 20 år var ugifte. Der var ialt ca. 77.000 indbyggere over 20 år. København 1840-1940 v. Axel Holm m.fl., 1941, s. 53.
25. Kanc.prom. 24/4 1802 og skriv. 5/11 1814.
26. Frd. 30/4 1824 § 3.6.

»En fornumstig Quinde« Mandens opdragelse af kvinden

Af Ingrid Markussen

Christelige och ærekiære Frøikeners, Jomfruers og tugtige Møers Lysthave og Urtegaard er titlen på en bog, der udkom i København i året 1601. Bogen er ikke, som man kunne tro, en håndbog i havebrug, selv om den giver nok så mange interessante oplysninger om træers og urters helbredende virkning. Nej, bogen er en opdragelsesbog for kvinder, skrevet af den magdeburgske præst M. Johan Pomarius i 1586 og fordansket i 1601 af Jordan Hansen Pfreundt. Den blev udgivet påny i 1606. Alle tre udgivelser, der er upaginerede, men på ca. 280 sider, er dediceret en bestemt kvinde, Anna Catharine. I 1586 var hun 11 år, datter af Joachim Friedrich og Catharina von Brandenburg, i 1601 og 1606 var hun Danmarks dronning, gift med Christian IV.

Selv om bogen således henvender sig til en kvinde inden for landets ledende familie både i Brandenburg og senere i Danmark, så er den ikke en elitær klassepræget opdragelsesbog. Den er, som jeg vil vise om lidt, holdt i helt generelle vendinger og derfor brugbar for enhver kvinde uanset stand og kald, hvad den også direkte fremhæver en gang imellem. Som det fremgår af titlen, sigter den på unge piger, der endnu er frøkener og jomfruer, men kan altså også bruges som vejledning for den gifte kvinde, hvad de to sidste udgivelser viser, idet Anna Catharine på dette tidspunkt var landets fornemste husmor og blev mor til flere børn.

»Dydefuld«, »gudfrygtig« og »føyelig«, er den svenske forsker Bengt Arvidssons titel på hans artikel om Anna Catharine,¹ der gjorde mig opmærksom på bogen. Denne titel er et dækkende udtryk for bogens sigte. I det følgende vil jeg foruden at gå tættere på bogen end Arvidsson gør, søge at gå bag om bogens opdragende sigte og sætte den ind i en større opdragende sammenhæng: den protestantiske opdragelsespolitik og landets ægteskabspolitik. Det kvindesyn, der udvikles her i anden halvdel af 1500tallet, blev rammen om kvinders liv og virke gennem flere hundrede år.

Det interessante ved bogen er, at den udkommer blot et par generationer efter reformationens gennemførelse. Det var i slutningen af 1500tallet en særdeles relevant opgave for både politikere i stat og kirke at få befolkningen grundigt vejledt i den Lutherske lære og holdt fast på den rette tros vej. Det vigtigste middel i dette arbejde var Luthers lille katekismus, der på få sider gengav Lutherkirkens kristne grundlag. Katekismen blev fundamentet. Derfor er vi idag tilbøjelige til næsten udelukkende at se på katekismens brug i skole og kirke, når vi vil udforske kirkens folkeopdragelse efter reformationen. Dette begrænser efter min mening udsynet. Jeg vil vise hvorfor.

For mange moderne mennesker er en katekismus en katekismus uanset, hvilket århundredede den er udkommet i. Uden forfatternavn, skulle den hver gang gengive det autoriserede grundlag for den evangelisk-lutherske tro. Helt så uproblematisk var det ikke i anden halvdel af 1500tallet, i hvert tilfælde ikke hvis man går syd for den danske kongerigske grænse. Og vi må huske på, at hertugdømmerne syd for denne grænse stod i meget nær forbindelse med Danmark, ligesom forbindelsen til, hvad der skete og blev skrevet om i hele den nordlige del af Tyskland var aktuelt stof og læsning også blandt danske intellektuelle. Meget »ukrudt« kunne her fyge over hegnet. Ganske vist var reformationen hentet til Danmark fra Wittenberg, men diskussionen om enkelte dele af »projektet« var langt fra afsluttet og afvigende lære blev spredt af bl.a. Calvins og Melanchtons tilhængere.

I hele dette område var en katekismus ikke »bare« en katekismus. Af J. M. Raus mangebindsværk, der udkom fra 1901-1933: »*Quellen zur Geschichte des kirchlichen Unterrichts in der evangelischen Kirche Deutschlands zwischen 1530 und 1600*«,² fremgår det, at ethvert hertugdømme, grevskab eller furstendømme med respekt for sig selv udgav ikke bare en, men flere katekismer og katekismeudlægninger i form af katekismeforklaringer, undervisningsbøger og vejledninger. I årtierne hen mod år 1600 stredes de hvert sted bravt om at tilkæmpe sig en ledende position for den kirkepolitik, som skulle være gældende. Den gang havde katekismerne forfatternavne. Gik det rigtig galt, kunne forfatteren risikere sit hoved for at have udgivet en katekismeforklaring, der af den politiske ledelse blev opfattet som vildledende og ikke vejledende. De mange katekismeudgivelser må have været en både stimulerende og sikkert også nogle gange provokerende læsning for danske kirkepolitikere. Samtidig udkom i f.eks. Anna Catharines hjemegn, Magdeburg, også dansksprogede opbyggelsesskrifter. Påvirkningen var således gensidig. Ikke mindst har den danske teolog Niels Hemmingsen øvet indflydelse gennem

sine mange skrifter på latin, oversat til både dansk, tysk og engelsk.

Anna Catharines Magdeburg var i anden halvdel af 1500tallet gnesiolutherdommens højsæde.³ Det kræver vist lidt forklaring. Gnesiolutherdommen betød en fornyet interesse for kirkehistorien tilbage til den ældste tid, for middelalderlige opbyggelsesskrifter og en mystisk betoning af værdien af det indre liv. Det var en gammelluthersk opfattelse, som stod i modsætningen til bl.a. Niels Hemmingsens Melanchtonpåvirkede religiøse opfattelse.

Reus udgivelse viser, at der rundt omkring den protestantiske kerne: Luthers katekismus, voksede en skov op af religiøs opbyggelseslitteratur og vejledninger, der alle havde til formål at tage sig af folkeopdragelsen ifølge den efter forfatterens mening rette lære. Det er på den baggrund man må se den opbyggelsesbog, som denne artikel handler om.

Den *lysthav* og *urtegård*, som omtales i bogen dækker over to typer. Den er dels af åndelig art, og omhandler da menneskets inderste væsen, og dels består den af virkelig natur, og omhandler da mange nyttige buske, træer og urter og deres velgørende virkning på menneskers legeme og sind. De enkelte planter, der er nævnt i bogen, er altså både virkelige, men samtidig symboler på kvindelige dyder.

Bogen består af 11 kapitler. Hvert kapitel omhandler to-tre planter, der beskrives både med deres latinske navn, det tyske navn og det danske eller de danske, da mange planter har flere navne i folkemunde.

Fromhed

I det første kapitel møder læseren tre vigtige blomster, som symboliserer fromhed. Først *Flores herbæ trinitatis*, *Viola trinitatis*. På dansk er plantens navn *Hellige Trefoldighedsblomst* eller *Stedmoderblomst*. Desuden *Gratia Dei*, *Geranium*, eller *Guds Naade*, *Storckenæb*, *Radix Christi*, *Viratrum nigrum*, det vil sige *Kristrod* eller *Sort nyse Urt*. Til sidst *Radix Spiritus Sancti*, *Costui niger* eller *Hellig åndsrod/ Angelica/ Englerod*.

Forfatteren ser nu haven for sig på denne måde:

»For det første/ lader sig i voris Aandelige Lysthave finde/ it skønt Cirkel trint Bed/ met Tre atskillige Felde: Paa een aff dem staar den urt/ Guds Naade: paa den Anden/ Christi rood: paa den tredie/ hellig Aands Rood: oc der trint omkring/ een kreds aff de deylige hellige Trefoldigheds Blomster.«

Udgangspunktet er alle dyders »veldekilde«, Guds kundskab. I forklaringen gøres det klart, at det ikke drejer sig om eet væsen, men om tre: Gudfader, søn og helligånd. Denne treenighed, siger forfatteren, bliver smukt gengivet i de hellige trefoldighedsblomsters farver og blade - hvid,

gul og violbrun. Det vil sige, der findes tre farver i een blomst, og de tilkendegiver dermed de tre farver i een natur og eet væsen.

Kapitlet illustreres af citater fra kirkefædrene om farver og blomster som symboler på trefoldigheden. Der forklares, at de to blade, der sidder neden under de tre, er symbol på de to Guds menigheder, som hører hans rige til - de hellige engles samkvem og menneskers samfund - det vil sige, de af Gud udvalgte. Det var vigtigt for menneskene, »*at de ham kende, prise, forkynde, berømme og love ham i Evighed.*« Johan. 14.

De to blade har een farve, lige som Gud klæder de to menigheder med sin farve. Bibelcitatene viser, hvordan de retfærdige skal skinne som solen i deres faders rige. Math.13.

Trefoldighedsblomsten har også en *helbredende virkning*. Både blomster, urter og vand renser brystet og hjertet, udrenser slim og råd, heler fra skab og kløe, skriver Pomarius. De renser også sår. På samme måde opfrisker planten *Guds nåde* lugtende sår, giver et skarpere syn og klare øjne, bortdriver, når den pålægges, den vilde ild (formodentlig helvedesild). Væsken fra roden heler fra spedalskhed og fjerner pletter i ansigtet.

Kristrod heler det onde kød, dræber orm, er god for hørelsen og virker mod onde tanker. *Helligåndsrod* er en helbredende brystrod, og både frø, urt og væske og rod er god mod forgiftning og brud både indvortes og udvortes. Desuden er den såre tjenlig mod bid fra gale hunde.

Pomarius' hensigt er, at unge kvinder skal tilegne sig de tre blomsters navne, kraft, egenskab og virkning og fatte dette i troen og bruge det. Han henviser til Siraks kap. 6. og kap. 9.: »*It fornumstigt Menniske lærer Guds Ord gierne/ oc huo Viisdom elske/ hand hører gierne til. Syrach 1. Herrens Frygt er Viisdoms begyndelse/ (at frycte Herren er een Viisdoms rood/ oc hendis Quiste grønne evindelige. Herrens Fryct er allene i Hiertet/ hos dem som tro/ oc har verelse allene hos de udvalde Quinder.*«

De følgende eksempler viser hen til kirkehistoriens mange kvinder, der blev godt underviste i Guds ord, f.eks. Jomfru Maria, apostelen Philips 4 døtre, Marie - Johannes Martius Moders pige etc. I en mængde kraftfulde eksempler vises herefter, hvordan kvinder gennem kirkehistorien har lidt grusomt på grund af deres tro, og læseren kan følge, hvordan de bliver brændte, halshuggede, stenede, får tungen skåret ud, bliver druknet etc. etc. Aflivningsmetoderne for de kvinder, der holdt fast ved deres kristne tro, er utallige. Omkring 1600 må det på denne baggrund forekomme den læsende kvinde meget uproblematisk at bekende sig til den kristne tro. Dette var den positive, tillokkende del af kapitlet, der taler blidt til de unge kvinder. Men kapitlet antager herefter en mere truende karakter. Det

kvinderne skal vogte sig for, skriver forfatteren, er djævlens og hedningers blomster f.eks. *Vild Kristrod* og *Guds Forglemmelse*, så de ikke gør den samme fejl som Eva i paradiset. For at forhindre kvinderne i at falde i fristelse fortælles en frygtelig historie om en gruppe unge kvinder, der netop faldt for fristelsen. De dansede natten lang på en kirkegård sammen med deres mandlige venner. Da præsten kom og ville drive dem væk, blev han mødt med hån og spot. I sin vrede udtalte han en forbandelse over de unge. Præsten ønskede, at de kom til at danse uafbrudt et helt år. Herren hørte hans bøn, og nu skete det skrækkelige, at de unge ikke kunne høre op med at danse. De dansede og dansede, så der blev dybe furer, hvor de befandt sig. Ingen kunne få dem til at holde op, og de dansede sig på denne måde til døde.

Med sine mange historier og anekdoter viser bogen sig at være en *læsebog*, to hundrede år før denne genre blev indført i dansk opdragelse og undervisning. En læsebog, der ikke bare holdt sig til de gamle kirkefædre og historierne fra Det Gamle og Det Ny Testamente, men som også medtog antikkens historieskrivning, som den var blevet fortalt af Ovid, Herodot og andre, og romerrigets personligheder og begivenheder fra bl.a. Ciceros skrifter. Til forskel fra senere læsebøger var det ikke danske piger, der blev omtalt, men historierne førte de læsende eller lyttende piger ind i en kulturel tradition og i et symbolsprog, som havde fulgt kirken og dens skoler fra starten.

Bogen henvender sig til et læsekyndigt publikum, men kunne givetvis læses højt til almen eftertanke.

Kærlighed, lydighed/føjelighed

Kapitel 2 drejer sig om *Amarantus purpureus Saturo coccineo, flos amoris* eller *Kærlighedens blomst* og *Tusindskøn*.

Af blomstens navn skal man ikke tro, at bogen bliver en vejledning i seksualitet og ægteskab. Den omtaler overhovedet ikke kærligheden mellem mand og kvinde. Når der skrives om kærlighed, er det kærligheden mellem forældre og børn der tænkes på – i overført betydning mellem Gud Fader og hans børn på jorden. Det er dette symbolsprog, som skal bruges i kapitlet.

Men kærlighedens blomst har også et andet navn: *Temmeurt*, som også kaldes *Sanicula*. Kapitlet kommer nok så meget til at beskæftige sig med temmeurtens funktion, idet den »*formaner gudfryctige Jomfruer til Kierlighed/ Lydighed oc all Ærbødighed/ som de deris Forældre/ eller dennem i deris Forældris sted forordnede: som Formyndere/ Gudfædre/ Slect oc venner/ plictige ere at beuijse.*«

Kvinderne skal af temmeurten mindes om deres lydighed og ydmyghed over for forældrene.

Planternes lægende kraft viser, hvordan de skal bruges i kvindeopdragelsen:

»Lige som Rooden aff Temmeurt vel er ram oc bitter: Men dog baade med sijn Urt/Safft oc Krafft/ saa vel som oc Kierligheds Blomster/ haffue deris merkelige Lægesom krafft: Thi Temme urt eller Sanickel/ a' fanando, saa kalled aff den Lægesomme Krafft alle skader at heele / oc brugis for een vel forsøgt lægesom Vunde urt. Kierligheds blomster indvortis brugt/ rense oc verne: men udvortis Plasters vies paalagt/ borttager Vemselse. Saa er i Sandhed tvang oc temmelse unge Folck noget bitter oc Mødsommelig: Men Kierlighed mod Forældrene / oc de redebonne oc sømmelige Lydighed oc Fryct i Herren fører drabelige Nytte oc gode med sig/ oc læger mange onde Saar.«

Konklusionen er, at børnene må lære at bære over med forældrenes svagheder og underkaste sig deres »temmelse« og elske og ære dem, også når de bliver gamle og svage.

Kapitlet henviser til flere af Siraks leveregler for at gøre det klart, at børn og unge må vide, hvad de skylder deres forældre, fordi de har passet på dem og givet dem mad og husrum, medens de var små og hjælpeløse. Som voksne må de gøre gengæld. Den læsende ungmød møder i bogen både illustrationer og historier om, hvordan gifte kvinder gennem historiens løb har reddet deres fængslede fader eller moder fra at dø en kvalfuld sultedød, ved at die dem af deres eget bryst, hver gang de besøgte dem i fængslet. (Valerus Maximus) Denne legemliggørelse af kvindens kærlighed til forældrene ser af historierne ud til at være kulminationen på de opbyggelige stykker, selv om vi desuden har fået fortalt, hvordan unge kvinder frygtesløst har kastet sig i strid og været villige til at miste livet for at redde deres forældre.

Interessant er det, at historierne drejer sig om særdeles aktive kvinder, der har grebet afgørende ind i en kritisk situation. På sin vis står historierne i modsætning til en anden kvindelig dyd, nemlig huslighed, hvad jeg vil vende tilbage til.

Til lydighed mod forældrene hører, at kvinderne ikke lader sig forlove eller hengive uden deres forældres vilje, endnu mindre mod deres vilje.

Tugt, ære, blufærdighed og kyskhed

I urtegården skulle der ifølge kapitel 3 også være et kyskhedens træ og derunder den berømte urt *Ærenpris*, der begge symboliserede jomfruens tugt, ære og kyskhed.

Af ærenpris skulle kvinderne lære, at til de kvindelige dyder hørte letthed til at rødme af blufærdighed og kyskhed.

Ærenprisen kunne, når den blev puttet i vin og blev destilleret, fordrive feber og ondt blod, og som pulver pålagt det syge sted, kunne den fordrive gulsot. Kyskhedstræets frø og blade kunne dæmpe og stille den »ukyske kiødsens brynde. ... »*Alt saa demper denne Dyyd den ukyske begiering oc Gule Soet / fordriffuer den vtilbørlige brynde/ det onde Blood/ oc syndige Tilbøyelse/ oc opholder Tuct ære oc ærlighed.*«

Efter ordsproget: »*Et ærligt, kyskt liv standser al ond sladder*«, henvises til det sjette bud om ikke at bedrive hor og til Paulus 1. Thess. 4 og Genes. 24. Rebekka er eksemplet. Der fortælles, at Rebekka, da hun var på vej for at møde Isak, som hun uden at kende var blevet lovet bort til, så ham på lang afstand og da »*hemmede sig/ oc tog sijn Kaabe oc forvickede sig med*«. Denne såre naturlige reaktion blev et mønster for kyskhed også i Danmark i 1600tallet.

Det, det drejer sig om i dette kapitel, er bl.a. at få kvinden til at forstå, at hun ikke bør længes seksuelt efter at leve sammen med en mand, men at hun bør påtage sig ægteskabet som en ufravigelig Herrens pligt.

Rakels datter Sara er her eksemplet, gennem den bøn, som var blevet en del af hendes eftermæle gennem Tobias 3. kapitel: »*Du veedst Herre/ at ieg ingen mand begier/ oc reen beholdet haffuer mijn Siæl fra all ond Lyst/ oc ey haffuer holdet mig til vtuctig oc ond Selskab. Men een Mand at tage/ haffuer ieg samtyckt i dijn Fryct/ oc icke aff Letfærdighed. (Tobiæ.1)*«

Også Marias ømtålelige situation omtales, fordi en Herrens engel var nødt til at undskylde hende over for Joseph, fordi han »*haffde taget Mistancke til hende/ for hun vaar Fructsommelig*«. (Matth.1.)

Kyskheden omhandlede også forholdet til nøgenhed. Fra det gamle Rom fortælles, at blufærdigheden var så stor, at forældre end ikke badede nøgne sammen med deres børn efter at de var blevet »mandvoxne«- ikke en gang en svigersøn kunne bade sammen med sin svigerfar eller en svigerdatter sammen med sin svigermor.

Teksten lader ane, at sådan forholdt det sig ikke i Nordeuropa omkring år 1600. Denne kroppens blufærdighed må være blevet en virksom del af den protestantiske kyskhedsideal, som vi måske skal helt op til nutiden for at se brudt på danske og tyske badestrande.

Kapitlet gengiver en tankevækkende fortælling om kongedatteren Polyxenam fra Troja, som blev ofret og skulle halshugges på den grav, hvor den mand var begravet, som hun skulle være givet bort til. Hendes største ængstelse forud for henrettelsen var, at hendes ben ville komme til

Kyskhedens træ og ærenpris. Disse planter symboliserer jomfruens tugt, ære og kyskhed. Kvinden påtog sig ægteskabet som en uafvendelig Herrens pligt. Foto: Det Kgl. Bibliotek.

syne efter halshugningen. I det øjeblik kroppen faldt hovedløs til jorden, havde hun jo mistet kontrollen med sin krop. Hun lod sig derfor halshugge med skørterne fortvivlet trukket sammen om kroppen – og blev til gengæld et mønster ca 2000 år senere for sin kyskheds og blufærdigheds skyld.

For en sikkerheds skyld applikeres en del rammende og farverige citater fra Salomon og Siraks visdomsord: »*Een Quindis Person vden tuct/ er lige som een So/ der bær it Guld Flættebaand/ siger Salomon/ cap.1. Proverb. Oc it vblufærdigt Siun oc andre vtuctige Lader/ forraade it vtuctigt vanart Hierte/ oc vanhelder det Menniske paa det allerskendigste.*« Syrach 19.26.«

Efter de mange gengivne historier at dømmen har antikkens og romerrigets historieskivere haft et stort arsenal af fortællinger at øse af om berømte kvinder, der gik i døden for at undgå at blive offer for voldtægt. Moralen i kapitlet fremhæves til sidst: Da eksemplerne var hentet fra antikken og altså omhandlede hedenske kvinders kyskhed og blufærdighed, hvor meget mere skulle da ikke kristne kvinder efterleve kyskhedsbudskabet.

Renlighed

Kapitel 4 taler om renlighedens dyd, der både er af indre og ydre art. Planten, der symboliserer renheden, er *Renfan* eller *Renblomst*: *Chrysanthemon, Chrysosome, Tinearua, Sticas citrinum*.

Ligesom blomsten beholder sine blade og sine farver hele vinteren, skal renligheden vare livet ud. Den er som et smykke for kvinden. Måske netop i dette afsnit kommer det tydeligt frem, at bogen også henvender sig til lavere stænder. Der tales nemlig indtrængende om det ulækre i at fylde sin krop, sit tøj og sit hår med lus, skab og skarn.

»*Hvi so ey haffuer Lyst til sit eget Legeme/ hand til ingenting har lyst/ oc den som ærer sine klæder/ den ærer Klæderne igien.*«

De farlige planter, pigerne skal vogte sig for, er *Sobønner, Svinetidsel, Sour, Sofænnikel* og *Luseurt*.

Ydmyghed

Blå bynke eller *Solvendel* og den lille *Blå viol* symboliserer i kapitel 5 to vigtige kvindeidealer.

Som solvendel hele dagen retter sig efter solens lys, så skal den ydmyge kvinde rette sig efter sin Herre og søge hans lys. Og som den lille blå viol vokser under solvendelen, så skal kvinden, når hun er pyntet og pry-

det, have ydmygheden neden under. Det betyder bl.a. at afstå fra at stræbe »opad« i samfundet. Som Sirak siger: *»Kiere barn/ bliff gierne vti een nederlig Stat/ det er bedre/ end alt det som Verden staaer effter. Jo høye-re du est/ ju mere skalt du ydmyge dig/ saa skal Herren verre dig huld.«*(3) eller som det står i Pet. 3.: *»Quindernis prydelse skal icke verre vdvortis med Haarfletning oc Gulds omhengelse/ eller klæder i fooelse/ Men Hier-tens lønlige Menniske vforkrenket med en sactmodig oc stille Aand. Det er kaastelige for Gud.«*

Atter er Rebekka eksemplet, idet hun kaldte Abrahams tjener Elieser for Herre - og gav tjenstvilligt vand til både ham og hans 10 kameler. At vande en mands kameler står her som symbol på det værdifulde i ikke at være bange for selv at gøre et stykke arbejde og hjælpe andre uden tanke på stand og rang.

Citatet er interessant. I hustavlen, i Luthers lille katekismus, som vi skal møde om lidt, omtales netop under kvindens forpligtelse over for ægtemanden, at hun skal være ham underdanig, ligesom Sara var Abraham underdanig »og kaldte hannem Herre«. Det tilsyneladende stærkt mandsdominerede syn får en dybere mening, når man betænker, at Rebekka tilmed kunne kalde Abrahams tjener for Herre. Og at dette hos Pomarius blev fremdraget som eksempel på ønsket ydmyghed.

I Pomarius' omtale af ydmyghed, taler han imidlertid ikke om kvindens ydmyghed over for manden, men om en generel ydmyghed, mangel på hovmod samt om værdien af at have lyst til hjælpsomhed.

Arbejdsomhed

En vigtig kvindelig dyd var arbejdsomhed, uanset hvilken stand man befandt sig i.

Lysthavens symboler er i kapitel 6 *Benved, Hørr, Spindeltræ og Biurt* eller *Melisse*.

»Staa i denne Urtegaard Binvid, Hørr oc Bijurt/ som ellers kaldis Melissa, oc Honning blomster/ som Jomfruer paaminde om Arbeid./ Thi at lige som Spindeltræ eller Spille træ/ Binvid /sit Naffn haffuer aff Spindel eller Tener/ som der aff giørris/ oc dette Træ ellers brugis till allehaande Instrument oc jomfru Arbeids Redskaff/ som Spoler/ Knipplestocker/ Rylder/ oc andet saadant: Oc Hørr arbeit/ oc huad der aff spindis og giørris/ er gantske nyttig til huusholdning.« »Bijurt Melissa eller Honning blomster/ oc har saa sit nauffn aff de flitige arbeidsomme Bijer (effterde Melissa kaldis een Bij). Derforre at Bijer udsuge aff disse Blomster den søde Honning/ Safft oc Krafft/ oc der effter vircke oc vdarbeide det: Saa skulle Jomfruer ved dette Træ/ Urt oc Blomster/ ihukommende

deris tilbørlige Arbejde/ at de omgaais med Spinden/ Syen, Virckning/ oc huad for ærlig Arbeid meer Jomfruer tilhører: De samme oc flittigen lærre/ øffue oc gjørre. Thi saadant staaer dennem vel/ oc fører sijn merckelige nytte oc gode med sig«.

Som Melisse har en ubehagelig lugt, således er arbejdet i begyndelsen besværligt, mener Pomarius, men jo mere man vænnes til det, jo behageligere bliver det.

Men det var ikke alle typer af arbejde, som var et ærligt arbejde for kvinder. Gennem et eksempel fra kejser Karl den Store hører vi, hvordan kejseren satte »..Sønnerne til Studering/ men Dotterne til alle haande ærlig Arbeid/ som Jomfruer tilstaaer.«

Der advares kraftigt mod ørkesløshed bl.a. gennem ordsproget: »Ørkesløshed er Satans pude,« og der henvises til bibelsprog fra både Sirak, Salomon og Ezekiel. Det bliver dog Cicero, der får det sidste ord gennem citatet: »*Mig siunis/ at den som inted gjør/ er lige som hand ey vaare til*«.

Huslighed

Sammen med arbejdsomhed hører i kapitel 7 den kvindelige dyd, huslighed.

Det er en dyd, siger Pomarius, at kvinden lærer at holde hus, at tage vare på det der er i huset, at tage sig af køkkensager, kreaturenes røgt og varetægt og al dyrkning af ager og eng. Det er således en ganske bred vifte af forpligtelser, som vurderes som hørende til kvindens huslige arbejde.

Planten er *Husrod, husløg*, der består af to typer – den lille og den store, ligesom der findes store og små husholdninger.

Atter står Salomon og Sirak for kraftfulde citater om, hvilken betydning det har for manden, at kvinden lever op til denne dyd: En husrådige kvinde er mandens krone og glæde. Derfor, siger Pomarius, er det vigtigt, at pigerne allerede fra ungdommen lægger sig efter denne dyd: »*Paa det naar de komme vti Mands vold/ da saa meget diss bædre kunde holde Huus/ oc paa alting giffue good act.*«

Til husligheden hører, at kvinderne skal holde sig til huset og ikke ses uden for huset uden årsag. Derfor, fortæller Pomarius, bliver en husrådige kvinde ofte illustreret stående oven på en snegl »*til undervijsning, at Quindis personer sig skulle holde ved Huusit/ lige som een Snegle.*«

Af den grund skulle de unge piger vogte sig for planter som *Vejbred*, så de ikke kom til at rende ude på vejene.

klijmt til sit Huus / oc ihuor hun hen
 frøb / det met sig bæere skulde.

Huor vdoeffuer Snegelen bleff=
 uen er Huusværrælsis Figur. De
 naar de gamle haffue villed maled een
 Huusellende Qnindis Persoon/har
 de

»En kvinde bør holde sig til sit hus ligesom en snegl og vogte sig for planter som
 Vejbred«. Illustration fra Pomaris' bog. Foto: Det Kgl. Bibliotek.

Mådehold og sparsommelighed

Platanus, Acer, Betula og Ahorn skulle i kapitel 8 symbolisere mådeholdets dyd, der bl.a. skulle forhindre kvinderne i at blive »buugplagere«. Som Sirak siger: »*Opfyld dig icke med allehaande nydelige Mad/ thi den som æder maadeligen/ leffuer diss lengere.*«

Mådeholdet gjalt også tøj.

Som eksempel på sparsommelighed møder den læsende en historie fra Salomon om den flittige myre, som man kunne gå i skole hos. Billedet er interessant, fordi den samme historie og den samme dyd bliver lagt ind i læsebøger for børn i danske skoler 200 år senere under oplysningstiden. Det er tydeligt, at de mange gammeltestamentlige bøger er blevet opfattet som et vældigt kulturelt skatkammer, som man har øst visdom af århundrede efter århundrede.

Venlighed, mildhed, godvillighed

Kapitel 9 taler om, at mange af de dyder, som planterne symboliserer er søstre til hinanden. Det er således ikke en men flere dyder med flere navne og variationer:

»*Det klinger icke ilde/ naar med Sandhed oc i æren sigis om een Jomfru/ at hun er een venlig/ lempfeldig/ sactmodig/ lijffsalig/ from og godvillig Jomfru.*«

Alle disse dyder var vigtige for kvinden at have i ægteskabet, siger Pomarius.

»*At naar de aff Guds forsiun komme vdi Eckteskaff/ de da vide/ at venligen/ sactmodeligen og lijffsaligen at omgaais med deris Mend. Oc om de skønt faait haffue heffngierrige/ brydende oc hastige Mend/ vide de dog alligeuel med Lempe oc lindige/ venlige/ søde oc lijffsalige Factor oc Hiertens gode ord dennem at gaa imood/ at Manden maa lade falde sijn Vrede/ grimmighed/ oc Forbitrelse/ oc igien bliffue vel til sinde. Som end oc andre vel tijdt der med fra Vrede og fortørnelse vorde affvent og tilfreds stilled.*«

Pomarius' opfattelse er den samme som Plutarks, der citeres for følgende: »*Viise oc forstandige Quinder tije naar Mendene aff Vrede megit raabe oc tale. Men naar Mendene tije/ tale de Mendene venlige til/ oc stille dennem tilfreds med trøstelige Ord.*«

Kunne man her få indtrykket af udelukkende mandlig dominans og kvindeundertrykkelse, modsiges dette af de efterfølgende eksempler, som viser, hvordan kvinder i bestemte situationer har handlet resolut og med deres gode taleevner formået at ændre en truende situation, og f.eks. fået en fjendtlig hærfører til at afstå fra belejring,

Og som Sirak siger: »*Thi en venlig Quinde glæder sin Mand oc naar hun omgaais fornumstigen med hannem forlyster hun hans Hierte.*«

Evnen til at tie stille

»Taugksomheden« bliver i kapitel 10 symboliseret med *Rosentræet*, *Myrretræet* og *Røde roser*. Symbolismen går tilbage til antikken og handler om både at undlade at fortælle, hvad man kommer til at høre i huset, at kunne holde sig fra sladder og bagvaskelse, samt at undgå at tale for meget til sin kære mand.

Naturligvis er Sirak atter aktuel med sine farverige udtryk. Der henvises til hans kapitel 26. I vor moderne udgave af de Apokryfe tekster⁴ finder man her udtryk som:

»Som en sandet bakke for en gammel mands fødder, således er en rapmundet kvinde for en stilfærdig mand«, eller:« En højrøstet og rapmundet kvinde er lig en krigstrompet, der jager fjenderne på flugt; og hver menneskesjæl, som har samme vaner, vil komme til at leve under urolige krigsforhold.«

Tålmodigheden er den sidste dyd, som Pomarius i kapitel 11 afslutter sin undervisning med.

Planten er her *Korsrod*, og gennem eksempler viser forfatteren, hvor vigtigt det er for kvinden altid at leve i tålmodighed under Kristi kors. Hermed vender han tilbage til det første kapitel og den første dyds stærke bundethed til den kristne tro som grundvold for alle dyder.

De kvindelige dyder, som bogen behandler er således:

Fromhed, kærlighed, lydighed/føjelighed, tugt, ære, blufærdighed/kyskhed, renlighed, ydmyghed, arbejdsomhed, huslighed, mådehold og sparsommelighed, venlighed/ mildhed/ godvillighed, evnen til at tie stille samt tålmodighed.

I det følgende skal vi se, om de nævnte kvindelige dyder genfindes i andre samtidige skrifter.

Andre samtidige skrifter om kvindeopdragelse

Som det tydeligt fremgår af teksten, står både Pomarius og hans fremhævede kvindelige dyder i nær forbindelse med Siraks visdomsord og Salomons ordsprog fra de Apokryfe tekster i Det Gamle Testamente. Hvad betyder det? De apokryfe tekster har i mange år været en glemt viden for de fleste moderne mennesker. Forskningen har heller ikke lagt større vægt på deres betydning for den danske kirkehistoriske udvikling, og fra 1800tallet forsvandt de ud af vore almindelige bibeludgaver. De

er først blevet aktuelle i vor egen tid gennem fundet af dødehavsru-lerne.

Betyder deres tilstedeværelse i Pomarius' bog, at bogen i sin opdragelse af danske kvinder hentede sit kvindesyn uden for de almindelige protestantiske kanaler, og at den derfor ikke kan have haft større betydning som opdragelsesbog, måske med undtagelse for dronning Anna Catharine selv?

Lad os se på et par af de mange vejledninger og opbyggelsesbøger, som udkom i årene omkring 1600, og som jeg nævnte indledningsvis i artiklen. En af de bøger, jeg har valgt, er *Spangenberg's katekismeforklaring med hustavle*, der udkom i 1606.⁵

Hustavlen er en inddeling i tre stænder eller embeder, som hvert menneske er del af. *Lærestanden*, det vil sige præster og lærere, *den politiske stand*, det vil sige den verdslige øvrighed og *husstanden*. Det er husstanden, som har vor interesse i denne sammenhæng.

Under omtale af mandens forpligtelse i ægteskabet hedder det her, at han skal elske sin hustru, forsørge hende og: »*at han regerer hinde oc underviser hinde hvad hindes Embed er i Hussholdning.*« Det bibelcitat som der henvises til er Sirak 25, og opfattelsen at kvinden er at ligne ved et træ. »*Manden skal elske sin hustru for hendis frugts skuld, ligesom mange har et træ kært fordi det bær deylig frugt.*« Han skal også forsørge hende, ligesom en herre sin svend, som en medhjælperinde.

Billedet svarer nøjagtigt til det billede, som vi har mødt hos Pomarius.

På en helt anden kontant måde end hos Pomarius går denne hustavle ind på kvindens forpligtelse til at adlyde sin husbond.

»*Skal en Ectemand oc regere sin Hustru/ det er/ hand skal vere Hossbonde i Huset/ oc Hustruen skal være lydig/ oc underdanninge fordi Gud haffuer skabt Manden, dernæst Quinden/ oc Manden er Quindens Hoffu-it. Derfor skal hand haffve Regimentet oc icke Quinden. Fordi det er vskickeligt naar Quinden haffver Regimentet i Husset offver Manden/ det kand icke vel tage god ende. Saa haffver det ogsaa Gud forordinerit/ at hand haffver lagt Kaarsset paa Eva, oc alle hindis Døtter/ at hun skal ydmyge sig for sin mand/ oc vere hannem vunderdanige/ oc manden skal vere hindis Herre.*«

Denne Guds skik, fortsætter forfatteren, skal manden ikke forandre. Selv om han eventuelt ville, står det ikke i hans magt at overgive dette regimente, der er sat af Gud.

»*Summa summarum*«, siger forfatteren: »*vdi Hussregimente skal Manden vere Herre/ Det lærer os ogsaa Menniskelig Fornuft/ Æffterdi at Manden Naturlig haffver mere Forstand, Forfaring/Krafft oc Styrcke/end Quin-*

den haffver/ da skal io hand met rette vere Quinden Herre oc Mestere.«

Det er interessant at se, hvilken vægt der her omkring år 1600 lægges på den menneskelige fornuft, eller måske skal man sige den mandlige fornuft. Renæssancens opprioritering af mennesket rækker her sine ideer frem mod 1700tallets intensive fornuftsdyrkelse.

Om kvindens forpligtelser står bl.a., at hun skal være sin mand tro og tie med det, som er hemmeligt i huset. Hun bør holde sig inden for sit hus og ikke gå rundt på veje og gader. Gør hun det, vil der over alt blive talt om hende *»oc der falder io 10 eller 15 dom offuer hindi/ Den ene er hun for hoffærdig/ den anden er hun for flattiguurden/ en kand hun icke tale til maade/ en anden kand hun icke gaa saa ret/ den ene straffer hindis gang/ den anden hindis klædebon/ en giffuer hende dette/ en anden det naffn/ saa som Verden er saare letfærdig. men huilcken der holder sig hiemme oc tager vaare paa sit Hussregiminte/ hun bliffuer io Slig Squalder forbi/ fremdeis foruden det/ da staar dette oc megit ilde/ naar Quindfolck tit oc megit gaae oc spadzere paa gaden oc andensteds.«*

Dette korte uddrag af den meget omfattende hustavle viser til fulde, at Pomarius befandt sig på kendt grund, da han gengav sit protestantiske kvindesyn i bogen og benyttede Sirak og Salomon til at krydre teksten.

Den næste bog, jeg vil nævne, er biskop Resens katekismus til skolebrug.

I 1616 indgik hustavlen i Resens såkaldte skolekatekismus. Herefter kan vi se den udvidet med flere og flere bibelcitater, for hver ny udgave af katekismen, der bliver udgivet gennem 1600tallet. Hustavlen fandtes også i Luthers lille katekismus og i katekismeforklaringer gennem hele 1700tallet, og den forsvinder først engang midt i 1800tallet. Da var mange af dens tanker gået over i skolens pligt lære.⁶

Fra en lille bønnebog, udgivet af *Rasmus Hansen Reravius* i 1582⁷ henter jeg »En Husmoders Bøn«. Afsnittet begynder med henvisninger til flere bibelsteder: Ephes.V: *»Quinderne skulle vere deris Mend underdanige som Herren/ Thi Manden er Quindens hoffuet.«*

Coloss.III: *»I Hustruer verer eders Mend underdanige i Herren, som det sig bør.«*

I Timoth.II: *»En Quinde bliffuer salig formedelst Børnefødsel, der som hun bliffuer i Troen, oc udi Kierlighed og hellighed med Tuct.«*

I.Pet.III: *»Disligste skulle Quinderne vere deris Mend underdanige, paa det at oc saa de som icke tro paa Ordet/ kunde vindis formedelst Quindernis omgiengelse.«*

Proverb.(Salomon) XII: *»En flittig Quinde er sin Mands krone/ Men en vduelig er som Røde i hans Been.«*

Her efter følger bønnen:

»*HERRE Jesu Christi, du sande Guds Søn/ Du som haffuer tilskicket mig min Husbonde/ oc giffuit mig Børn/ hielp mig for din Miskundheds skyld/ at ieg effter din Befalning/ kand ydmyge mig for min Mand/ opføde Børn i din Fryct oc Tuct/ vel holde til raade hvad min Husbonde formedelst din Velsignelse forhvaffuer/ oc leffue met huer mand i Endrechtighed oc Kierlighed/ paa det at ieg met min ærlige Omgængelse/ kand prise dig/ oc fuldkomne mit Kald/ Du som ocsaa est de Gudfryctige Quinders Herre og Frelsermand/ oc gjør dennem delactige vdi din Naade/ Dig skee Loff oc Pris til evig tid/Amen.*«

I både bibelcitater og bøn kan vi genkende det kvindesyn, som gør sig gældende i Pomarius' bog og i hustavlens verden. Hverken Pomarius eller 1600tallets hustavle repræsenterer således et nyt syn. Begge videregiver en tilsyneladende alment gældende opfattelse. Lad os til sidst se, hvad den store danske teolog og naturretsfilosof Niels Hemmingsen skrev om disse ting. Det var ifølge mange kilder ham, der konciperede den ægteskabslov, der blev gennemført i 1582.

Niels Hemmingsen skrev flere ægteskabsvejledninger. I 1572 udkom »Christelig Undervisning om Ecteskab«. ⁸ Her slår han fast, at Guds vilje skal være ægtefolk en evig regel, som de skal leve efter. Han er ikke i tvivl om Guds vilje i denne sag. Gud skabte manden før kvinden, derfor vil Gud, at manden skal have myndighed over kvinden og være hendes hoved, siger Hemmingsen. Derfor finder han, at det er imod Guds vilje, om kvinden vil tage sig myndighed over manden, eller om manden vil forringe sig til at være kvinden underdanig. Endnu et forhold taler for dette. Kvinden er skabt af Adams side. Dette ser Hemmingsen som et tegn på, at det er Guds vilje, at kvinden hverken skal være over manden, eller foragte ham. Ligheden består i, mener Hemmingsen med en speciel form for logik, at manden er hoved og kvinden er hovedet underdanig, i andet tilfælde ville de være ulige. Derfor skal kvinden skjule sit hoved som tegn på, at hun er sin mand undergoven og villig til at leve under hans tag og være tilfreds med hans seng alene.

Teksten hos Hemmingsen er til forveksling lig den, vi har mødt hos Reravius. Hos Pomarius er den ikke udtrykt helt så bombastisk, og ikke hos nogen af de øvrige kan vi finde krav om at kvinden skal gå med sit hoved dækket som tegn på underdanighed i forhold til manden.

Mandens første opgaver i ægteskabet var, siger Niels Hemmingsen, at opdrage hustruen i, hvordan hun burde opføre sig over for ham, hvordan hun burde løse hjemmets opgaver og være et eksempel for andre uden for hjemmet. I Hemmingsens bog opfordres mændene til at hente hjælp i

Siraks kapitel 26. De skal derefter for deres hustruer fremdrage Sara, Rebekka, Anna, Susanna, Elisabeth, Maria og andre som gode eksempler, men først og fremmest skal manden selv være et godt eksempel, thi »ingen Vrede er saa bitter som Quindevrede«, siger Hemmingsen med henvisning til Sirak.

Det er altså Niels Hemmingsen, der før både Pomarius, Spangenberg og Reravius har udlagt teksten for den protestantiske opfattelse af kvinden i ægteskabet. Til sin hjælp tager han tekster fra Sirak og Salomon.

Også andre af lysthavens kvindedyder kunne Pomarius have hentet inspiration til hos Niels Hemmingsen. Denne siger, at udi ord skal kvinden være sparsom og skal ikke altid tale, når det er bedre at tie. Når hun taler, skal det være enkelt, og skal hun råde sin mand, så skal hun gøre det »om hannem tycker« og ikke tiltage sig myndighed.

For at undgå, at en kvinde blev fristet af utroskabens djævel, hvis hun var blevet gift med en »vredagtig, hastig, hævnægerrig« mand, så skulle der ikke gives hende tid til at tænke på sligt »*men skulle uafbrudt holdes selsat med huslig Gjerning*«.

En kvinde svigtede sit ægteskab, hvis hun ikke var arbejdsom, mente Hemmingsen.

»Der kan intet være slemmere end en ful, lad og ørkesløs Qvinde«. »Denne finder Djævelen skikket efter sin Vilje til at føre udi al Utugt og vanartighed. Derfor kaldes Ørkesløshed Djævelens bløde Seng, hvorpaa han lystigens hviles, og de som ere ørkesløse siges at klø hans Ryg. Men han beskikker dem til Løn dem, som klø igen«.

Den ypperste virksomhed, som kunne anvises hustruen, var børneavl og børnepleje.

Hemmingsen lyder helt poetisk, når han til sidst gengiver dette lille vers, der kunne være hentet fra Pomarius' lystgård og urtehave:

Frugtsommelig skal og din Hustru være,
Som et vintræ mange Vindruer bære,
Og skulle dine Børn, dejlige og rene,
Om dit Bord sidde som Oljegrene

Sammenfatning

Manden havde i den protestantiske lære en vigtig opdragelsesfunktion over for kvinden. Medlemmer af lærestanden, som Pomarius, Spangenberg og Reravius havde den generelt over for kvinder uden for ægteskabet. Ægtefællen havde den som husbond i forhold til hustruen.

Når Pomarius i sin bog til dronning Anna Catharine plukker en buket

af de mange forskellige planter som symbol på kvindelige dyder og ser dem i lyset af de Apokryfe tekster, så følger han en tradition, som er lagt i den tidligste protestantiske tid. Når han trækker så stærkt på gammeltestamentlige vismænd som Sirak og Salomon, så er han i godt selskab. Den navnkundige teolog og naturrettsmand Niels Hemmingsen havde mindst 10 år før Pomarius' første udgave slået Salomons og Siraks tekster og de andre Apokryfe skrifter fast som illustrationer til at få banket kirkens kvindesyn fast i befolkningen. Det er næsten svimlende at tænke på, hvilken betydning de to gammeltestamentlige vismænd fik for kvindeopdragelsen i Norden. Først i 1800tallet mister de deres indflydelse ved at teksterne ikke mere indgår i den almindelige bibeludgave.

Hvis Pomarius' kvindeideal forekommer moderne mennesker meget lidt kvindefrigørende, så har det altså sin rigtighed. Men vi må prøve at se dybere i teksternes kvindeperspektiv. Hvis kvinderne havde kunnet leve op til Pomarius' idealforestilling, ville de have haft et psyke som gjorde dem stærke, næsten usårlige. Set ud fra denne synsvinkel kan man i Pomarius' bog ligefrem se en »afmægtighedens modmagt«. Dog må vi huske på, at ikke alle kvinder var afmægtige. Også kvinden i huset havde sit regimente - nemlig i forhold til tyendet. Og underdanigheden gjaldt kun ægtefællen, ikke andre mænd.

Også et andet forhold er vigtigt at holde sig for øje, når man skal søge at vurdere et kvindesyn som det, vi møder hos Pomarius. Bag denne opdragelse til kvindelighed lå kirkens krav om det såkaldte *almindelige præstedømme* - det vil sige hvert menneskes ansvar for sin frelse. Dette krav stillede alle lige over for Gud. Det førte med sig en pligt til at blive undervist. Dette gjaldt også kvinden, hvad Pomarius' bog er et glimrende eksempel på. Og med undervisningen i den rette tro fulgte også undervisning i læsning. Hvad dette kunne betyde, får vi allerede et bud på hos Pomarius, idet mange af historierne er både spændende og tankevækkende.

Undervisningen gav således stof til eftertanke, og læsefærdigheden gjorde det muligt at gå videre. I husandagten og i hjemmets kristne opdragelse kom kvinden i senere århundreder til at spille en aktiv rolle, hvad nyere nordisk forskning har vist.⁹ Heri lå utvivlsomt muligheden for en emanciperende effekt, specielt efter at de apokryfe tekster havde tabt deres indflydelse på folkeopdragelsen i 1800tallet. Men det forudså Pomarius ikke omkring år 1600. Så ville han nok have tilføjet yderligere en plante i lysthaven. Nu såede den sig selv. Og det skal Evas og Saras døtre af i dag vist være taknemmelige for.

Noter

1. Bengt Arvidsson: »Dydefuld«, »gudfrygtig«, och »føyelig«. Om fromhet och fromhetsideal i drottning Anna Catharinas (1575-1612) miljø. - i *Kirkehistoriske Samlinger* 1988 s. 85-101.
2. Fotografisk genoptrykt i 1970'erne. Georg Olms Verlag. Hildesheim. New York.
3. Arvidsson 1988 s.87.
4. Bibelen i kulturhistorisk lys bd.6 1970.
5. I det Kongelige Biblioteks udgave af Spangenberg's katekismeforklaring omtales faktisk to hustavler. På forsiden Spangenberg's egen. Den ser ikke ud til at være med blandt bogens mange sider. Derimod er der som afslutning indbundet en ny bog, kaldet Hustavlen.
6. Ingrid Markussen: »Til Skaberens Ære, Statens Tjeneste og Vor Egen Nytte.« 1995.
7. »En liden Bønebog/met atskillige kaarte Bøner/vdi allehaande Nød oc Trang.« Rostock 1582. Udgaven i KB er en kopi efter original i Universitetsbibl. i Rostock.
8. Niels Hemmingsen. »Om Ecteskab. En Christelig Vnderuisning.« Mads Vingaard. Kbh. 1572.
9. Jvf Hanne Sanders: »Bondevækkelse og sekularisering. En protestantisk folkelig kultur i Danmark og Sverige 1820-1850«. Stockholm 1995.

Den dydefulde Kristiane.

Kristiane var et Dydens Mønster; hun var den lydige Pige mod sine Forældre og Forsatte, og saa venlig mod alle andre, at enhver, som blev bekjendt med hende, maatte elske hende; at gaae i Skole var hendes Hjertes Glæde; thi der, sagde hun, var saameget at lære, som hun kunde have godt af, naar hun blev stor. Hun fik heller aldrig et ondt Ord i Skolen, thi hun læste, skrev, regnede, saae paa Landkortene, spede, strikkede og gjorde sit Arbejde med Eyst og Flid. Allerede i sit niende

niende Aar syede hun sin egen Serk, med den Traad, hun selv havde spundet. Kristiane var meget munter, hun leegte gjerne; men ikke, før hun var færdig med sine Arbejder, og da var hun saa føjelig, at hun leegte alt, hvad de andre vilde, kun de vilde lege skikkelige Lege, og ingen stemme eller uartige Ord bruge, medens de leegte. Hun lærte mange Sange, alvorlige saavel som spøgefulde; men var der mindste grovt eller liderligt i en Sang, kom den aldrig i hendes Mund. Ingen kunde være mere godgjørende og tjenstvillig end Kristiane. Hun hjalp sine Skolekammerater til rette med alt, hvad hun vidste bedre, end de; og deelte ofte sin Mad med de fattigste iblandt dem, saa at mange Børn vædede deres Dine den Dag, Kristiane ikke var i Skole. Kristiane var meget reenslig og ordentlig; aldrig saae man hende med ukæmt Haar, smudsigt Ansigt eller Hænder, hun holdt derimod sit ganske Legeme peent og reent; hun gif hurtig og let paa sine Fødder, udtil Beens, og saa rank, som en Piiil. Det var en Lyst at see, hvorledes hun hver Dag lagde sine Bøger, sit Snetøj, sine Klæder og alting paa sit Sted, derfor behøvede hun heller ikke at spille nogen Tid med at lede derefter, eller blive gnaven derover, thi hun vidste at finde det, hvor hun havde lagt det. Huusholdingen var hendes kjereste Syssel, hun fejede et Gulv saa net og reent, som et gammelt Menneske. At gaae med
sin

sin Moder, naar der blev lavet Mad, naar der blev baget eller brygget, og hjulpe til med hvad hun kunde, eller i Haugen, naar der blev plantet eller saaet, ja saa tindrede hendes Dine af Glæde. Et saa dydigt og elskværdigt Barn maatte endelig blive lykkelig; hendes Forældre og alle gode Mennesker holdte af hende. Kristiane blev siden Kone, og glemte aldrig at blive venlig, reenlig, flittig, ordentlig og godgjørende. Nu er Kristiane hos Gud, og nyder den rette Løn i Himmelen for sine gode Gjerninger paa Jorden.

I den foregående artikel fortæller Ingrid Markussen om ønskværdige kvindelige dyder, og hun trækker en tråd fra Det gamle testamente op til 1600-tallet. Hun nævner, at man forsøgte at fastholde eller håndhæve dyderne også i flere hundrede år derefter.

Et eksempel herpå er denne historie om Den dydefulde Kristiane, der stammer fra en ABC skrevet af Thomas Rasmussen »forhen Provst i Grevinge«. Læsebogen til brug for almueskolen blev første gang trykt i 1787 og genoptrykt i 1798 og 1826. Her kunne drenge og piger både i tekst og billede se, hvordan idealkvinden burde være.

Den strikkende Kristiane danner overgang til bogens næste artikel, der viser, hvordan 1990'ernes håndarbejds lærere har problemer med disse dyder. De eksisterer stadig i fuldt flor, men for mange kvinder er de svære at forene med et modernistisk samfunds krav om aktiv medleven. Dydefulde Kristiane var en kvinde, der gjorde nøjagtig, hvad andre forventede af hende. Og det billede vil nutidens håndarbejds lærere ikke kopiere. Men hvad så?

Ud af flinkeskolen

Akademisering af håndarbejde som undervisningsfag

Af Minna Kragelund

»Jeg er blevet en bedre *livsoplyser*. Jeg er også blevet bedre kvalificeret til at vejlede de praktikanter, jeg får fra håndarbejdsseminariet. Jeg kan stille flere spørgsmål til dem og til mig selv.«

Sådan udtaler en håndarbejds lærer efter at have gennemført den toårige overbygningsuddannelse på Danmarks Lærerhøjskole.

En anden svarer følgende på spørgsmålet om, hvad hun har fået ud af det akademiske studium: »Jeg er blevet gladere ved at være håndarbejds lærer. Ligeftrem stolt. Jeg kommer ind ad døren og siger: *Jeg er håndarbejds lærer*. Før pakkede jeg det ind på alle mulige måder, for betegnelsen håndarbejds lærer er der ingen status i. Jeg er blevet modigere og frækere.« (Mine fremhævelser. Forf.)

Det kunne lyde, som om de to havde været på et kursus, hvor det primært drejede sig om at styrke selvtilliden. Sådan hænger det imidlertid slet ikke sammen. De er igang med eller har gennemført det akademiske studium på Danmarks Lærerhøjskole for håndarbejds lærere, der slutter med graden »Exam.pæd. i håndarbejde«. Det er et bachelorniveau, der giver adgang til at søge optagelse på kandidatstudiet i håndarbejde, der så igen kan føre videre til en forskeruddannelse via et ph.d.-studium.

Det vil sige, at de er igang med at undersøge og analysere deres eget fag – håndarbejdsfaget – og dermed også deres egen rolle som lærer i et praktisk og æstetisk fag. Men ikke kun selve faget; også dets betydning og placering i et menneskeligt og samfundsmæssigt perspektiv.

Sagt på en anden måde: de studerende hæver sig op på en sky og ser ned på de strukturer i samfundet, der spiller ind og påvirker faget og deres egne muligheder som lærere i dag og i morgen.

Med udgangspunkt i analyser af fagets situation her og nu diskuterer de studerende, hvordan de vil forvalte faget i fremtiden, og det er her, spørgsmålene kommer ind. For vil en lærer ikke bare gøre som i går, så må der spørges: Hvad så? Hvorfor og hvordan?

Det er i disse diskussioner, at en lærer nødvendigvis må komme tæt på egenopfattelsen: Hvad er og vil jeg som lærer?

Ud af flinkeskolen

Denne artikel vil forholde sig til 69 eksamensopgaver udarbejdet i tidsrummet fra februar 1992 til oktober 1994 på Åben Uddannelse i Tekstilmag, og det er første gang, at der fremlægges en samlet beskrivelse af studiet.

Det behandlede kildemateriale stammer fra eksaminer i to forskellige studieenheder. Alligevel har det vist sig, at de studerendes personlige og faglige motivationer for valg af eksamenssemne i overvældende grad er af samme karakter: det er frustrationer over at have fået en uddannelse – håndarbejds læreruddannelsen – der på mange måder fastholder dyder fra flinkeskolen. Dyder som foreskriver piger og kvinder at være uprovokerende, tilpassede, dekorative og omsorgsfulde. Disse dyder skal de gennem deres væremåde give udtryk for, ligesom deres håndarbejder skal signalere samme menneskeopfattelse.

De studerende har i løbet af deres uddannelse lært, hvordan *man laver rigtige håndarbejder*, der passer ind i ovennævnte skabelon. Det gælder både håndarbejdernes opbygning og udseende, men også den måde, som de som seminariestuderende er blevet undervist på.

Groft sagt har lærerne på seminariet udleveret en opskrift – enten helt konkret i form af et stykke papir eller – oftere – ved at opstille bestemte normer for, hvad et rigtigt eller godt håndarbejde er både teknisk og æstetisk. Det vil sige, at læringen har bestået i at tilegne sig et givet stof på en given måde. Udfordringen lå i at lære så godt som muligt, – at komme så tæt på det opsatte mål som muligt. Det drejede sig ikke primært om at eksperimentere eller afprøve for derigennem at få et personligt forhold til opgaverne og måske finde nye løsningsmuligheder.

Konsekvensen af et sådant læringsbegreb bliver ofte en fastholden af gældende praksis, og netop dette forhold har sat mange håndarbejds lærere i et dilemma. De føler et skisma, som ikke står helt klart for dem, og som de derfor vælger at bearbejde i deres eksamensprojekt.

Ét er de dog på det rene med: de vil *ikke* undervise på samme måde, som de selv er blevet undervist på. Skismaet består så i uafklarethed om, hvilke værdier og holdninger fra børneskolen og seminarieuddannelsen, som de vil fastholde i deres egen undervisning, og hvilke de vil fravige og/eller eksperimentere med. Det handler dels om faglige holdninger, men i ligeså høj grad om pædagogiske, psykologiske og etiske holdninger til mennesker og undervisning. I sidste ende er det et spørgsmål om lære-

rens selvopfattelse. Hvad vil jeg som håndarbejds lærer med mit fag? Og hvilke muligheder og betingelser giver samfundet mig?

Fravær af demokrati

Et kærnepunkt i mange studerendes overvejelser har været diskussioner om undervisningsformen. I løbet af deres uddannelse har de oplevet fravær af et demokratisk forum i undervisningslokalet, hvor den disciplinerende indlæring af teknikker og æstetiske normer har været dominerende.

De ønsker ikke selv at undervise på samme måde, men står så med spørgsmålene: Hvordan undgår jeg, at mine elever nødvendigvis gør, ligesom jeg gør eller får samme opfattelse, som jeg har? Hvordan sætter jeg en personlig erkendelsesproces igang hos mine elever, der kan ændre deres opfattelse af håndarbejdsindlæring og i bedste fald styrke opfattelsen af egen håndarbejdsformåen?

Hvordan får jeg eleverne væk fra brug af opskrifter, hvor resultatet er defineret på forhånd? Hvordan får jeg en demokratisk proces igang i undervisningslokalet, når der nu er så meget teknik, der også skal læres?

Jamen, kan der spørges efter denne række af spørgsmål: Hvorfor ikke vælge et andet fag, når der er så mange problemer? Men det spørgsmål er slet ikke aktuelt. Håndarbejds lærere, der har valgt at studere videre, brænder for deres fag og giver på mange måder udtryk for den store tilfredsstillelse og glæde, det er at skabe ting. De vil ikke vælge en hverdag uden tekstiler mellem hænderne, for den vil for dem være uden værdi. Dertil kommer, at de vil have lov til at leve af at undervise i håndarbejde, hvilket ikke er nogen let sag i dagens Danmark.

Efter en nærmere præsentation af kandidatstudiet på Danmarks Lærerskole og af de studerende vil denne artikel beskæftige sig med, hvilke kategorier af problemer de studerende fremhæver som væsentlige for dem, og som de derfor vælger at analysere i deres eksamensprojekt.

Åben Uddannelse i Tekstiltag

Fra 1989 fik en række kreative fags lærere – bl.a. håndarbejds lærere – mulighed for at begynde på et faglig-pædagogisk studium på Danmarks Lærerskole som en overbygningsuddannelse på læreruddannelsen. Dette studium frekventeres fortrinsvis af folkeskolelærere. Tre år senere – i 1992 – blev l. del af uddannelsen tillige udbudt under Lov om Åben Uddannelse, og denne blev specielt rettet mod håndarbejds lærere inden for folkeoplysning og voksenundervisning. Det er eksamensopgaver fra den åbne uddannelse, der danner grundlag for denne artikel.

Det skal understreges, at de to studier har enslydende studieordning, – det vil sige, at krav til fagligt niveau og eksamen er identiske. Forskellene er af organisatorisk og administrativ art, hvilket bl.a. bevirker, at studerende på Åben Uddannelse følges ad holdvis gennem studiet. I alle fire enheder undervises de udelukkende sammen med andre håndarbejds lærere, hvorimod studerende på det ordinære studium i tre af fire enheder bliver undervist sammen med andre fags lærere.

En tydelig forskel er det økonomiske. På Åben Uddannelse betales studiegebyr. I 1995 og 1996 har det været 1400 kr pr semester, der er betaling for undervisning, vejledning og eksamen.

Det er en forudsætning for optagelse på studiet, at ansøgeren allerede har en læreruddannelse eller lignende kvalifikationer samt en tekstil erfaring og viden, der svarer til en nyere linjefagseksamen i håndarbejde fra et lærerseminarium. De fleste studerende på Åben Uddannelse har deres eksamen fra et af de otte håndarbejdsseminarier, der uddanner specielt med folkeoplysning og voksenundervisning for øje.

Lærerrhøjskolens tilbud er en videnskabelig overbygning, der kan tages som deltidsstudium på to år. Undervisningen organiseres som weekendseminarer og vejledning af studiegrupper og enkeltpersoner. Der tages således hensyn til, at de studerende har arbejde ved siden af, hvilket da også er det almindeligste.

I løbet af hvert semester er der fire seminarer og eksamen i den femte måned. Ud over det månedlige tredagesseminar må de studerende regne med at bruge mindst ti timer ugentlig på studiet, der i ret stor udstrækning er selvstudium ligesom mange andre studier ved højere læreanstalter.

Fire studie-enheder

Danmarks Lærerrhøjskoles intention med studiet er, at de studerende når til at kunne forbinde håndarbejdsfaglig og pædagogisk-psykologisk indsigt og erfaring med forståelse for og brug af videnskabelig metode.

Det skal understreges, at der er tale om en faglig-pædagogisk uddannelse, hvor det faglige – her det tekstile – sættes ind i en menneskelig og dannelsesmæssig sammenhæng både pædagogisk, psykologisk og ikke mindst samfundsmæssigt og kulturelt. Der er således ikke tale om en uddannelse à la kunsthåndværkeruddannelsen, hvor der først og fremmest fokuseres på tekstilet og dets anvendelses- og udtryksmuligheder.

Groft sagt gælder det om studiets fire eksamensenheder, at to af dem kun er teoretiske og beskæftiger sig med almenpædagogiske, psykologiske og dannelsesmæssige problemstillinger, mens de to andre også indeholder krav om praktisk eller konkret håndarbejds mæssig og formid-

lingsmæssig udøven. Til eksamen diskuteres de selvfremlagte produkter.

»Viden og dannelse« er den første studieenhed. Her diskuteres og analyseres opdragelse, undervisning og uddannelse i et moderne demokratisk samfund. Endvidere forståelse af dannelsens samfundsmæssige betingethed. Der skal erhverves kendskab til, hvordan viden bliver til, fungerer og formidles i forskellige sociale, aldersmæssige og institutionelle sammenhænge. Der afsluttes med skriftlig eksamen.

»Eksperimenterende tekstilarbejde« hedder den anden enhed. Her kan indholdet beskrives således: Tekstil fantasi, fremstilling, forbrug og misbrug repræsenterer aktuelle kulturspørgsmål, der er en del af enhedens pædagogiske og faglige dimension. I analyse af bl.a. disse forhold nyvurderes tekstilfagernes indhold, formsprog og dannelsesmæssige værdier. Skriftlig, mundtlig og praktisk eksamen.

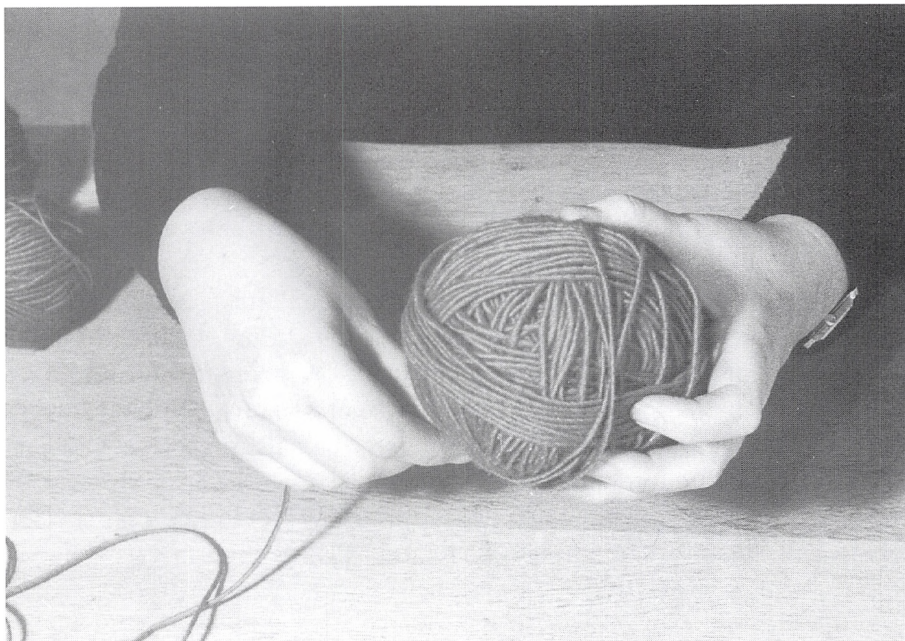
»Visuel kommunikation og faglig formidling« er tredje enhed. Her arbejdes der med visuel kommunikation, der kan tjene til faglig-pædagogisk formidling i tekstilfagene og af disse fags betydning for opdragelse og undervisning. Der fokuseres på fornyelse og udbredelse af forståelse for praktisk-æstetisk undervisning og folkeoplysende arbejde. Skriftlig, mundtlig og praktisk eksamen.

»Dannelsens indhold« er sidste og samlende enhed. Med udgangspunkt i skoleformers pædagogiske praksis og med inddragelse af relevante dannelsesdimensioner arbejdes der med samtænkning af forskellige former for faglig, pædagogisk og psykologisk teori og praksis. Hensigten er at problematisere muligheder for læring set i et udviklings- og forandringsperspektiv. Skriftlig eksamen.

Da håndarbejdsundervisning set i et historisk perspektiv fortrinsvis er et kvindefag, er der mange studerende, der vælger at anlægge kønsspecifikke synsvinkler. Der arbejdes f.eks. med kønsrolleproblematik, med uddannelsespolitik og med kønsrelaterede magtstrukturer i samfundet, – alt sammen noget, der har indflydelse på kvinders muligheder for at leve af at undervise i håndarbejde. Da de studerende har erhvervserfaring fra mange forskellige skoleformer, bliver problemstillingerne i opgaverne vidt forskellige og viser i hvor mange sammenhænge, håndarbejde optræder som undervisningsfag.

Lærergruppen

I løbet af den behandlede periode har der været seks lærere knyttet til Åben Uddannelse i Tekstilfag. Til en så ny uddannelse må lærerkorpset selvsagt sammensættes af personer fra tilgrænsende fagområder og med

*Hånd og garnnøgle – et billede på en rolig og forbilledlig (?) håndarbejds-situation.
(Foto: Danmarks Lærerhøjskole).*

mangeartede kvalifikationer, idet uddannelsens særkende – kombinationen af fag og pædagogik på akademisk niveau – endnu ikke findes hos en gruppe personer.

Det hidtidige lærerkorps på seks personer har følgende uddannelsesmæssige baggrund: 2 er folkeskolelærere med mange års erfaring som seminarielærere i håndarbejde; 1 er folkeskolelærer og cand.pæd.; 1 er kunstpædagog og billedkunstner; 1 er sløjdlærer og cand.mag. i samfundsfag og pædagogik og endelig er 1 faglærer i håndarbejde og mag.art. i europæisk etnologi.

Lærergruppen har fungeret i forskellige sammensætninger, men altid i et to- eller trelærer-system.

57 studerende

Denne undersøgelse omfatter principielt de 69 studerende, der var aktive på Åben Uddannelse i Tekstilfag fra februar 1992 til august 1994. Efter en skriftlig henvendelse fra mig med anmodning om tilladelse til at inddrage de pågældende studerendes opgaver i undersøgelsen er det reelle antal

studerende nu 57, idet otte ikke svarede, mens breve til fire studerende kom retur med anmærkningen »Adressaten ubekendt«. De resterende 57 studerende har alle sagt ja til at være med i undersøgelsen.

Af de 57 studerende har 23 afsluttet exam.pæd.-studiet inden for den behandlede periode, mens de øvrige enten er på vej, holder en pause i studiet eller har meldt fra.

Tilsammen har de 57 studerende afleveret 149 opgaver, der fordeler sig således på de fire studieenheder: Viden og dannelse 40 opgaver, Eksperimenterende tekstilarbejde 52, Visuel kommunikation og faglig formidling 28 og Dannelsens indhold 29.

Til Viden og dannelse og Dannelsens indhold er der således tilsammen afleveret 69 opgaver, og det er disse, der er set nærmere på i denne undersøgelse.

Men først en præsentation af de studerende.

Hånd og garnnøgle – en symbiose – som udtryk for en knuget, men kampberedt menneskelig tilstand. Skabt af den polske kunstner Magdalena Abakanowicz i 1976. Gengivet fra bogen: Abakanowicz skrevet af Barbara Rose. New York 1994.

Fortvivlende individuelle

De studerende er alle kvinder, hvilket ikke er en naturlov, da der rent faktisk findes mænd med en håndarbejds læreruddannelse. Dem har vi bare ikke set noget til på studiet – endnu.

Aldersmæssigt fordeler de 57 kvinder sig ved studiestart nogenlunde jævnt fra 25 til 50 år. Der er ialt 49 studerende med ca. ti i hver femårsgruppe. Derudover er to studerende mellem 20 og 24 år, fire er mellem 50 og 54 år, mens to er over 55 år. Tilsammen repræsenterer de således både unge og midaldrende, hvilket giver diskussionerne perspektiv og ikke mindst et stærkt og varieret islæt af livserfaring.

Uddannelsesmæssigt ser det samlede billede således ud: Fortvivlende, hvis man elsker klar og entydig statistik; opmuntrende hvis man elsker opfindsomhed og sammensatte livs- og uddannelsesforløb. Det sammensatte uddannelsesforløb skyldes først og fremmest, at en håndarbejds læreruddannelse til fritidssektoren fortrinsvis har været betragtet som et privat og individuelt foretagende kontra de offentlige eller decideret samfundsstøttede uddannelser. En fritidslærer har ofte stykket sin uddannelse sammen af en lang række kurser i ind- og udland og ikke mindst fået sine erfaringer fra praksis.

42 ud af de 57 studerende har en egentlig håndarbejds læreruddannelse. 28 af disse er uddannet i henhold til den nye lov af 1979, hvorefter syv skoler fik status af seminarier og tilbød uddannelse efter samme ministerielle bestemmelser. Senere er et ottende håndarbejdsseminarium kommet til. 11 af de 42 studerende har en læreruddannelse fra en af de syv skoler, men før 1979-loven. Tre studerende har læreruddannelse fra en håndarbejds skole, der ikke arbejder efter 1979-lovens bestemmelser.

Så langt så godt ser det rimeligt klart ud.

Ca. halvdelen af de studerende – 28 i tal – har en uddannelse bygget på samme lovgrundlag, men deraf bliver de ikke ens. 12 af dem har tidligere taget en anden uddannelse, og for 10 af dem er det fra 5 til 24 år siden, at de afsluttede denne første uddannelse. 7 har en kontoruddannelse, mens andre beskæftigelser spreder sig enkeltvis på bl.a. lægesekretær, hjemmehjælper, laborant og fabriksarbejder. Men stewardesse, dekoratør, syerske, blomsterbinder, korrespondent og gymnastikinstruktør ses også.

De relativt mange »autoriserede« håndarbejds læreruddannelser, dvs uddannelser efter 1979-loven, skal ofte ses som en formalisering af mange års individuel dygtiggørelse både inden for pædagogik og håndarbejde. Inden uddannelsen på håndarbejdsseminariet kan vedkommende have undervist i mange år på baggrund af kursusuddannelse, linjefag fra et

lærerseminarium, en håndværker- eller industriuddannelse inden for teks-til eller f.eks. en ergoterapeutuddannelse.

Mange har formnings-, tegne- og maleuddannelse af forskellig art, ligesom flere har gået på arkitektskolen. 26 studerende er specielt uddannet til at arbejde med handicappede, og 11 har kvalificeret sig gennem et lederkursus, så de kan starte egen skole eller kan ansættes som skoleleder.

Af de 42 håndarbejds lærere har 29 fået uddannelsen, da de var mellem 20 og 30 år.

Af de resterende 15 studerende er 8 uddannet folkeskolelærer med håndarbejde som linjefag, 3 er børnehavepædagog og 2 er uddannet som designer. Endelig er der to autodidakte.

Geografisk dækker de studerende også et bredt spektrum. En optælling efter de studerendes postnummer ved studiestart viser, at 35 studerende bor på Sjælland, 6 på Fyn, 21 i Jylland, og 1 studerende er fra Færøerne. Da al undervisning – og den mundtlige eksamen – foregår i København, betyder det, at mange studerende må yde en særlig indsats for at gennemføre studiet. Ud over rejsetid er der store økonomiske udgifter forbundet med at rejse til og overnatte i København.

De studerendes arbejdspladser

Næsten alle studerende har arbejde; for nogle er det på fuld tid, men det almindeligste er deltidsarbejde.

Det er umuligt med et enkelt eller to-tre ord at karakterisere de studerendes samlede arbejdsfelt. Det er nødvendigt med en opremsning af arbejdssteder for at give et billede af, hvor facetteret håndarbejds lærernes verden er.

En håndarbejds lærers løn kan indeholde tilskud fra et eller flere af følgende fem ministerier: arbejds-, indenrigs-, kultur-, social- og undervisningsministeriet nævnt i alfabetisk rækkefølge.

Det siger sig selv, at disse fem ministerier ikke har samme overordnede hensigter med håndarbejdsundervisning, der derfor indgår som mål og/eller middel i vidt forskellige samfundsmæssige sammenhænge.

Nedenstående oversigt over arbejdsfeltet er delt i tre grupper:

1) undervisning, 2) lederjob og 3) andet.

Ad. 1) undervisning:

- folkeskoler (kun få)
- efterskoler
- ungdomsskoler og fritidshjem

- produktionsskoler
- daghøjskoler og lign. typer skoler, værksteder eller projekter for arbejdsledige, efterlønsmodtagere, førtidspensionister m.m.
- værksteder, skoler eller institutioner for handicappede børn, unge, voksne og/eller ældre
- højskoler
- håndarbejds- og husholdningsskoler
- væresteder og aktivitetshuse i kommunalt regi
- aftenskoler og fritidsundervisning
- kunsthåndværkerskoler
- amtscentraler
- handelsskoler
- Teco-centret (tekstilindustriens uddannelse)
- de nye pædagogseminarier, hvor Åben Uddannelse-studerende underviser ikke alene i værkstedsfag, men også i pædagogik/undervisningslære, udviklingsarbejde og kommunikation
- håndarbejdsseminarier
- seminarier for folkeskolelærere
- AMU-centre
- VUC-centre

Desuden underviser de studerende flerkulturelle elevgrupper, deltager i udviklingsarbejder, virker som praktiklærere for seminariestuderende, udvikler EDB-programmer til undervisning og diasserier/videoer til amtscentraler.

Ad. 2) lederjob:

- kursus- og/eller skoleleder inden for folkeoplysningen, typisk ansat af et oplysningsforbund eller en forening, nogle også med kostskoleafdeling
- starter selv håndarbejdsskole
- udstillingsleder
- projektleder
- redaktør

Ad. 3) andet:

- medlem af ministerielle udvalg
- medlem af (formand for) folkeoplysningsudvalg (kommunalt)
- bestyrelsespost i fagforening eller faglig forening

- konsulenter ved projekter af tværfaglig, international eller flerkulturel karakter
- foredragsvirksomhed
- galleri- og udstillingsvirksomhed både med egne og andres produkter
- bogudgivelser
- artikler og debatindlæg i tidsskrifter, blade og aviser m.m.
- butik med egne og andres materialer og modeller
- salg af modeller og opskrifter til ugeblade, firmaer og industrien
- assistent på kunsthåndværker-værksteder
- TV-produktion
- teatercostumer og scenografi
- museumsarbejde
- initiativtager til interesse- og studiegrupper.

Fællesnævneren er formidling

Hvis der absolut skal findes ét og kun ét ord for de studerendes gøremål som håndarbejds lærere, så må det være, at de er håndarbejds*formidlere*.

De beskæftiger sig med formidling af håndarbejdsfremstilling og håndarbejdsundervisning; formidling af forskellige holdninger til, hvad et godt eller smukt håndarbejde kan være; og endelig formidling af forståelse for og erfaring med, hvordan håndarbejde kan være med til at styrke den enkeltes selvopfattelse.

På Åben Uddannelse i Tekstilfag har vi ikke et fast pensum, – men derimod en emnebeskrivelse og eksakte eksamenskrav, som alle skal honorere. Disse har dels indholdskarakter, dels sigter de på en vurdering af den enkeltes studiemæssige aktivitet.

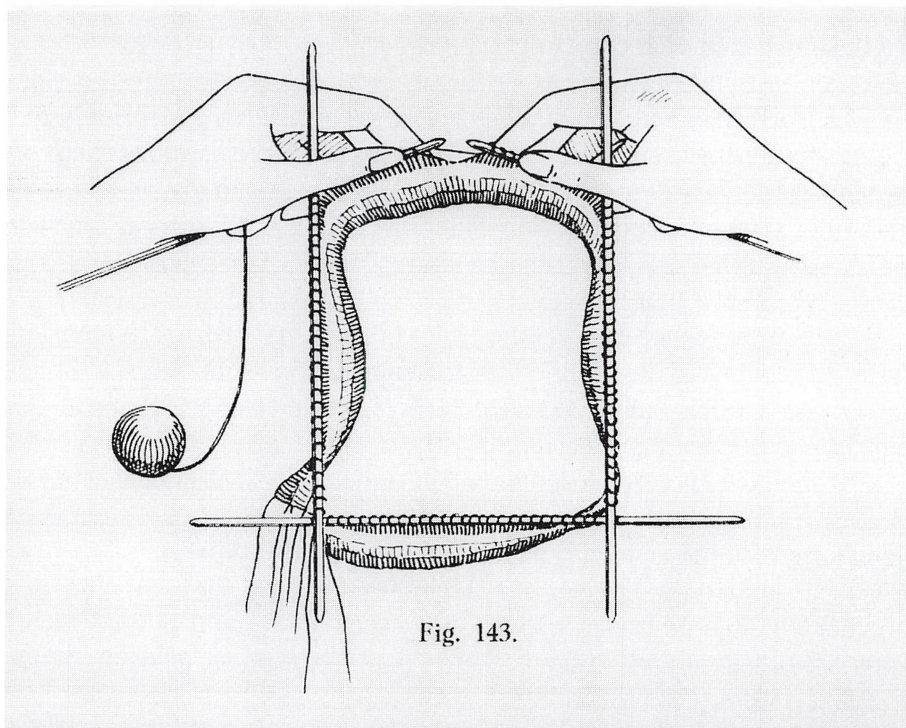
Sammen med lærerne formulerer den studerende sit eksamensemne og skal så – når dagen kommer – vise, at hun kan planlægge, afgrænse og gennemføre en undersøgelse på akademisk forsvarligt niveau. En sådan studieordning giver de studerende mulighed for at arbejde med et emnefelt, som de finder relevant og væsentlig i forhold til f.eks. deres egen arbejdssituation. Og denne kan – som det fremgår af ovenstående oversigt – være ret så forskellig.

For lærerne på Åben Uddannelse betyder det individuelle emnevalg, at de skal have en meget bred og aktuel viden om håndarbejde, undervisning og samfund, og at de løbende skal sætte sig ind i nye forhold indenfor og relationer imellem disse tre områder. Men først og sidst skal de være gode til at lytte og fornemme, hvor de studerendes interesser og motivationer ligger, for et personligt engagement hos en studerende kan bære gennem mange vanskelige arbejds-og erkendelsesprocesser.

Håndarbejde og frisættelse

Nedenfor er forsøgt at skabe et overblik dels over de studerendes interessefelter og dels over deres begrundelser for at vælge det pågældende emne til eksamensprojekt. Jeg kommer ikke ind på, hvordan de har gennemført analysen, dvs hvilken teori og metode, de har anvendt. Mit ærinde har først og fremmest været at pejle mig ind på et fag og især på dets udøvere i en fase af fagets historie, hvor det akademiseres; se, hvor vægten i diskussionen lægges, når det tidligere mere private og intime rum – håndarbejdslokalet – gøres offentligt med de positive og negative konsekvenser, dette måtte medføre.

Denne artikel er således ikke en dokumentation hverken af håndarbejdsfaget eller håndarbejdsstudiets duelighed, for dertil kræves en langt

I håndarbejdsfagets lærebøger optager strikning flere sider end andre teknikker, og i mange år var strikning den første teknik, som eleverne skulle lære, når de kom i skole. Der blev strikket dukketøj, sokker og strømper, vanter, huer og tørklæder, og der var mange regler at lære, – bl.a. hvordan man skulle holde på strikkepindene.

I 1947 udgav Marie Højmar en for den tid progressiv lærebog: Haandarbejdsbogen, der bestod af en selvinstruerende elevbog til hvert klassetrin + »Lærerindens Bog«. Denne vejledning i rundstriking er taget fra lærerindens bog.

Ved hjælp af rundstriking kan der fremstilles andet end strømper. Studerende Marianne Berthing gik i 1994 til eksamen i »Visuel kommunikation og faglig formidling« på Danmarks Lærerhøjskole. Hendes opgave hed »Håndarbejde som udtryksmiddel« og skulle visualisere et opgør med håndarbejdsfagets traditionelt opdragende funktion til fordel for en mere tidssvarende og frigørende funktion. Kyskhedsbæltet i rundstrikket sølvtråd var en del af eksamensprojektet.

mere stram og teoretisk tilgang end den oversigtsform, der her er anvendt.

Det ville sandsynligvis have været af betydning at se nærmere på lærernes undervisningsplaner og den teori, som de har fremlagt for de studerende. Både de valgte undervisningstemaer og lærernes personlige engagement har indvirket på de studerendes valg af eksamensemne. For nærværende må præsentationen af studiet, som givet ovenfor, imidlertid række og forhåbentlig danne udgangspunkt for yderligere undersøgelser.

En kategorisering af de studerendes interessefelter i de 69 foreliggende eksamensopgaver viser, at de kommer langt omkring for at finde mulige forklaringsmodeller for, hvad viden er, og hvilken viden, der kan skabes i en håndarbejdsituation. Den personlige dannelse kobles til fag- og vidensbegreber, og disse forhold ses i et samfundsmæssigt perspektiv.

Rammerne for disse diskussioner og analyser kan være institutionelle, f.eks. daghøjskole, håndarbejdsseminarium eller folkeoplysning. Andre har valgt at fokusere på bestemte elevtyper, f.eks. indvandrere, unge, handicappede eller »stille piger«. Sociale og samfundsmæssige mekanismer kan danne rammen, f.eks. marginaliserede kvinders muligheder på arbejdsmarkedet, mens andre diskuterer dannelsesperspektiverne i bestemte pædagogiske teorier. Endelig vælger nogle at undersøge mere individcentrerede forhold, f.eks. »det gode liv« eller tavs viden.

I opgavernes problemformuleringer afspejles tydeligt de studerendes aktuelle interesse i at undersøge håndarbejde i et nutidigt og fremadrettet perspektiv. Mange kredser om udformningen af et nutidigt dannelsesbegreb for håndarbejde i en tid med frisættelse af kulturelle værdier.

Samlet medtænker de studerende en etisk dimension, en æstetisk dimension eller dannelse, en drøftelse af »det gode liv«, håndarbejdslæreres kvalifikationer, integrering af fremmede kulturers håndarbejdsstraditioner i dansk håndarbejdskultur, håndarbejdsfagets tværfaglige muligheder og håndarbejdes muligheder som identitetsskabende faktor for kvinder på Færøerne og i DK.

De undersøger, hvad kvalitetsbegrebet er og indkredser herudfra nogle muligheder for at tilføre tekstilfaget og voksenundervisningen nogle frigørende og identitetsdannende elementer med henblik på udvikling af fagets dannelsesperspektiver og bl.a. livslang læring. I mange opgaver kredses om, hvordan håndarbejde kan være kreativitetsskabende og ikke stagnationsdyrkende.

Størsteparten af de studerende er optaget af at undersøge, hvordan håndarbejde via udvikling af de musiske, æstetiske og kreative sider af mennesket kan bidrage til øget refleksion over etiske og sociale forhold og dermed være med til at styrke den enkeltes handlekompetence.

Håndarbejde – en del af moderniteten

En kategorisering af de studerendes begrundelser for at forfølge de ovenfor nævnte undersøgelsesfelter viser, at langt de fleste tager afsæt i deres personlige behov for at blive dygtigere til at forstå de ændrede dannelsesmæssige signaler, som samfundet udsender.

Disse signaler skal bearbejdes og indarbejdes i håndarbejde, »så man kan høre og se, at en håndarbejds lærer er en kvinde, der kan mere end at sy lynlås i«, som en studerende udtrykker det. En anden begrundet det således: »Fordi der ikke længere er afstukket os en vej gennem livet. Vi skal selv definere, afklare, afveje og beslutte alt på ny og gøre det igen og igen.«

Langt de fleste studerende tager også afsæt i nødvendigheden af at være bevidst om, hvordan håndarbejdsfagets historiske ballast har præget deres eget liv. Fagets opdragelses- og dannelsesideal med det nyttige i fokus har bl.a. været meget bestemmende for de faglige kvalifikationer, de selv har haft mulighed for at erhverve gennem deres skolegang og senere læreruddannelse.

Mange af de studerende har allerede, inden de startede på studiet, taget afstand fra dette deres selvoplevede kopierende opdragelses- og uddannelsesmønster. I hvert fald følelsesmæssigt. De bruger så opgaverne til teoretisk at komme til en forståelse af, hvorfor de i praksis som personer og lærere har handlet, som de har gjort. De er nu interesserede i at få håndarbejdsfaget til at fungere som en del af moderniteten med dets væld af tydningsmønstre, der skal kunne tolkes og forstås, for at den enkelte kan blive handlingsformående.

Et par studerende griber 150 år tilbage i fagets historie og analyserer de dannelsesidealer, der lå til grund for Rosalie Schallens pædagogik, der blev forbillede for hele Nordeuropas håndarbejdsundervisning, og som stadig præger faget. Nyttевærdien lå oprindeligt på to planer: den tekstile og den dannelsesmæssige. Det ansås for godt og nødvendigt selv at kunne fremstille tøj og hjemmets tekstiler. Dannelsen lå i, at man derved lærte ordenssans, tålmodighed og tilpasning. »Vadmelskulturen« – som en studerende barskt udtrykker det – »bør have et løft væk fra tidligere tiders selvforståelse og nå frem til nutidige udviklingspotentialer.«

Efter de studerendes opfattelser ligger disse potentialer især inden for følelsesmæssige, æstetiske og etiske områder samt inden for den tavse viden. Mange studerende begrundet deres valg af problemformulering med udsagn som følgende:

»Det er alarmerende nødvendigt at få tydeliggjort, at et fag som håndarbejde med sine sansninger, sin tavse viden, sine forsøg og eksperimen-

ter, sin kulturhistorie osv. kan være med til, at det enkelte individ ikke udsultes på egne livsduelighedserfaringer i en sådan grad, at individet ikke evner at stille krav længere, men tilpasser sig maskinerne, TV osv i forsøg på overlevelse i hverdagen.«

Efter andre studerendes opfattelse bliver udsultningen i livsønsker katastrofal, hvis ikke de æstetiske læreprocesser knyttes til et alment begreb om erfaring. Det er en gennemgående opfattelse, at der i æstetiske læreprocesser ligger frigørende muligheder for individet. Disse muligheder er imidlertid afhængige af faktorer som bredere menneskeforståelse, medtænken af egen erfaret livshistorie samt medtænken af forskellige tidsbegreber som lineær og cirkulær tid. Nødvendige faktorer kan også være bekymring for den stigende personlige iscenesættelse, der kan blokere for medtænken af omsorg, for tanker om »det gode liv«, for etik og for værdien af æstetiske læreprocesser overhovedet.

En del studerende begrunder deres valg af problematiseringsfelt med, at de føler sig som identitetsskabende i deres job, men har svært ved at skabe gode læringsmiljøer, fordi deres arbejde ikke betragtes som kompetencegivende i traditionel forstand. Det kan også skyldes, at deres elever, f.eks. indvandrere, ikke uden videre accepterer deres udspil, fordi diskrepansen mellem livet uden for og inden for læringsmiljøet er for stor. Arbejdsmarkedet råber på effektivitet, rationalitet og privatisering, mens læreprocesserne i undervisningssituationerne arbejder med dannelsesværdier, livskvalitet og personlige udtryk.

En enkelt studerende undersøger, hvem der helt konkret søger håndarbejds-/værkstedstimerne og mener, at det er et fag, der tiltrækker unge med traditionelle og konventionelle holdninger, – en sag til eftertanke.

Sansning og erkendelse

Overordnet handler opgavernes konklusioner og visioner om, at de studerende får redskaber til at håndtere deres egne livsvilkår og lærervilkår, får skabt et fagligt og socialt rum samt et socialt netværk.

Mange studerende er i deres konklusioner inde på kontinuerligt at forholde sig kritisk til egne undervisningsmetoder og håndarbejdsfagets indhold.

Det tydeliggøres, at de steder, hvor de studerende arbejder eller er uddannede, må være med til at igangsætte debatter om fag og pædagogiske holdninger. I den sammenhæng hører også en påpegning af de forskellige magtstrukturer, der begrænser kvinders liv, – eller som kvinder stadig lader sig begrænse af.

Samlet er det en erkendelse af, at håndarbejde i dag er et fag med man-

geartede aspekter, og at det ofte indgår i tværfaglige sammenhænge. Dette ikke blot på grund af dets mange praktiske aktivitetsmuligheder, men fordi der i dette fag også kan bearbejdes og reflekteres teoretiske og intellektuelle teorier.

Konklusionerne afspejler, at de studerende føler sig friset fra de gamle normer om, at en håndarbejds lærer skal blive ved sin læst og lade andre mennesker fastsætte normer for det gode og rigtige håndarbejde og ditto håndarbejdsundervisning. På den måde lader man andre mennesker tage hånd om sit liv, sine erfaringer, sin livsduelighed og sin livsform, og en sådan styret tilværelse ønsker de studerende ikke, hverken som lærere eller personer.

Der er mange studerende, der giver bud på morgendagens håndarbejdsundervisning. Fællestræk i visionerne er, at den æstetiske dimension i håndarbejde må styrkes af hensyn til sansning og erkendelse. Der skal udvikles og bruges fantasi og kreative evner.

Håndarbejdsfaget egner sig godt hertil på grund af dets implicite både impressive og ekspressive dialog med materialer, farver, former og komposition; på grund af udøvernes stadige medtænken af egne livserfaringer og moralbegreber samt af etiske og samfundsmæssige forhold.

Der er også kritisk forholden sig til æstetik i visionerne. Nogle ser den æstetiske arbejdsproces som vejen frem til refleksion, mens andre understreger, at det er vigtigt at fastholde, at håndarbejde ikke bare må reflektere over den æstetiske dimension, men hele tiden også skal fastholde den etiske dimension for til stadighed at forbedre den verden, vi lever i.

Selvforvaltning og livskvalitet

Der er konkrete bud på, hvad den æstetiske arbejdsproces kan indeholde. En studerende beskriver den som en proces, hvor man arbejder mod et produkt anvendende tavse som eksplicite erfaringer, følelser og sansninger kombineret med forforståelser, bevidste refleksioner og teoretiske overvejelser. Skitsearbejdet bliver en central del af den æstetiske arbejdsproces, fordi der her er mulighed for kommunikation. Flere opfatter kommunikation som et af redskaberne til håndtering af den kulturelle frisættelse.

Der ser ud til at være koncensus om opfattelse af, at den æstetiske proces udvikler deltagerens evne til at tage stilling, overskue helheder, erkende, være ansvarlig og give sig hen. Det anses for nødvendigt, at produktet medtænkes, for kun når produkt og proces arbejder sammen, gives der muligheder for at udvikle handlekompetence.

Tæt forbundet med handlekompetence ses livskvalitet og livskompe-

tence, der også anses for nødvendige at udvikle for at kunne bryde den reproducerende håndarbejds læring og den deraf følgende moralske dannelse.

Det fremhæves af en del studerende, at håndarbejdsfagets fremtidige styrke ligger i, at det tør udøve selvkritik og ændre sig. At det tør blande tradition med eksperimenter og udvikling, hvor der arbejdes i konkrete, æstetiske, selverkendende og dermed identitetsskabende processer, der tilsammen forener sansning og intellekt.

Kodeordene for visionerne er selvforvaltning, ansvarlighed, symmetrisk dialog, fantasi og etik. Der peges på procescentreret undervisning samt mere problemløsende og eksperimenterende undervisning. Et meget stort ønske er tid til fordybelse.

En studerende skriver, at netop kreative fag åbner mulighed for at komme i kontakt med den anden side af en selv, – der hvor legen foregår. Legen som er nødvendig for den skabende proces, men som ikke trives i den digitalt opdelte verden.

En anden studerende udtrykker det således: »Jeg bruger mit håndarbejde som mellemed mellem min cykliske og lineære tidsfølelse.«

Skabelsesprocessen og kreativiteten anses for fundamental vigtig, hvilket begrundes således: »Hvis livet i det daglige opleves som spændende, udfordrende og givende, er det oplagt at tage vare på det og følge den etiske fordring om, at vi har den andens liv i vores hænder.«

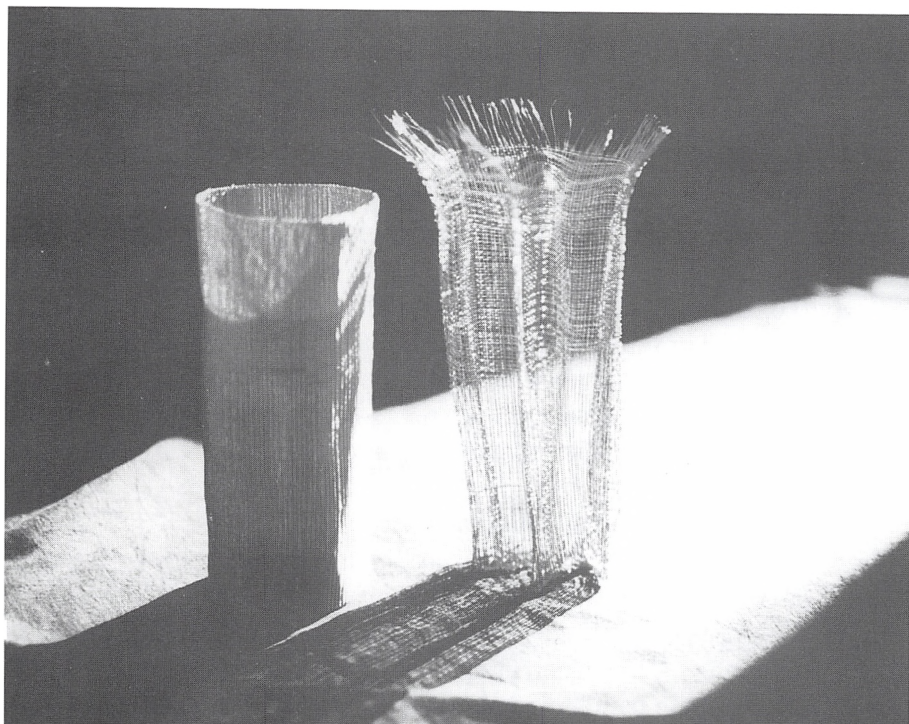
Akademisering

Når de citerede studerende i begyndelsen af artiklen hævder, at de i løbet af studiet er blevet både gladere, modigere og frækkere, så handler det i følge deres egne udsagn, som de fremstår på de foregående sider, først og fremmest om, at de er blevet bevidste om og optaget af, at håndarbejdsundervisning indgår i mange overordnede sammenhænge. Disse handler ikke om selve håndarbejdernes art og kvalitet, men er af dannelsesmæssig og dermed både personlig og offentlig art.

De studerendes håndarbejdsunivers er blevet større, – er ikke mere afstukket af normer fra flinkeskolen. Der er mange flere bolde i luften. I sidste ende handler undervisning om menneskesyn og om, hvordan bestemte holdninger til mennesker og samfund søges styrket eller svækket.

Fire af de studerende skal afslutte denne artikel. De har – sammen med ca 35 andre – efter gennemført exam.pæd.-studium søgt optagelse på kandidatstudiet og bl.a. begrundet det således:

»Jeg er kommet til den konklusion, at jeg som exam.pæd.studerende er inde i et udviklingsforløb, en dannelsesproces, som jeg ikke ønsker at

Vævning er en ældgammel, global tekstilteknik, der kræver tid, hvilket i manges øjne gør den uaktuel i et nutidigt informationssamfund. Lotte Jacobsen læser håndarbejde på Danmarks Lærerhøjskole og gik i 1994 til eksamen i bl.a. disse vævede kobbertrådsobjekter. Hendes intention var at puste nyt liv i en gammel teknik, men at fastholde netop teknikken.

bremse nu. Min forståelsesramme i forhold til og min refleksion over mit arbejde som lærer på et håndarbejdsseminarium har bevæget sig i en retning, hvor jeg oftere og oftere må stille spørgsmål til fagets metoder, de didaktiske overvejelser, formål med uddannelsen og den studerendes motivation eller mangel på samme. En frustrerende situation, når min kollega eller studerende ikke forstår det samme, men samtidig er det en positiv oplevelse de gange, hvor der bliver sat »ting« i bevægelse. Jeg har i exam.pæd.studiet tilegnet mig hjælpemidler til brug i min argumentation for meninger og ideer, men jeg har brug for flere.«

En anden studerende skriver:

»Tre ting gør det nødvendigt for mig at søge optagelse:

1. I løbet af exam.pæd.-studiet er interessen for de fagpædagogiske sammenhænge bare øget hele tiden. 2. Jeg er uddannet og interesseret i vok-

senpædagogik, og i lyset af bl.a. livslang læring og seniordommens krav om kvalitativt livsindhold bliver det mere og mere påtrængende at dyrke disse områder. 3. Håndarbejdet. Et ønske om at deltage i »afstøvning og vask« af faget og så forhåbentlig hjælpe med til at hænge det op på nye måder og steder.«

En tredje studerende begrundet sin ansøgning således:

»Håndarbejde er en leg – en ret til fordybelse i sanselige gøremål. Min drivkraft er glæden ved håndarbejdet. Denne glæde, som jeg tager afsæt i, medvirker til et fortsat arbejde med at videreudvikle fagets dannelsesidealer. Jeg har et ønske om at inddrage »akademiske« aspekter som fundament for faget og bidrage til, at faget finder et ståsted i en kaotisk tid. Håndarbejde er et forsømt fag i forskningsøjemed, og fortsatte studier i faget samt i pædagogik og psykologi må komme mig selv – og ikke mindst faget til gavn!«

Den fjerde og sidste studerende skriver:

»De 3 væsentligste begrundelser for ansøgningen er: 1. Erhvervsmæssigt håber jeg, at en cand.pæd.-grad i håndarbejde vil give mig mulighed for a) ansættelse på et håndarbejdsseminarium og b) deltagelse i udviklingsarbejde/forskning. 2. Jeg håber, at oprettelsen af cand.pæd.-studiet i håndarbejde vil give hele håndarbejdsområdet et »løft« med hensyn til kvalitet og status. Den udvikling ønsker jeg at deltage i. 3. Personlig udvikling.«

Om arkivalierne/kilderne

Hovedkilden til denne undersøgelse er de studerendes eksamensopgaver. Dernæst er brugt en del papirer, som har været mig i hænde som underviser på og administrator af Åben Uddannelse i Tekstilfag; det er blandt andet de studerendes ansøgninger både ved optagelse på exam.pæd.- og cand.pæd.-studiet. Dertil kommer korrespondance med de studerende og mundtlige meddelelser. Endelig er det officielle papirer om studiet bl.a. love og bekendtgørelser samt studieordningen med dens krav til indhold, eksamen og niveau.

Øvrige kilder er lærernes ansøgninger med oplysninger om deres uddannelsesmæssige baggrund.

Som landsdækkende statslig institution har Danmarks Lærerhøjskole afleveringspligt til Rigsarkivet, hvor materialet – bl.a. eksamensopgaver – efter de almindelige arkivregler bliver tilgængelige efter 30 år. Men det er imidlertid langt fra alle opgaver, der afleveres og således bevares. Af bemyndigelse fra Rigsarkivet af 30.10.1975 omfattende bl.a. Danmarks Lærerhøjskole fremgår det, at eksamensopgaver kan kasseres, når de er 5 år

gamle, dog således at der af hver 10. årgang som et eksempel materiale bevares 10 besvarelser fra alle Lærerhøjskolens fag. Større afhandlinger som f.eks. specialer, prisopgaver og doktordisputater skal bevares.

Som det fremgår af denne artikel om håndarbejdsstudiet, er der her tale om et typisk kvindeområde, der akademiseres. Det er derfor af særlig interesse at kunne følge udviklingen helt fra starten og have adgang til al kildemateriale herom, herunder til samtlige eksamensopgaver. Cand.pæd.-studiets afsluttende skriftlige speciale bevares automatisk ligesom de efterfølgende videnskabelige afhandlinger i form af ph.d.-afhandlinger og disputater. Men vejen til disse større arbejder – eksamensopgaverne – kasseres, hvis der ikke gøres en særlig indsats.

En sådan særlig indsats kan f.eks. være, at Danmarks Lærerhøjskole beslutter selv at tage ansvaret for at bevare disse eksamensopgaver i et nærmere bestemt antal år. Kildematerialet kan så efter aftale stilles til rådighed for forskning.

Hvis Danmarks Lærerhøjskole siden ønsker materialet bevaret i f.eks. Rigsarkivet, kan der søges herom. Et positivt udfald af en sådan ansøgning vil bl.a. afhænge af, om Lærerhøjskolen stiller økonomiske midler til rådighed, da en sådan ekstraordinær bevarelse – en såkaldt merbevaring – ligger uden for Rigsarkivets almindelige ansvarsområde.

Denne artikel vil indgå i en argumentationskæde fra min side for at få bevaret samtlige eksamensopgaver som kilde til belysning af akademiseringsprocessen i faget håndarbejde.

Fru Justitias ældste døtre

Kvindelige jurister 1905-24, en kollektiv biografi

Af Adda Hilden

Den karakteristiske kvindelige jurist fra de første halvtreds års kandidatproduktion, perioden 1875-1925, var københavner, fra et hjem med akademisk tradition, student fra en højere privat pigeskole, 26 år ved studiets afslutning. Hun gennemførte sin uddannelse på 6 1/2 år og opnåede 1. karakter til eksamen. Hun søgte ind i Centraladministrationen, giftede sig, men sent, med en akademiker, forblev i arbejde som gift og engagerede sig ofte stærkt i politisk, kvindepolitisk eller socialt arbejde.

I det følgende vil de 46 kvinder, der bestod juridisk embedseksamen ved Københavns Universitet i årene 1905-24 blive nærmere behandlet. De indgår i en personalhistorisk database over kvinder af betydning for det danske samfund fra 1850 til i dag. Basen, der er oparbejdet 1994-96, skal imødekomme forskningens voksende behov for personalhistoriske oplysninger om danske kvinder. Den er desuden det væsentligste forarbejde til et planlagt Dansk Kvindebiografisk Leksikon.

Metode og materiale

Arbejdet med de 46 kvindelige jurister kan betragtes som en fortsættelse af den registrering af kvindelige akademikere, der blev foretaget i 50-året for kvinders adgang til universitetet i 1925, og som resulterede i udgivelse af staten *Kvindelige Akademikere* med Lis Jacobsen som redaktør.¹

Det er hensigten at biografere gruppen kollektivt. Metoden kaldes også den prosopografiske,² og den tager sit udgangspunkt i et for hele gruppen væsentligt fælles kriterium, i dette tilfælde den kendsgerning, at alle de 46 kvinder inden 1925 bestod juridisk embedseksamen. De var de første, der kvalificerede sig inden for et bestemt fag, og de må derfor tilskrives pionerstatus. Deres data er indsamlet og systematiseret med henblik på at skabe et billede af deres karrieremuligheder, deres sociale placering, civilstand og indsats i samfundet om dem. Metoden er f.eks. be-

nyttet i 1993 til biografering af en bestemt købstads borgere i et bestemt år.³

I modsætning til de fleste andre kvindegrupper er akademikerkvinders data lette at opspore, fordi de er registreret i stater. Kildematerialet er derfor først og fremmest juridiske stater: Candidati og Examinati Juris 1736-1936, 1954-59, samt tidligere og efterfølgende juridiske stater og Danske Sagførere 1936, 1941. Desuden Dansk biografisk leksikon og Kraks Blå Bog, Kommunal Haandbog og Avisaarbogen fra 1924 samt Hof- og Statskalenderen.

Dertil kommer en række egentlige kvinde-stater: Kvindernes Aarbog 1912, Kvindelige Akademikere, 1925, Kendte danske Kvinder, 1934, Den gyldne Bog om danske Kvinder, 1941, Kvinden i Danmark, 1942.

Kvindestaterne bringer en række supplerende oplysninger, og det samme har følgende tidsskrifter og blade gjort: Dansk Kvindesamfunds medlemsblad Kvinden og Samfundet, Kvindestemmeretsbladet Hvad vi vil, og Tidens Kvinder, der i en årrække var hovedorgan for oplysninger om Kvindernes internationale Liga for Fred og Frihed. Desuden er avisudklipsamlingen i Kvindehistorisk Samling på Statsbiblioteket benyttet.

Enkelte privatarkiver i Rigsarkivet har kunnet bidrage med materiale ligesom arkivmateriale fra de politiske partiers kvindeorganiseringer, også i Rigsarkivet, har gjort det. Dansk Kvindesamfunds arkiv i Kvindehistorisk Samling, Danske Kvinders Nationalråds arkiv dels i Rigsarkivet, dels i Kvindehistorisk Samling og Kvindelig Akademikers arkiv, også i Kvindehistorisk Samling har ligeledes været benyttet.

De indsamlede data forestiller ikke at være fuldstændige biografiske oplysninger om materialets enkeltpersoner, der mangler f.eks. stadig nogle dødsår. Men oplysningerne har som brikkerne i et puslespil kunnet samles til et mønster, billedet af en kvindelig pionergruppes liv og levned og dens deltagelse i det danske samfund fra 1905, da den første kvindelige jurist stod færdiguddannet, og frem til nutiden.

Første examinata juris

I 1887 tog Nanna Berg,⁴ datter af venstrepolitikeren Christen Berg, som den første kvinde i Danmark juridisk eksamen for ustuderede.⁵ Hun fik straks ansættelse som sagførerfuldmægtig hos højesteretssagfører, senere minister Svend Høgsbro, der blandt meget andet allerede på det tidspunkt var medlem af Dansk Kvindesamfunds bestyrelse. Svend Høgsbro meddelte Nanna Berg fuldmagt til at møde på hans vegne i retten og begærede samtidig, at hendes fuldmagt skulle autoriseres af Justitiarius, den øverste dommer ved den kgl. Landsøver-, samt Hof- og Stadsret i Køben-

havn. Justitiarius nægtede at meddele sin fuldmagt, og Nanna Berg lagde sag an mod ham. Sagen blev ført helt igennem til Højesteret, hvor dommen, ligesom ved de lavere instanser, gik hende imod. Højesteretsdom af 9. september 1888 slog fast, at Lov om Adgang til Sagførervirksomhed af 26. Juni 1868 ikke kunne antages at ville fravige »de i øvrigt i Lovgivningen gældende Grundsætninger om Kvinders Udelukkelse i Almindelighed fra at beklæde offentlige Embeder og Bestillinger..«.⁶ Dette uanset om kvinderne havde aflagt de relevante eksaminer.

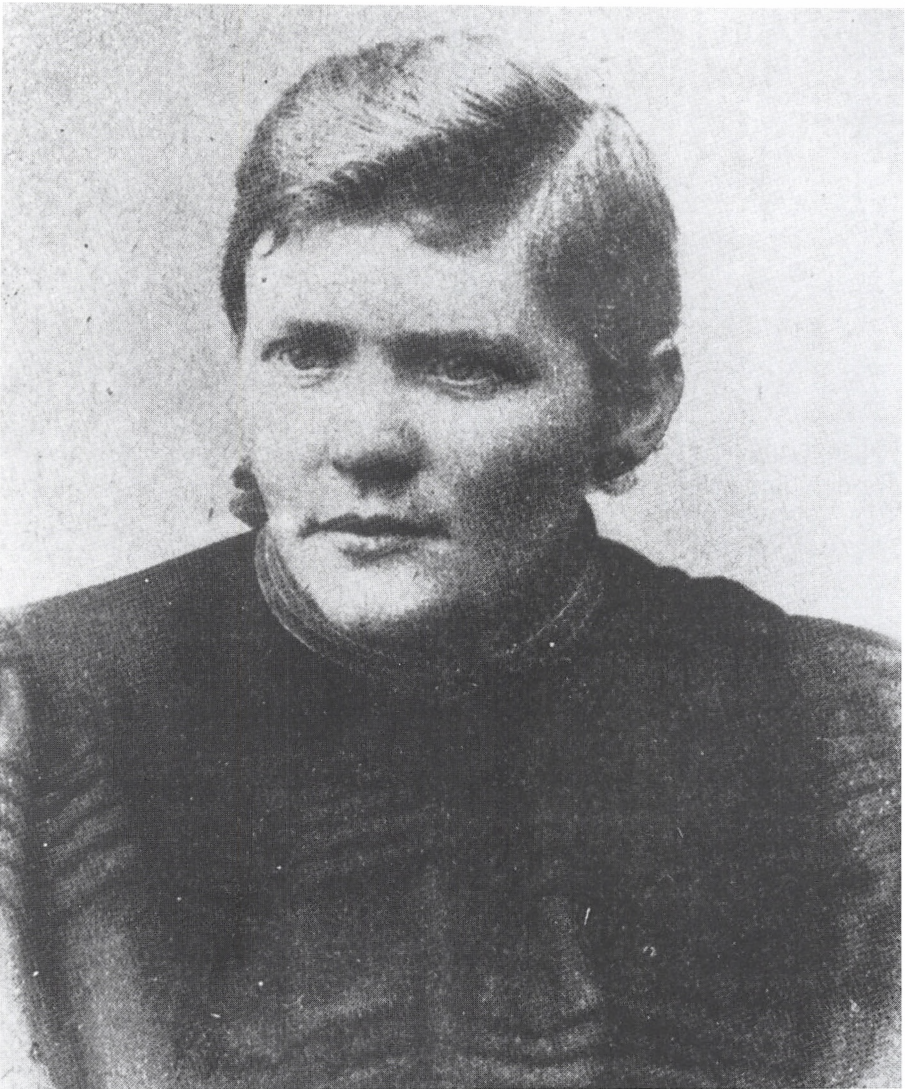
Det første forsøg på at give kvinder adgang til bestilling og embede i den juridiske verden var således endt med et nederlag, og Nanna Bergs uddannelse var erhvervsmæssigt at betragte som værdiløs. Udfaldet af højesteretsdommen skal næppe kun ses som et personligt nederlag for sagsøgerinden, men må betragtes i et bredere perspektiv som et nederlag for den borgerlige kvindebevægelse, der fra 1871 havde været organiseret i Dansk Kvindesamfund, og hvortil såvel Nanna Berg som Svend Høgsbro var knyttet. En mærkesag for samfundet havde fra begyndelsen været kvinders ret til uddannelse af enhver art.

Da retten til universitetsuddannelse blev vundet

I 1875 havde kvinder fået adgang til at erhverve akademisk borgerret og studere ved universitetet. Historien om Nielsine Niensens kamp for retten til en højere uddannelse er velkendt.⁷ Hun blev den første kvindelige akademiker i Danmark, da hun i 1885 blev cand.med., og der var for hende ingen formelle vanskeligheder forbundet med at få lov til at bruge sin jus practicandi, at virke som læge. Det medicinske fakultets dekan skrev udtrykkeligt i sit positive svar på Konsistoriums henvendelse om Nielsine Nielsen, at embedseksamen og jus practicandi »naturligvis« fulgtes ad.⁸

Det medicinske fakultets behandling af Nielsine Niensens forespørgsel til Kultusministeriet om adgang til at tage studentereksamen for at uddanne sig til læge resulterede i en flertalserklæring, der fulgte dekanens indstilling, og en mindretalserklæring, der stærkt frarådede at give kvinder adgang til universitetet, især til lægestudiet.

Disse erklæringer blev lagt til grund for universitetets endelige svar til ministeriet. Ved en afstemning blandt universitetslærerne om sagen stemte 25 af 34 for, 8 imod og 1 undlod at stemme.⁹ Interessant er det i betragtning af Nanna Bergs nederlag 14 år senere, at et mindretal ved det juridiske fakultet mente, at sagen end ikke krævede lovgivning, men kunne ordnes administrativt. Denne vurdering fulgte Justitsministeriet, og Kultusministeriet kunne nu udarbejde en anordning, der ikke blot gav Nielsine Nielsen, men enhver kvinde adgang til samtlige fakulteter. Ved den

Nanna Berg, gift Kristensen-Randers, exam.jur. Første kvindelige jurist. Fra: Inger Dübeck et al (red.): Jura og Kvinder, 1975.

sidste høring i det juridiske fakultet om Kultusministeriets forslag til anordningen meddelte dekanen imidlertid, at universitetets administration ikke kunne træffe bestemmelse om den retlige betydning af kvinders erhvervelse af ret til embedseksamen, fordi den retlige betydning greb ind i talrige forhold, der lå uden for universitetets myndighedsområde.¹⁰

Ejendommeligt nok blev det ikke dette punkt, der kom til at volde van-

Henny Sophie Petersen, gift Magnussen, cand.jur. Første kvindelige sagfører. Fra: Inger Dübeck et al (red.): Jura og Kvinder, 1975.

skeligheder, men derimod spørgsmålet om de kvindelige studerendes ret til at opnå de mandliges beneficier og understøttelser.

Den 25. juni 1875 fik kvinder iflg. kgl. anordning ret til universitetsuddannelse, men ikke adgang til de mandlige studerendes legater etc., og det afsluttende punktum i anordningens paragraf 3 lød:

»Ved de afsluttende Fakultetsprøver eller akademiske Grader skal der ikke være erhvervet nogen Adkomst for Kvinder til offentlig Embedsansættelse.«

Misteltenen BLEV taget i ed. Den »naturlige« forbindelse mellem embedseksamen og jus, som dekanen for det medicinske fakultet havde peget på, var ikke så naturlig endda, og udfaldet af Nanna Bergs søgsmål synes, set i bakspejlet, nærmest indlysende. Det er kendt, at kvinder først langt op i dette århundrede har fået ret til embedsansættelse inden for Folkekirken og militæret, men også for andre fagområder var den vundne ret temmelig problematisk.

I 1925 fejredes 50-året for kvinders adgang til universitetet, ca. 4000 piger havde da taget studentereksamen. Der var 379 kvindelige akademikere i Danmark, 146 medicinere, 153 cand.mag'ere og magistre, 28 statsvidenskabelige kandidater, 46 jurister og 6 teologer. Den første mediciner var som nævnt færdig i 1885, den første cand.mag. i 1887, statistikeren Meta Hansen blev første kvindelige cand.polit i 1893, og i 1916 tog en kvinde omsider teologisk embedseksamen, hvortil retten senest var vundet, nemlig i 1904. Den første kvinde absolverede fuldstændig juridisk embedseksamen d. 15. juni 1905, på ti dage nær 30 år efter, at kvinder fik ret til at erhverve akademisk borgerskab.

Første candidata juris

Da Henny Sophie Petersen i 1905 fik sin juridiske embedseksamen, var der i Danmark 37 kvindelige medicinske kandidater, 35 magistre, og 5, der havde aflagt statsvidenskabelig eksamen. Juristerne havde ladet vente på sig, og Nanna Bergs historie er en del af forklaringen på fænomenet.

Cand.jur. Henny Petersen, bedre kendt som overretssagfører Henny Magnussen,¹¹ var aktivt engageret i kvindekampen. Hun var formand for Dansk Kvindesamfunds Københavns kreds fra 1907-11, og i 1922 var hun medstifter af foreningen Kvindelige Akademikere. Umiddelbart efter eksamen i sommeren 1905 tog hun initiativ til forelæggelse i Rigsdagen af et tillæg til Lov om Adgang til Sagførervirksomhed af 26. Maj 1868. Tillægget blev anbefalet af den siddende justitsminister, Alberti, og blev stadfæstet 6. april 1906. Kvinders adgang til at opnå beskikkelse som sagførere var sikret, ligesom de måtte ansættes som fuldmægtige på lige fod med mænd.¹² Henny Magnussen blev ikke blot den første kvindelige cand.jur., hun blev også i 1909 den første med bestalling som overretssagfører, og som i Nanna Bergs tilfælde havde også hun altså nær tilknytning til Dansk Kvindesamfund.

Kampen var hverken overstået eller vundet i 1906. Kvinder fik stemmeret og blev valgbare til Rigsdagen i 1915 og skulle således om ikke før så fra det år være fuldgældige borgere. Ikke desto mindre herskede der usikkerhed om hvilke embeder, kvinder måtte ansættes i, og adgangen til embeder var reelt spærret, indtil ligestillingsloven af 4. marts 1921 gav lige adgang for mænd og kvinder til tjenestestillinger og hverv. I de mellemliggende år var der vel ad lovgivningsvej lempet på praksis, således bl.a. ved retsplejeloven i 1916, som gav kvinder adgang til flere underordnede juridiske embeder, men spørgsmålet var fortsat uafklaret, og ligestillingsloven var en nødvendighed. Som bekendt udelukkede den eksplicit kvinder fra gejstlige og militære embeder. Den fjernede næppe heller den mentale barriere hos de ansættende myndigheder. Det blev stadig hyppigere, at kvinder fik en akademisk uddannelse, men derfra og til ansættelse af kvinder i administrative slutstillinger var fortsat langt.

At ville livskampen

50-året for kvinders erhvervelse af akademisk borgerret fejredes som nævnt bl.a. ved udgivelse af staten Kvindelige Akademikere under Lis Jacobsens redaktion. Lis Jacobsen havde i begyndelsen af århundredet blandet sig i debatten om selverhvervende kvinders ret til også at gifte sig og stifte familie. Hendes holdning havde dengang været, at en hustru og moder hørte til i hjemmet, at der måtte træffes et valg mellem udearbejde og det hjemlige kald. I 1925 skrev hun:

»For de Kvinder, der føler en Drift til en eller anden Gerning, det være sig Lægens eller Sagførersens, Lærersens eller Forskerens, ville det være Selvmord at døde denne Drift – om man saa kunde blive Moder til tolv Sønner; men omvendt vilde den Kvinde, der af Hensyn til sit Arbejde gav Afkald paa at blive Moder, ikke være helt og fuldt Menneske. Vil man Livet, maa man tage Livskampen.«¹³

Dette kan i dag dårligt fortolkes på anden måde, end at Lis Jacobsen i 1925 har ment, at de daværende 4000 kvindelige studenter ikke havde villet livskampen,¹⁴ at alt for mange forlod et halvfærdigt studium, at alt for mange kvindelige kandidater opgav udearbejdet, når de giftede sig.

Det er dog nok i høj grad en nutidig fortolkning, der ser bort fra, at den kvinde, der tog en embedseksamen, tidligt i livet var begyndt at foretage en række valg, der gjorde hende til om ikke en ener, så til medlem af en meget lille gruppe, de kvindelige akademikere. Det var en i datiden udbredt opfattelse, og også Lis Jacobsens, at valg af højere uddannelse og efterfølgende selverhverv var bortvalg af hustru- og moderskab. Ikke

mindst det sidste. Moderen hørte til i hjemmet. Livskampen må formentlig fortolkes som den eksistentielle kamp i valgets situation.

Lis Jacobsens holdning kommer i 1925 stærkest frem, hvor hun problematiserer det angreb på kvindernes manglende forskningsindsats, der ved jubilæet blev fremsat mod dem fra de fleste af Universitetets fakulteter. Når kvinder ville livskampen, hørte dertil også, at netop de kun yderst sjældent ville være i stand til at lade sig dominere af den videnskabelige skaberevne i så høj grad, »at al anden Attraa kvæles.«¹⁵

Det videnskabelige arbejde, der kræver, at alle andre hensyn sættes til side, kan kvinder, der er døtre, ægtefæller, mødre, og kan man tilføje, veninder, kun undtagelsesvis yde. Og i regelen kun på bekostning af den hele livskamp.

Lis Jacobsen tilføjede, at befrielsen, der ligger i, at adgangen til akademisk uddannelse ikke mere er kvinder forment blot pga. deres køn, gælder alle kvinder, i nutid som i fremtid. Frigørelsen er til stede i valget, som det koster kamp at træffe.

Med den opfattelse af livskampen, som Lis Jacobsen i overensstemmelse med det store flertal i datiden således giver udtryk for, er det rimeligt at spørge, om de første juridiske kandidater tog den fulde livskamp op, da adgangen til juridisk embedseksamen og erhverv blev åbnet for dem? Blev den akademiske uddannelse en befriende adgang til et helt, fuldt arbejdsliv, eller havnede disse pionerkvinder i andre, måske ligeså snævre bure?

Kvindelige juridiske kandidater 1905-24

Fra 1905-24, begge år inclusive, tog 46 kvinder fuldstændig juridisk embedseksamen. Om en enkelt er oplysningerne meget sparsomme. Hun døde tre år efter eksamen, uden at have været i arbejde, og bortset fra indførslen i Kvindelige Akademikere findes hun kun i en juridisk stat fra 1923 som biindførsel under sin ligeledes tidligt afdøde ægtefælle. De fleste optællinger vil således dreje sig om 45 personer. En af juristerne havde taget juridisk eksamen for ustuderede, før hun på tre år derefter tog studentereksamen og fuldstændig juridisk eksamen.

Der var i 1925 som sagt 379 kvindelige akademikere. De 46 jurister udgjorde således 12% af de kvindelige kandidater; i tyveåret fra 1905-24 udgjorde de kvindelige jurastuderende 2% af samtlige studenter ved det juridiske fakultet. Studiet blev ikke noget tilløbsstykke for kvinder, og der var år, hvor ingen eller kun en enkelt kandidat indstillede sig til eksamen.

Deres sociale baggrund var ikke overraskende de borgerlige mellem-lag, socialgruppe 1 og 2. Næsten 50%, ialt 21 kandidater kom fra hjem

med akademisk uddannede fædre, af disse var 14 jurister. 12 var børn af større selvstændige næringsdrivende, 3 lærerbørn, 4 børn af gårdejere, kun 4 kom fra andre socialgrupper. Den mest afvigende fra gennemsnittet var den, der vel nåede længst: landsretssagfører Ingeborg Hansen, cand.jur. i 1919, i 1950 Landstingets sidste formand, den første kvindelige parlamentsformand i verden, datter af en ølkusk.

21 var født i København, 15 i købstæder, 8 på landet og 1 i udlandet, men 23 eller 50% var bosiddende i København på det tidspunkt, da de tog studentereksamen. De juridiske kandidaters sociale baggrund afspejler sig også i deres skolegang: 26 var studenter fra private københavnske pigeskoler, heraf 11 fra N. Zahles skole. 13 kom fra skoler i provinsen, de 11 fra de højere almenskoler, de gamle latinskoler, der i 1903 ved lov var blevet åbnet for piger. 2 kom fra de to private provinspigeskoler, der var blevet pigegymnasier: 1 fra Th. Langs skole i Silkeborg og 1 fra Louise Wintelers skole i Odense. Kun 10 var privat dimitterede, i forhold til kvindelige kandidater fra det humanistiske og medicinske fakultet et lavt tal. Det kan til en vis grad forklares ved, at de juridiske kandidater altså først er at finde efter 1905, dvs. efter at lov om højere almenskoler fra 1903, som nævnt ovenfor, gav piger adgang til at tage studentereksamen ved en offentlig skole. For provinsbørnene betød det skolegang måske i deres hjemby, under alle omstændigheder nærmere deres hjem og derfor forbundet med færre udgifter for hjemmet.

De kvindelige studerende var som regel ældre end deres mandlige kammerater, når de begyndte på studiet, bl.a. fordi deres skolegang ofte havde været 1 år længere end drengenes. De fleste pigeskoler arbejdede dengang med et såkaldt hvileår før den egentlige gymnasietid. Af de 46 jurister blev 29 kandidater ved 26 års alderen, efter en studietid på gennemsnitligt 6 1/2 år. De yngste kandidater var 24, den ældste 33 år; den korteste studietid var 3 år, den længste 10. 1 kandidat valgte at gå om efter opnået 2. karakter. Ved det næste forsøg to år senere gentog resultatet sig, hvorpå hun giftede sig og aldrig benyttede sin uddannelse. De 46 kandidater var født i årene mellem 1878 og 1899.

68% af de kvindelige kandidater opnåede 1. karakter, til sammenligning tjener de mandlige juristers 58%. Kun 2% måtte nøjes med en 3. karakter, hos mændene var det 5%.

I 1925 var 3 af de 46 kvindelige jurister afgået ved døden i løbet af de første 2-3 år efter embedseksamen. Det har været muligt at finde dødsårsagen hos den ene.¹⁶ Hun havde tuberkulose, den sygdom, der netop i denne periode kostede særlig mange unge kvinder livet. Derudover døde 1, inden hun blev 40, og 6 opnåede ikke at fylde 60.

Det kan man kun notere sig, men det nævnes, fordi så relativt mange korte livsforløb naturligvis påvirker det samlede billede af gruppen. Ialt 22% nåede ikke den datidige gennemsnitslevealder for kvinder.

Civilstand og erhverv.

Heller ikke hvad angår ægteskabelig stilling, afspejler juristerne gennemsnitsbefolkningen. 27 giftede sig, 19 forblev ugifte, 6, eller 21%, blev skilt, 2 af de fraskilte indgik nye ægteskaber, ialt var der 60% gifte. I 1925 fandt Lis Jacobsen kun 50% gifte kvindelige jurister, mod 80% af kvinder over 25 år i alle samfundslag for landet som helhed. Hun forklarede dette forhold med, at »selverhvervende Kvinder altid betænker sig mere paa at opgive deres Gerning og deres Frihed end dem, for hvem Ægteskabet betyder økonomisk Forsørgelse«. ¹⁷

18 giftede sig med fagfæller, 6 af disse kvinder var børn af jurister, og de forblev altså i et juridisk miljø livet igennem. 6 giftede sig med andre akademikere, kun 4 med mænd uden akademisk uddannelse. Ingeborg Hansen er her igen afviger: Hun giftede sig som 50-årig med en gårdejer. De 3 andre kandidaters ikke-akademiske ægtefæller var i byerhverv, 1 grosserer, 1 fabrikant og 1 direktør.

Men gennemgående giftede disse højtuddannede kvinder sig sent og bekræftede dermed Lis Jacobsens påstand.

6 blev dog gift umiddelbart efter embedseksamen, en enkelt i studietiden. 13 giftede sig i 30-års alderen og 6 betydelig senere, med Ingeborg Hansen som den seneste.

Sammenhængen mellem ægteskab og forsørgelse var imidlertid også for de kvindelige jurister mere indlysende, end Lis Jacobsen syntes at mene: 7 var enten aldrig eller ganske kort i erhverv. Det drejer sig om 7 tidligt gifte, der altså udskød det endelige livsvalg til efter embedseksamen. 25% af de gifte jurister valgte hjemmet som deres arbejdsplads. 4 giftede sig med jurister, 3 med andre akademisk uddannede mænd.

Sammenhængen mellem de kvindelige juristers civilstand og erhverv er sat op i nedenstående skema:

	ugift	gift
embedsmænd	16	9
liberale erhverv	3	9
uden erhverv		7
andet		2
i alt	19	27

Efter 10 års ægteskab var 19 gifte jurister i arbejde, 6 havde forladt eller aldrig haft erhverv, 1 var død. Kun en enkelt tegner et billede, der ikke sjældent sås senere: Hun havde sagførerbestalling, som hun deponerede i kortere eller længere perioder i de første to årtier efter sin embedseksamen.

1 af de 9 gifte embedsmænd forlod sit arbejde, da hun i 40-års alderen indgik ægteskab, det samme gjorde 3 sagførere. Det er interessant at bemærke, at det største antal ugifte er embedsmænd, og at de gifte i liberalt erhverv for flertallets vedkommende giftede sig med andre sagførere. Noget tyder på, at det har været vanskeligt for en enlig kvinde at etablere sig i selvstændig sagførervirksomhed. Omvendt er der intet, der viser, at en kvindes embedsmandskarriere begrænsedes af ægteskab, idet de opnåede høje slutstillinger indehaves af såvel gifte som ugifte. Dermed være ikke sagt, at der ikke blandt juristerne har været kvinder, der har følt og kunnet dokumentere, at ægteskabet bremsede deres karriere.

De 2, der er rubriceret under »andet«, var kun ganske kort i juridisk erhverv: 1 blev efter nogle års forløb chefredaktør på Søndags BT, 1 blev forretningsindehaver.

En sagfører, Danmarks anden kvindelige jurist, Astrid Holten-Bechtolsheim, cand.jur. 1907, fik sin bestalling som overretssagfører i 1910, men benyttede den tilsyneladende ikke, efter at hun i 1914 havde giftet sig. I stedet anvendte hun sin juridiske ekspertise i arbejdet i Dansk Kvindesamfund, bl.a. i forbindelse med udarbejdelse af ny ægteskabslovgivning, et mangeårigt nordisk samarbejde, der stod på fra 1910. Hun giftede sig i 1914 som 35-årig med en lektor ved Sorø Akademi og blev lokalpolitisk aktiv i sin nye hjemby, ligesom hun fortsatte med arbejdet i og for Dansk Kvindesamfund.

De 25 embedsmandsansatte juristers gruppe tæller adskillige af de første kvinder, der blev ansat i høje administrative stillinger, ligesom der blandt dem findes de første kvindelige modtagere af kommandørkors og ridderkors af 1. grad. Der findes den første dommer, konstitueret i 1921, den første landsdommer, udnævnt i 1937, den første kontorchef i et ministerium, 1952, og den første departementschef, 1953.

Mange gjorde således karriere, mens en del forblev fuldmægtige og sekretærer på livstid. Der var heller ikke tale om kvindelige springadvokater: departementschefen blev udnævnt som 58-årig, kontorchefen ligeledes, og landsdommeren var 52, før hun nåede så langt. Dette skal ses i relation til den kendsgerning, at slutstillinger i det offentlige normalt opnåedes senere dengang end i dag.

De kvindelige jurister udmærkede sig ikke ved nogen stor videnskabe-

Edele Elisa Minona Ussing, cand.jur. Overretssagfører 1912. Første kvindelige jurist i Justitsministeriet (1911-1923). Dommer i Østre Landsret 1939 (kst. fra 1937). Fra: Inger Dübeck et al (red.): Jura og Kvinder, 1975.

lig virksomhed. Den første og blandt de 46 den eneste kvinde, der modtog Universitetets guldmedalje for en juridisk afhandling, var senere landsdommer Karen Johnsen i 1927.

Hvilken livskamp ?

Astrid Holten-Bechtolsheim, som er omtalt ovenfor, skrev i 1925 sammenfattende om det juridiske studium og kvinderne:

»Selv om den juridiske Embedsexamen ikke »anvendes« i praktisk Forstand, tror jeg derfor, at den maaske mere end nogen anden Embedsexamen giver et udmærket bredt Dannelsesgrundlag, ligesom den positive Viden, den bibringer, vil være af Betydning og til Udvikling og Berigelse for ethvert Menneske, der har Interesse for, hvad der rører sig i Livet omkring en.«.¹⁸

Måske ser vi i dag lidt mere skeptisk på betragtningen om en akademisk eksamen som ren og skær almendannelse, men Astrid Holten-Bechtolsheims afsluttende bemærkning om mennesket med interesse for det omgivende liv er slående rigtig i forbindelse med disse kvindelige juristers livsforløb og indsats. Ser man nemlig på engagementer af politisk, kvindesaglig og social karakter, er det bemærkelsesværdigt, hvor stærkt juristerne går ind i forpligtende arbejdsprocesser, der ligger udenfor deres lønarbejde. Næsten 40%, i alt 18, går aktivt ind i politisk og/eller kvindesagligt arbejde, mens 4 påtager sig omfattende social-filantropiske engagementer.

Gruppen tæller således en af vore første kvindelige parlamentarikere; overretssagfører Mathilde Hauschultz blev valgt ind i Folketinget ved det første valg med kvindevalgret i 1918 og sad her til sin død i 1929.

Aktiviteterne strækker sig fra Ingeborg Hansens formandspost i Landstinget, over Mathilde Hauschultz' sæde i Folketinget, Fritze Teisens mangeårige medlemsskab af Borgerrepræsentationen, landstingsmandat, formandsstol i Danske Kvinders konservative Forening etc., Karen Johnsens kvindesaglige forfatterskab og medlemskab af styrelsen for Danske Kvinders Nationalråd, Estrid Torkild-Hansens omfattende social-filantropiske arbejde osv., til formandsposten i en lokalafdeling af Dansk Kvindesamfund eller medlemskab af det lokale sogneråd.

Det bemærkelsesværdige er, at 40% af de 46 jurister overkom at »interessere sig for Livet om dem,« og det var vel at mærke ikke de hjemmegående husmødre, der tog sig tid til dette arbejde:

	med engagement	uden
Gifte i erhverv	11	8
Gifte u. erhverv	1	8
Ugifte	7	10

Her må i forhold til det anvendte kildemateriale indskydes, at den gifte jurist uden erhverv kan have været aktiv i f.eks. velgørende organisationer, uden at det har været muligt at spore det i denne undersøgelse. Men bestyrelsesposter i politisk og/eller organiseret kvindepolitisk arbejde ville være dukket op, ligesom et mere omfattende filantropisk engagement og et eventuelt medlemskab af værgeråd eller andet borgerligt ombud ville være blevet registreret.

Diskussion og konklusion

Lis Jacobsens udtryk »at ville Livskampen« betød altså at foretage et bindende valg mellem hjem og selverhverv, og under den synsvinkel ville flertallet af de 46 jurister IKKE livskampen. De ville tværtimod det hele, og de repræsenterede en modernitet i livsform, der pegede fremad.

De ville end ikke nøjes med at kombinere pasning af et hjem og nogle børn med lønarbejde, de ville også blande sig, ikke blot lade det omgivende samfund gå sin skæve gang alene. En klog kvindelig jurist fra det efterfølgende slægtled, f. 1921, kandidat fra 1939, kaldte i en artikel fra Kvindeåret 1975 sit kvindepolitiske arbejde for »social værnepligt«, et udtryk, der i dag langt bedre dækker, hvad mange kvinder også prøver at overkomme.

Så de 46 stort på deres samtids opfattelse af livskampen, idet de undlod at træffe valget ?

Vi kan i dag kun vanskeligt forstå Lis Jacobsen, selv både kone, moder og en fremragende forsker. Vi kan ikke huske, at kvinder har haft behov for at træffe et afgørende valg, at Lis Jacobsens egen skæbne kun har været for de sjældne få. At de 46 kvindelige jurister kun repræsenterede en promille af den kvindelige befolkning i Danmark i perioden 1875-1925. At der var frigørelse forbundet ved det at have en valgmulighed.

I dag er livskampen at kunne det hele, også rent fysisk at kunne overkomme det hele, og frigørelsen ligger dybest set i ikke at være nødt til at træffe et afgørende valg. De 46 har truffet det valg at gå imod strømmen, og at den har været strid ses vel bl.a. af, at så mange af dem fandt det nød-

vendigt at tage del i kvindekampen og det politiske liv. De opponerede mod deres samtids kvindeopfattelse og var med til at skabe en ny.

Materialet synes at vise, at det i moderne forstand friggørende element ved en juridisk embedseksamen for de første 46 kandidater kom stærkest til udtryk, når ægteskab blev kombineret med selverhverv. Tilsyneladende var der da for en betydelig gruppes vedkommende tale om at spænde vidt, at have kræfter at øse af til mange samfundsgavnlig gøremål. Omvendt kan man med forsigtighed pege på, at en juridisk embedseksamen kombineret med et tidligt ægteskab uden forudgående arbejds erfaring har bundet et ret stort antal til hjemmesystemerne i samme grad, som hvis de ikke havde haft nogen eksamen. Længere kan man ikke gå, og retfærdigvis skal det tilføjes, at indsigt i den betydning, det kan have haft for børn og mand, at mor havde sin egen uddannelse og ekspertise, ikke er registrerbar i dette materiale.

Omvendt er vejen mod det høje embede for mange gået ad snævre stier. Om den enlige departementschef skriver hendes biograf i Dansk biografisk leksikon: »Karakteristisk for hendes omhu for det arbejde, stillingen i ministeriet gav hende, har hun derudover kun varetaget en bestyrelsespost i Håndarbejdets fremme og dets skole samt i foreningen Grønlandsk husflid.«

Det er vanskeligt at nå frem til en sammenfattende vurdering af den betydning, det har haft i det danske samfund, at disse 46 kvinder fik adgang til juridisk bestilling og embede på lige fod med mænd i perioden fra 1905 til ligestillingslovens vedtagelse i 1921. Det er indlysende at pege på, at sagførerbestillingen blev mulig, fordi en enkelt kvinde, Henny Magnussen, tog initiativ til den nødvendige lovændring.

Den største betydning må dog vel tilskrives gruppens eksistens som sådan. De blev, de fleste af dem, muligheder til efterfølgelse. Bilag 1 er en liste over dem alle med deres personlige og karrieremæssige data.

Det første slægtled af kvindelige jurister, kandidater 1905-24, kom fra byfamilier, et lille flertal fra København, hvor traditionen for videregående uddannelse til piger først slog igennem. De kom fra veletablerede mellemklasser, for manges vedkommende med akademisk baggrund, næsten en trediedel fulgte i faderens fodspor, da de valgte juraen, og ligeså mange giftede sig inden for deres eget fag. En del fik børn, der fulgte samme vej. Selv om undersøgelsen ikke har kunnet gennemføres konsekvent m.h.t. antal børn og deres skæbne, er mange 3. generations jurister dukket op i forbindelse med arbejdet. De kvindelige jurister giftede sig sent, og ægteskabsfrekvensen er lavere end i befolkningen iøvrigt.

Flertallet havde haft deres skolegang i de private københavnske pige-

skoler, hvor de er blevet påvirket til at tage en højere uddannelse af de rollemodeller, som de var omgivet af til daglig blandt de kvindelige lærerkræfter.

Deres selvtillid er blevet styrket og formentlig også indsigten i egne evner. De var modnere end de mandlige studerende, fordi de var ældre ved studiets begyndelse. Deres studietid svarer til gennemsnittet af de mandlige studerendes, og deres eksamensgennemsnit var som helhed lidt højere end de mandliges. De har ikke gjort sig bemærket ved videnskabeligt arbejde. Flertallet af de gifte jurister forblev i erhverv efter ægteskabs indgåelse. En lille gruppe giftede sig umiddelbart efter eksamen og kom aldrig i erhverv. Flertallet blev embedsmænd, blandt jurister i liberalt erhverv er den ugifte sagfører en sjældenhed. De fleste kvindelige sagførere var gift med mænd i beslægtet eller samme erhverv, de fleste gifte embedsmænd var ligeledes gift med embedsmænd. Kun undtagelsesvis fandt juristerne beskæftigelse i andre erhverv. Der var enkelte topkarrierer blandt kvinderne, enkelte bærere af høje ordner, nogle få blev kontorchefer i Centraladministrationen. Intet tyder på, at civilstand har haft indflydelse på karrieren, men materialet er ikke egnet til nogen egentlig konklusion på dette punkt.

Der er en bemærkelsesværdig overvægt af samfundsmæssigt engagement i gruppen af gifte, selverhvervende jurister.

1905-24 trådte en lille gruppe kvinder fra privilegerede samfundslag frem på torvet. Det var på tide, at de ved grundlovsændringen i 1915 blev fuldgyldige borgere.

Noter:

1. Lis Jacobsen (red.): Kvindelige Akademikere 1875-1925, 1925.
2. Grethe Ilsøe: Juridisk eksamen for ustuderede. Kollektiv biografi af 1. kandidatgeneration (eksamensårgangene 1736-65), *Personalthistorisk Tidsskrift* 1985 s. 138.
3. Finn Andersen et al.: *Køge Bys Borgere 1753, 1993*.
4. Nanna Berg (1864-1908) fik præliminæreksamen fra N. Zahles skole, før hun i 1887 blev exam.jur. I 1890 blev hun gift med højskolemanden, senere forstander på Ollerup I.P. Kristensen-Randers (1854-1926). Hun kombinerede jobbet som højskolemor og -lærer, samtidig med at hun var en meget benyttet foredragsholder ude omkring i landet om emner vedrørende kvinders retsstilling.
5. Grethe Ilsøe opus cit., s. 114: »Indførelsen af den juridiske eksamen for ustuderede var en utraditionel løsning på et komplekst kvalifikations- og rekrutteringsproblem.« Kort fortalt drejede det sig om for Enevældens danske samfund hurtigt og billigt at skaffe juridisk ekspertise til underretterne, hvilket skete ved forordningen af 10.2.1736. En exam.jur. kaldtes også »dansk« jurist, fordi kandidaten i modsætning til sin cand.jur.-kollega ikke skulle eksamineres på latin.
6. Inger Dübeck et al. (red.): *Jura og kvinder, 1975 s. 26*.

7. Nielsine Niensens Erindringer, 1985 s. 39ff.
8. Lis Jacobsen opus cit. s. 122.
9. Ibid s. 126.
10. Ibid s. 128.
11. Henny Magnussen (1878-1937), 1. cand.jur., 1. overretssagfører og i 1921 den første kvinde i dansk retspleje, der var defensor ved et nævningeting. Sagen drejede sig om en 16-årig pige, der stod anklaget for at have kvalt sit nyfødte barn. Henny Magnussen giftede sig i 1913 med overretssagfører O.K. Magnussen (1881-1973).
12. Inger Dübeck opus cit. s. 29.
13. Lis Jacobsen opus cit. s. 26.
14. Ibid s. 24.
15. Det talmateriale, der i de følgende afsnit behandler forhold på Københavns Universitet i 1925, stammer fra Lis Jacobsen opus cit, s. 166ff.
16. Danske Sagførere 1941.
17. Lis Jacobsen opus cit. s. 93.
18. Ibid s. 34.

Bilag 1. Kvindelige juridiske kandidater 1905-24.

1905:

Magnussen, Henny, f. Petersen, 1878-1937, overretssagfører, aktiv i kvindebevægelsen, g. 1913 m. overretssagfører O.K. M.

1907:

Holten-Bechtolsheim, Astrid, f. Rickmann, 1879-1936, overretssagfører, kommunalpolitiker, aktiv i kvindebevægelsen, g. 1914 med lektor H.H. v. B.

1909:

Krabbe, Agnete, f. Hindenburg, 1883-1961, husmoder, g. 1909 m. professor, dr.med. K.H. K. (Fader højesteretssagfører).

Ussing, Elisa, 1885-1949, landsdommer, aktiv i partipolitik og i kvindebevægelsen. (Fader dommer).

1911:

Hammerich, Esther, f. Jørgensen, 1887-1926, overretssagfører, g. 1913 m. direktør, cand.jur. M.J. H. (Fader sagfører).

Hauschultz, Mathilde f. Malling, 1885-1929, overretssagfører, MF, g. 1915 m. overretssagfører R. H., ægteskabet opl. (Fader overretssagfører).

1912:

Berlème-Nix, Karen, f. Bruun, 1883-1975, politifuldmægtig, aktiv i kvindebevægelsen, g. 1913 m. politifuldmægtig C. B-N.

Jacobsen, Asta, f. Jensen, 1884-1964, husmoder, g. 1913 m. overretssagfører P.Chr. J. (Fader sagfører).

1914:

Buchwald, Emilie, 1889-1938, overretssagfører, aktiv i kvindebevægelsen.

Hansen, Ellen, 1888-1952, fuldmægtig i Kbh.s overpræsidium, kommunalpolitiker, g. 1931 m. fuldmægtig, cand.jur. Vagn Ingerslev.

Schierning, Julie, 1885-, kontorchef i Kbh.s magistrat, g. 1919 m. amtsforvalter, cand.jur. Vigo Sørensen.

Teisen, Fritze, 1887-1935, ekspeditionssekretær i Kbh.s overpræsidium, kommunalpolitiker, ML.

1915:

Guldberg, Else, f. Richter, 1891-1920, husmoder, g. 1916 m. dommerfuldmægtig H. G. (Fader dommer).

Prahl, Henny, 1890-1923, sekretær i Udenrigsministeriet.

Steenbuch, Elisabeth, 1889-1922, overretssagfører. (Fader overretssagfører).

1916:

Harding, Gunna, f. Ingerslev, 1890-1971, kontorchef i Landsnævnet for Børneforsorg, R, g. 1918 m. fabrikant W. H., ægteskabet opl.

Jørgensen, Gudrun Brix, 1891-, landsretssagfører, kommunalpolitiker.

Kjersmeier, Amalie, f. Edelsten, 1891-1967, sekretær i Kbh.s magistrat, beskæftiget med etnologiske studier og indsamling af afrikansk kunst, g. 1917 m. cand.jur., kunsthistoriker C. K.

Rée, Fanny, f. Laage-Petersen, 1892-1983, chefredaktør Søndags BT, g. 1919 m. grosserer, cand.jur. P. R., ægteskabet opl.

1917:

Jensen, Inge Thygesen, 1887-1970, ekspeditionssekretær i Finansministeriet.

Jensen, Elfrida, 1893-1975, kontorchef i Landsskatteretten, R1.

Schrøder, Marie-Lucie, f. Andresen, 1889-1970, landsretssagfører, g. 1922 m. overretssagfører Ivar U. S.

1918:

Bjørng, Elisa, f. Abrahamsen, 1891-1943, politifuldmægtig, senere landsretssagfører, aktiv i socialt arbejde, g. 1919 m. landsretssagfører N. B.

Jacobsen, Estrid, 1890-, kontorchef i Aktieselskabsregistret, R.

Marcussen, Nanny, 1894-1967, fuldmægtig i overformynderiet.

Siersted, Agnes, 1894-1985, kontorchef i Kirkeministeriet, R1.

Torkild-Hansen, Estrid, f. Nielsen, 1891-1982, kommitteret i skolesager i Undervisningsministeriet, aktiv i socialt arbejde, K, g. 1925 m. landsretssagfører C. T-H.

1919:

Christensen, Aslaug Balthazar, 1891-1970, fuldmægtig i S- og Handelsretten, aktiv i socialt arbejde, g. 1926 m. dommer J. Haase. (Fader overretssagfører).

Buhl, Ulla, f. van Osten Hackhe, 1892-1977, forretningsindehaver, g. m. overretssagfører V. B., ægteskabet opl.

Hansen, Ingeborg, 1886-1954, landsretssagfører, ML, formand for Landstinget, aktiv i kvindebevægelsen, g. 1934 m. gårdejer H.J. Madsen.

Jørgensen, Anne Marie, 1893-, ekspeditionssekretær i Aktieselskabsregistret.

Kerrn, Ellen, f. Eegholm, 1892-1978, husmoder, g.m. kontorchef, cand.jur. H.C. K.

Eskildsen, Ingrid, f. Dons, 1894-, husmoder, g. 1. 1919 m. civilingeniør H.C.C. Theilmann, ægteskabet opl., 2. 1923 m. dr.med. V. Meisen, ægteskabet opl., 3. 1934 m. varemægler F. E. (Fader stiftamtmand).

Olesen, Carla Just, f. Carlsen, 1890-, husmoder, g. 1924 m. overlæge C. Just O.

1920:

Pontoppidan, Inger, f. Pontoppidan, 1888-1969, husmoder, g. 1. 1910 m. civilingeniør S.O.E. Therkelsen, ægteskabet opl., 2. 1922 m. civilingeniør Carl P.

1921:

Amnitzbøll, Sigrid, 1894-1988, amtsrådssekretær, aktiv i lokalpolitik og i kvindebevægelsen.

Crüger-Hansen, Gerda, 1894-, ekspeditionssekretær i Invalideforsikringsretten.

Nielsen, Ingrid, 1896-, ekspeditionssekretær i Arbejdsdirektoratet, aktiv i kvindebevægelsen.

Vøhtz, Agnete, 1895-1980, departementschef, K.

1922:

Gjellerup, Ragnhild, f. Fabricius, 1896-1958, byrettsdommer, aktiv i kvindebevægelsen, R, g. 1922 m. grosserer H. G.

Holm, Agnes, f. Pedersen, 1898-1968, landsretssagfører, g. 1922 m. direktør A.A. H.

Klausen, Ida Marie, 1896-, sagfører. (Fader sagfører).

Lütken, Karla, f. Nielsen, 1898-, justitssekretær, R, g. 1923 m. banksekretær, cand.jur. A.J. L. 1924:

Rasch, Agnete, f. Goldschmidt, 1899-1965, ekspeditionssekretær i Direktoratet for Børne- og Ungdomsforsorg, g. 1932 m. kontorchef, cand.polit C.J. R. (Fader overretssagfører).

Johnsen, Karen, 1899-1980, landsdommer, aktiv i kvindebevægelsen og i socialt arbejde, R.I. Guldmedaljemodtager KU 1927. (Fader sagfører).

Preetzmann, Karen, f. Møller, 1898-, dommerfuldmægtig, g.. 1933 m. civilingeniør K. P.

Ude eller hjemme

Kvindelige tolderes valg mellem profession, ægteskab eller sygelighed

Af Karen Hjorth

I starten af dette århundrede begyndte kvinder at få del i embedsstillinger i stat og kommuner. De havde fået adgang til højere uddannelser og inden for forskellige, traditionelt mandlige fag begyndte de at gøre karriere. (Se artiklen Fru Justitias ældste døtre). Også i etaterne kom der kvinder i de faglige funktioner ved siden af det kontorarbejde, som de allerede før århundredeskiftet havde etableret sig i. Statsbanerne, Post-, Telegraf-, og Toldvæsenet begyndte at tage kvindelige elever, hvilket i princippet gav disse adgang til en fuld etatskarriere.

Under mit arbejde med en kollektiv biografi af de første kvinder, der i tiden fra ca. 1900 blev ansat i toldetaten i toldfaglige stillinger, tegnede der sig ved gennemgangen af deres personalesager mange fælles træk. Blandt disse træk var der også nogle, som jeg ikke brød mig om at se. Om dem handler denne artikel.

Ligestilling før ligestilling

Undersøgelsen viser på den ene side et meget positivt træk. Toldvæsenet antog i de 25 år, der ligger forud for Lov af 4. marts 1921 om lige adgang for mænd og kvinder til tjenestestillinger og hverv under stat og kommune, 211 kvinder som toldelever. I samme periode antoges 549 mandlige elever. De blev uddannet i toldfaget og udnævnt til toldmedhjælper og -assistenter. I årene fra 1907 blev der antaget mellem 17 og 166 elever årligt. Den laveste kvindeandel var én i 1907, og den højeste var 61 i 1920. I 1919 var der næsten ligestilling, idet 47% af elevårgangen var kvinder.¹ Det forekommer også fra et nutidigt kvindesynspunkt at være et for perioden meget tilfredsstillende forhold. Der var jo ikke tale om at ansætte kvinder til nye funktioner som følge af ny teknik, således som det f. eks. var tilfældet i Telegrafvæsenet, men at lade dem få stillinger, der tidligere alene var blevet besat med mænd.

På den anden side viser undersøgelsen også, at ingen kvinde avancerede ud over assistentklassen i disse 25 år. Men det mest overraskende resultat var, at efter loven om lige adgang for kvinder og mænd til stillinger i stat og kommune i 1921 holdt toldvæsenet helt op med at antage kvinder som toldelever. Det er hverken, fordi der ikke var kvindelige ansøgere, eller fordi toldvæsenet ikke antog elever. Stoppet for kvindelige elever varede i 10 år. Da man fra 1932 igen antog kvindelige elever, var det på helt andre betingelserne end dem, der gjaldt for mandlige toldelever.

I en undersøgelse af de kvindelige toldere er dette forløb naturligvis centralt og af flere grunde interessant at analysere. Hvad er grundene til dette stop, der oven i købet er et lovbrud. Hvilke erfaringer med kvindelige toldere havde administrationen som baggrund for udelukkelsen.

Der er flere forklaringer, som ikke alle er lige lette at dokumentere. Selve beslutningen om stoppet kan ikke dokumenteres, måske af gode grunde. At generaldirektøren skulle efterlade sig et notat, hvorpå der stod – nu vil vi ikke have flere kvindelige elever – er usandsynligt. Den offentlige sektor blev i 1920'erne underkastet nedskæringer og besparelser, og at disse forhold har konsekvenser især for den kvindelige arbejdskraft, er kendt også i dag. Men de interne forhold i toldvæsenet, der bevirkede, at ligestillingsloven fik til resultat, at der *overhovedet ikke* blev ansat kvindelige elever, er vanskeligere at udrede. Men en analyse af kvindernes arbejdsliv og de erfaringer, som toldvæsenet havde med dem, kan tegne noget af baggrunden for dette forhold. Gennemgangen af de bevarede personalesager viste nogle tendenser i kvindernes arbejdsliv, som fra min nutidige synsvinkel så beklagelige ud, men som i samtiden formentlig blev opfattet som naturlige.

Uddannelse til tolder

Det var en betingelse for at blive antaget som toldelev, at man havde bestået præliminær- eller realeksamen. Ved udvælgelsen af elever blev der desuden af toldledelsen lagt vægt på, at disse eksamener var bestået med et højt pointtal. Havde man opfyldt denne betingelse og var blevet antaget som elev, blev man efter et halvt års ansættelse underkastet en prøve, der skulle vise, om eleven faktisk kunne regne hurtigt og sikkert, skrive pænt samt udfylde toldseder. Efter yderligere tre års ansættelse med et fast uddannelsesprogram skulle man efter nogle måneders kursus til fageksamen. Ved denne eksamen blev eleverne skriftligt og mundtligt eksamineret i fag som toldforvaltningens ordning, toldvæsenets organisation, kasse- og regnskabsvæsen, toldloven, toldvæsenets kontrolopgaver og opgaver udenfor beskatningen samt tysk og engelsk.

Interiør fra Københavns Toldbod. Billedet er udateret. Omkring 1920 var kvindelige toldassistenter i overtal på toldbodens regnskabskontor.

Ved etableringen af det faglige kursus i 1910 havde der været tanker om at undtage kvindelige elever for en af de »mandlige« tjenester, nemlig vejerbodstjenesten. Det var i vejerboden, at alle varer blev undersøgt, vejret eller målt og tariferet efter toldtariffen. De embedsmænd, der fastlagde indholdet i uddannelsen, og mange med dem mente, at vejerbods-

tjenesten var for mænd, men toldstyrelsen besluttede, at vilkår og uddannelse i de første år af elevernes ansættelse skulle være ens for mænd og kvinder.

De unge piger, der opnåede at blive antaget til elever, havde altså rigtig gode real- eller præliminæreksamener. Fælles for dem er også, at de bestod den første faglige prøve med pæne resultater, og at de fik gode udtalelser om flid og interesse for deres arbejde fra deres foresatte. Ved den efterfølgende fageksamen fik de gennemgående bedre karakterer end deres mandlige kolleger.² De havde altså intet besvær med at tilegne sig det teoretiske grundlag for deres fag, og de klarede fint konkurrencen ved eksamensbordet. De havde således et godt grundlag for en karriere som funktionær i en gammel etat. De havde en fremtid som statsansat og tjenestemand. Og så valgte mange af dem selv denne mulighed fra.

Uddannelse til husmoder

Det næste fælles træk, som kan konstateres, er nemlig, at mange efter at have opfyldt de formelle krav og opnået alle de fine resultater, ansøgte toldstyrelsen om at måtte stå uden for nummer dvs tage orlov i et år eller mere, fordi de med henblik på ægteskab ville uddanne sig i husholdning. Den første ansøgning er typisk for et år. Når dette *husholdningsår* var overstået, søgte de om at forblive udenfor nummer i yderligere et til to år på grund af ægteskab. Man kunne maksimalt være udenfor nummer i tre år. Nogle vendte tilbage til toldvæsenet efter at have indgået ægteskab, og arbejdede nogle få år, hvorefter de søgte deres afsked, og andre søgte afsked i forlængelse af deres orlov.

Den 1. januar 1920 blev den attenårige Karen fra Svendborg ansat som toldelev i Middelfart. Hun var datter af en overtoldbetjent og havde et halvt år tidligere bestået realeksamen. I sin ansøgning skrev hun, at hun altid havde omfattet sin fars gerning med interesse, og at det altid havde været hendes forældres og hendes højeste ønske, at hun efter realeksamen »kunne indtræde i toldvæsenet«. Efter personligt at have fremstillet sig i tolddepartementet, sådan som man skulle, blev hun dér karakteriseret som »ganske net, synes egnet, beleven og interesseret«, og hun blev antaget. Hendes far sendte på hendes og egne vegne den »ærbødigste tak« til departementet. Hun bestod den foreløbige prøve og fik følgende udtalelser fra chefen: »Frk. K har vist lyst og interesse for sin gerning og er flitig og villig. Hun har deltaget i alle forefaldende kontorforretninger, skriver og regner godt, og kan nu på egen hånd udfærdige de fleste på et mindre toldkontor fremkomne ekspeditioner«. Den 1. januar 1923 opnåede hun ansættelse som toldmedhjælper.

Men nu skiftede focus for hendes interesse, hun havde mødt toldassistent P., og de havde fattet interesse for hinanden. I midten af februar 1923 ansøgte hun om at stå uden for nummer – dvs få orlov uden løn – i et år fra 1. marts 1923 for at kunne deltage i et husholdningskursus eller lære husholdning i et privat hjem med henblik på » at kunne udfylde en husmoders plads ved eventuel indgåelse af ægteskab«. På dette tidspunkt var det nærmest rutinemæssig praksis i toldvæsenet at bevilge ansøgningen. Da det første orlovsår var ved at udløbe søgte hun om yderligere et år uden for nummer. Begrundelsen var denne gang, at nu skulle hun giftes, men hun ønskede indtil videre at beholde muligheden for at genindtræde i toldvæsenet »på grund af tidens uberegnelige økonomiske forhold«. De må alligevel have vist sig holdbare, for ved udløbet af det andet orlovsår søgte hun sin afsked efter 5 års formel men 3 års praktisk ansættelse.³

Karens karriereforløb er karakteristisk for temmelig mange af de kvindelige toldelever i dette tidsrum. Trods deres solide udgangsposition havde ægteskabet topprioritet. 58 af de 211 kvinder, der blev ansat inden 1922, tog deres afsked, inden der var forløbet 10 år fra deres ansættelse. Husmoderrollen og familielivet havde trods interesse og uddannelse en højere prioritet end rollen som selverhvervende.

Lønningskommissionen

Dette forhold kom også meget klart til udtryk i Toldvæsenets svar til Lønningskommissionen af 1917, der havde forberedt den nye lønningsslov af 12. september 1919, der principielt indførte ligeløn for mænd og kvinder.⁴ Et af kommissionens udvalg havde bedt en række styrelser om at udtale sig om deres erfaringer med beskæftigelse af kvindelig arbejdskraft.

Toldkassererne i København, som ledede de store regnskabskontorer, hvor der især var mange kvinder beskæftiget, karakteriserede sagen således: »Det kan undertiden hos kvinderne skorte på interesse for tjenesten. Man har i så henseende erfaring for, at forlovelse og udsigt til giftermål let påvirker interessen i nedadgående retning, mens det modsatte som regel er tilfældet med mændene.«

Fra det område, hvor Karen var ansat, lød det: »Damerne, i hvert fald i deres yngre år, vil ofte have målet som hustru og hvad dermed følger for øje, og kan derved naturligt føres bort fra alvorligt at bygge på toldtjenesten som livsopgave«.

De karriereforløb, som kan læses ud af personalesagerne dokumenterer opfattelsen – tolder *eller* hustru. Både mænd og kvinder indså altså, hvad ægteskabet betød for deres karriere og forsørgelsesopgave. Først når

håbet om ægteskab var svindende, begyndte kvinderne for alvor at interessere sig for toldtjenesten.

Blandt de kvinder, der gift eller ugift forblev i toldtjenesten i længere tid, viste der sig et andet fælles træk. Kvinderne havde et hyppigt sygefravær, til tider begrundet i noget luftige diagnoser.

Ved Lønningskommissionens undersøgelse gjorde et antal toldsteder opmærksom på de begrænsninger, der lå i kvindernes svagere fysik og deres hyppigere sygdomsforfald. De københavnske toldkasserere fastslog, at kvindernes svagere fysik gjorde dem mindre udholdende ved forceret eller vanskeligt arbejde. »Deres hele organiske konstitution medfører ofte en periodisk nedsat arbejdsevne, der let giver sig udslag i, at de må undlade i nogle dage at gøre tjeneste. Dette kan i og for sig ikke lægges dem til last, men det er et faktum, der må regnes med, og som gør det ønskeligt, at ikke en alt for stor part af et kontors personale består af kvinder«. ⁵

Man ser skræmmebilledet for sig: *Toldkontor lukket p.g.a. personalets sammenfaldende menstruation.*

På et af de større københavnske toldkassererkontorer var der i 1920 ansat 8 mænd og 10 kvinder. Så skræmmebilledet kunne være realistisk nok, hvis kvinderne havde tendens til at bukke under for upasselighed.

Sygelighed

Begrænsningerne i den kvindelige fysik, som blev omtalt i svarene til Lønningskommissionen, er til dels dokumenteret i personalesagerne. Her findes lægeattester og -erklæringer, opgørelser over sygefravær og toldstedschefernes udtalelser om damernes funktion. Den systematiske registrering af sygefraværet i form af sygestatistik til Tolddepartementet er ærgerligt nok blevet kasseret i Rigsarkivet i 1945, så forholdet mellem mændenes og kvindernes sygefravær kan ikke dokumenteres. For årene 1927-1936 er der blevet bevaret *Specielle sager vedr. sygeanmeldelser*. De giver mulighed for at vurdere sygefraværets art. ⁶

Som følge af Bekendtgørelse fra Finansministeriet af 10. maj 1922 skulle der ske fradrag i lønnen ved langvarig eller gentagen sygdom, når man i løbet af 3 år havde haft i alt 180 sygedage. Dog var der også den regel, at ved »en enkelt alvorlig sygdom« kunne man søge tolddepartementet om, at det fravær, man havde haft som følge af denne sygdom, *ikke* blev regnet med i tællingen af sygedage, sådan at man kunne undgå at nå de 180 dage, hvorefter der ville blive trukket i lønnen. Det er ansøgninger om at blive fri for at få sygedage talt med, der ligger i de *Specielle sager vedr. sygeanmeldelser*.

Ansøgningerne kommer fra ansatte i alle stillingskategorier fra toldforvaltere til pakhusbetjente.

I ti-året 1927-1936 er der ansøgninger fra 102 personer; 45 kvinder og 57 mænd. Forholdet mellem kvindelige og mandlige ansatte i toldvæsenet i assistentklassen var i denne periode omkring 1:6. Ansøgningerne er begrundet med de nedenfor anførte diagnoser. Der optræder flere diagnoser end personer, fordi de samme personer, som havde langvarigt fravær, søgte for hvert sygdomstilfælde.

Sygdommen	Kvinder	Mænd	I alt
Akut hjerteudvidelse	1		1
Angina	2		2
Anæmi, blodmangel	5		5
Apopleksi	2		2
Benhindebetændelse	1		1
Brok	1		1
Bronchitis	1	1	2
Bylder	1	1	2
Børnelammelse	1		1
Depression	1	1	2
Galdesten	1		1
Gigtfeber	1	2	3
Halsbetændelse	3		3
Hjernebetændelse		1	1
Hjerneblødning	5		5
Hjernerystelse	1		1
Hjertelidelse	5		5
Hudlidelse	3		3
Højt blodtryk	2		2
Influenza	6	4	10
Iskias	1		1
Kirtelbetændelse			1
Leddegigt	1	2	3
Ledlidelse	3		3
Lungesygdom	1	1	2
Mavelidelse	1	2	3
Menstruationsbesvær	1		1
Muskellidelse	3		3
Muskelsprængning	1		1

Muskelsvind	1		1
Nervelidelse	12	4	16
Nervøsitet	7	1	8
Nyrelidelse	1	4	5
Nældefeber	1		1
Sindssygdом	1		1
Sukkersyge	3		3
Svagt hjerte	1		1
Svimmelhed	1		1
Talelidelse	1		1
Tuberkulose	3	13	16
Uheld i tjenesten	6		6
Underlivslidelse	3		3
Uoplyst	4	8	12
Åreforkalkning	5		5
Total	72	79	151

Blandt disse 151 sygdomme er der flest tilfælde af tuberkulose og nervelidelser. Lægger man den i lægeerklæringerne uspecificerede *nervelidelse* sammen med nervøsitet, er der 24 forekomster af nerver og nervøsitet, og af disse tegner kvinderne sig for de 19, ligesom nogle mere luftige fravårsårsager befinder sig på kvindesiden.

En del af *nervelidelserne* har givet anledning til overvejelser i departementet, men man har i vurderingerne været meget fastholdt af præcedens. Havde man én gang anerkendt nervelidelse på linie med hjertelidelse og nyrelidelse, så fulgte man den derved fastlagte praksis og bevilgede fritagelse for medtælling af sygedage.

I de individuelle personalesager, hvor der også findes oplysninger om sygefravær, forekommer *nerverne* påfaldende hyppigt hos kvinderne. Så hyppigt at jeg her tør vove den hypotese, at kvinderne tog deres tilflugt til lettere sygelighed, *dårlige nerver*, når arbejdet, kollegerne, omgivelserne eller familien stillede krav, der forekom for store.

Det er naturligvis helt individuelt, hvad man kan og vil bære af krav og belastninger i arbejdsliv og familieliv, men efter at have læst ca. 250 personalesager fra århundredets begyndelse og til 1950 er det min opfattelse, at sygeligheden er et aspekt, som må tages med i betragtning, når man historisk behandler kvindernes placering på det offentlige arbejdsmar-

ked. De erfaringer, som det fra starten maskulint dominerede arbejdsmarked har haft med nogle af disse tidlige kvinders arbejdsliv i den offentlige sektor, kan trække lange spor og have konsekvenser for valget kvinde/mand, når stillinger skal besættes.

Her er et par af sygehistorierne.

Pylret og forkælet

Poula blev ansat i 1920, da hun var 19 år gammel.⁷ Hun avancerede fra elev til medhjælper og til toldassistent som alle andre. Hun blev gift i 1929. I årene mellem 1922 og 1935 havde hun sammenlagt haft 421 sygedage, heraf 206 i de sidste 4 år. De er fordelt, som man ser af illustrationen, skiftende mellem en enkelt dag og op til 68 sammenhængende dages fravær. Ved hendes sygemelding i januar 1934, hvor hun på grund af *depressio mentis* vil være fraværende i 2 måneder fulgt af en ansøgning om at måtte blive fritaget for at få de to måneder talt med i sit sygefravær, er målet fuldt for chefen for det københavnske toldkassererkontor, hvor hun var beskæftiget.

Han kunne ikke tro, at hendes sygdom var af en sådan art, at den berettigede til fritagelse. Han erkendte, at det var vanskeligt for ham som lægmand at tage stilling til hendes sygdom, *men* »så meget kan jeg dog sige, at hun gør indtryk af at være pylret og forkælet og af at have let ved at reagere overfor lidelser, som andre kun tager ringe hensyn til.« Han mente ikke, at melankoli er en lidelse, der altid bevirker uarbejdsdygtighed. Han kunne gøre hende uret, men han betvivlede nødvendigheden af, at hun burde være sygemeldt i 2 måneder. Hans og kontorets erfaring med hendes hyppige kortere eller længere svaghedsperioder var, at »man ikke altid følte sig overbevist om nødvendigheden af, at hun udeblev fra sit arbejde.« Hendes kolleger kunne oplyse ham om, at hun ikke var indlagt, men boede hjemme og bevægede sig dagligt ude.

Afgørelsen blev i første omgang den, at fritagelsen ikke blev bevilget, men at hun kunne indgive fornyet ansøgning, når hun mødte igen. Det var toldkassererens anbefaling, han mente, at det, at hun ikke vidste om fritagelsen ville blive bevilget, »muligvis kunne virke inciterende på fruens arbejdslyst og animere hende til i særlig grad at anstrenge sig for snarest belejligt at genoptage arbejdet«. Dette syntes hun ikke at have særlig stor interesse for, men for ham og kontoret var det uheldigt, at man aldrig med nogenlunde sikkerhed kunne regne med, at hun »en af kontorets tjenestemænd« mødte til sit arbejde.

Animeret eller ikke, så mødte hun efter de to måneders fravær og indgav fornyet ansøgning. Hverken toldkassereren eller Overtoldinspektora-

	Begge Dage medregnede		Antal Dage	Anmærkning
Sygemeldt	fra 1/1 1922	til 5/1 1922	5	
	- 23/1 - v -	3/2 - v	12	32
	- 14/2 - v -	22/2 - v	9	
	- 21/9 - v -	22/9 - v	2	
	- 9/12 - v -	9/12 - v	1	
	- 14/12 - v -	16/12 - v	3	
	- 8/3 -20 -	12/3 -20	5	10
	- 24/9 - v -	24/9 - v	1	
	- 1/11 - v -	3/11 - v	3	
	- 5/12 - v -	5/12 - v	1	
	- 19/12 - v -	9/12 -24	53	
	- 13/5 -24 -	19/5 -24	7	61
	- 11/10 - v -	11/10 - v	1	
	- 23/1 - 25 -	23/1 - 25	1	5
	- 7/7 - v -	7/7 - v	1	
	- 3/12 - v -	5/12 - v	3	
	- 6/4 - 26 -	7/4 - 26	2	11
	- 7/6 - v -	15/6 - v	9	
	- 15/2 - 27 -	15/2 - 27	1	69
	- 30/3 - v -	8/5 - v	40	
	- 24/7 - v -	16/8 - v	24	
	- 20/9 - v -	23/9 - v	4	
	- 15/2 - 28 -	18/2 - 28	4	
	- 16/8 - v -	16/8 - v	1	11
	- 17/9 - v -	17/9 - v	1	
	- 23/10 - v -	27/10 - v	5	
	- 14/1 - 29 -	18/1 - 29	5	
	- 16/3 - v -	16/3 - v	1	
	- 9/4 - v -	13/9 - v	5	16
	- 15/11 - v -	15/11 - v	1	
	- 7/12 - v -	10/12 - v	4	
			215	

Skema over sygedage for kvindelig toldassistent 1922-34. På denne måde holdt man styr på sygefraværet for hver ansat. Det fremgår af skemaet, hvornår der var bevilget fritagelse for at tælle sygedagene med i det samlede regnskab.

	Begge Dage medregnede	Antal Dage	Anmærkning
Sygemeldt	fra 24/1 1930 til 25/1 1930	2	
	- 26/2 - v - 1/3 - v	4	} 19
	- 15/5 - v - 15/5 - v	1	
	- 24/5 - v - 27/5 - v	4	
	- 11/8 - v - 11/8 - v	1	
	- 17/9 - v - 17/9 - v	1	
	- 30/9 - v - 30/9 - v	1	
	- 7/10 - v - 11/10 - v	5	
	- 9/12 - v - 14/12 - 31	68	
	- 19/5 - 31 - 22/5 - 31	4	
	- 16/10 - v - 19/10 - v	4	
	- 2/1 - 32 - 2/1 - 32	1	C. 1320
	- 4/2 - v - 6/2 - v	3	} 22
	- 15/2 - v - 25/2 - v	11	
	- 13/4 - v - 13/4 - v	1	
	- 14/10 - v - 17/10 - v	4	
	- 28/12 - v - 29/12 - v	2	
	- 30/3 - 33 - 30/3 - 33	1	
	- 27/4 - v - 29/4 - v	3	
	- 19/9 - v - 20/9 - v	2	
	- 11/10 - v - 28/10 - v	18	
	- 20/11 - v - 25/11 - v	6	
	- 2/1 - 34 - 1/3 - 34	59	} 30 Fristagene for Nedregning i det Sygefratag foretog ligesunde Husat 5 dage i Hushold til Døgn. f. l. 5 af 11/11 33, C. 6165
	- 1 - - - 1 -		
	- 1 - - - 1 -		
	- 1 - - - 1 -		
	- 1 - - - 1 -		
	- 1 - - - 1 -		
	- 1 - - - 1 -		
	- 1 - - - 1 -		
	- 1 - - - 1 -		
	- 1 - - - 1 -		
		4 2 1	
			Rigtig Respekt

 OVERTOLDINSPEKTORATET
 FOR
 KØBENHAVN 24. MRTS. 1934
A. M. Hansen
 København

tet for København kunne anbefale ansøgningen, selv om hendes lægeerklæring lød på en *alvorlig nervelidelse*, der krævede absolut fritagelse for arbejdet.

Sagen måtte derfor overvejes i Tolddepartementet. Fortilfældene blev hentet frem, og det var på baggrund af dem, at hun trods sit store antal sygedage fik fritagelse for, at de blev talt med. Der var nemlig ofte tidligere givet fritagelse ved *nervelidelser*, i 1933 alene i tre tilfælde og derfor var det ikke tilrådeligt at tilsidesætte lægeattesten, selv om fru Poula »sikkert hører til de personer, der pjækker«. Poula søgte sin afsked i 1937.

Heldigt med nogen tids hvile

På samme kontor var frøken EG, født i 1905, ansat som kontorist.⁸ I 1936 udeblev hun en dag fra arbejde uden varsel, men sendte en lægeerklæring, ifølge hvilken hun på grund af en talelidelse sygemeldtes i en måned. Da den var ved at være udløbet, kom en ny sygemelding med lægeattest, der meddelte, at det var påkrævet, at hun fik yderligere 4 ugers tjenestefrihed for at gå til taleundervisning. Da de var gået, kom en ny lægeerklæring, der foreskrev, at det »var heldigt«, om hun nu kunne få nogen tids hvile efter taleundervisningen. Dette behov blev efter lidt korrespondance frem og tilbage modificeret til, at hun burde have sin sommerferie i forlængelse af talekurset. I øvrigt var hun nu helbredt for sin talelidelse og kunne genoptage arbejdet i løbet af 14 dage – efter ferien altså.

Da hendes sygemelding var kommet på et meget uheldigt tidspunkt – det var kontorets travleste måneder, og ferien begyndte – havde toldkassereren forsøgt at få det indrettet således, at frøken EG kunne gå på talekursus og passe sit arbejde. Talekurset havde været overvejet længe og han kunne ikke se, at det var nødvendigt, at det skulle afvikles netop i de to travleste måneder. Det tilbageblevne personale så med bitterhed på en kollega, der således skubbede arbejdet over på dem, uden at de kunne se en gyldig grund dertil. Han havde sat sig i forbindelse med talelærerinden og forklaret, at frk. G ville få eget kontor og et arbejde, der ikke krævede, at hun sagde et ord, fra hun kom, og til hun gik. Hun ville også få fri til at gå til taleundervisning, hvilket var en halv time tre gange om ugen. Talelærerinden havde talt med EG om det, men hun skrev selv til kontoret, at hun ikke følte sig rask nok til det arrangement. Hun blev meget træt af undervisningen, og så skulle hun hvile sig 2 timer midt på dagen. Desuden skulle hun øve sig to gange en halv time om dagen, og da der også ville gå nogen tid med at komme frem og tilbage til talekurset, så ville der ikke være megen tid til overs til kontorarbejde. Hun sendte de venligste hilsener til alle på kontoret.

Toldkassereren havde dernæst kontaktet lægen, der havde skrevet attesterne, og forklaret de lempelige vilkår med eget kontor og arbejde »under hvis udførelse hun ikke behøver sige nogetsomhelst«. Lægen svarede, at han måtte fraråde de meget lempelige og hensynsfulde vilkår, men undervisningen var trættende for patienterne og ganske særlig trættende, når der var nervøsitet med i spillet. Talelidelsen forøger nervøsiteten og denne igen talelidelsen, derfor måtte han anbefale, at EG blev helt fritaget for tjeneste, mens hun gik på talekursus, hvis det på nogen måde var muligt.

Toldkassereren besluttede herefter, at frk. EG ikke kunne holde ferie i forlængelse af sin sygeperiode og meddelte hende, at han regnede med, at hun mødte til tjeneste mandag kl. 9. Hertil svarede hun, at hun kom, *hvis* »toldkassereren kunne garantere, at hun kunne sidde hele arbejdstiden i et lokale, hvor der ikke var træk eller tobaksrøg under nogen som helst form«. Såfremt dette ikke kunne lade sig gøre, måtte hendes sygemelding forlænges. Hun havde været hos lægen, der også syntes, at det var bedst, om hun fik sin sommerferie i forlængelse af sin sygdom. Hun regnede med, at dette var i orden, og så rejste hun for øvrigt på ferie fra lørdag aften og ville så 14 dage senere vende tilbage, »godt udhvilet, med friske kræfter og mindre sensible stemmebånd.« Om hun kunne møde præcis kl. 9 den mandag, kunne hun ikke oplyse, det ville afhænge af, hvornår damperen var inde, men hun ville komme, så hurtigt hun kunne.

Toldkassereren så sig ikke i stand til at give denne garanti, idet man en gang imellem måtte lukke vinduerne op, især om sommeren. Der blev jo også røget i frokostværelserne, og vinduerne blev lukket op, personalet havde vel også krav på frisk luft. Han måtte derfor indberette sagen til Overtoldinspektoratet for København, der støttede hans indstilling og meddelte EG, at hun ikke kunne holde ferie som planlagt. Der ville blive taget hensyn til hendes sygdomstilfælde i videst mulig omfang, men man kunne ikke garantere, at de betingelser, hun havde stillet for at tiltræde tjenesten, ville være til stede. Hvis hun ikke kunne passe tjenesten, måtte hun sende en ny sygemelding og lægeerklæring.

Den afleverede hun personligt lørdag (dagen hvor hendes ferie begyndte). I begyndelsen af den følgende uge kom der yderligere en attest fra lægen, der begrundede fraværet med, at det ville være gavnligt for frk. G at få sommerferie netop efter talekurset. I et følgebrev til toldkassereren forklarede lægen, at »det jo altid er et omdisputabelt spørgsmål, hvad der er tvingende nødvendigt,« men det var hans opfattelse, at kontoret lettere ville undgå gentagelser, hvis frøken EG fik sin ferie nu end ved at lade hende begynde under tvang.

Da EG så var vendt tilbage til arbejdet, søgte hun om at blive fritaget for medtælling af sygedagene. Hverken toldkassererkontor eller Over-toldinspektorat kunne anbefale det, idet man ikke mente, at der var tale om sygdom. Begge instanser indstillede også, at hendes »feriedage« skul- le regnes med i sygedagene.

Nu var det så Tolddepartementet, der kontaktede lægen for at få afgjort, om talemiddelen faldt ind under tjenestereglementets definition af *en enkelt alvorlig sygdom*. Lægen svarede, at lidelsen ubehandlet havde kunnet medføre, at hun havde måttet opgive en stilling, hvortil stemme- brug af nogen betydning var nødvendig. Og som sådan måtte hendes syg- dom »for så vidt betegnes som alvorlig«. På dette udsagn afgjorde Told- departementet, at EG's ansøgning kunne bevilges, og hun blev fri for at få to måneders fravær talt med i sine sygedage.

Afsked på grund af svagelighed, ægteskabets altså

A havde været løst ansat kontorist på sin fars toldkontor. Efter at have taget præliminæreksamen blev hun i 1907 toldkontorist, i 1912 toldmed- hjælper og i 1914 udnævnt til toldassistent. Hun var blevet gift i 1912 og fik sit første barn i 1914. I 1915 havde hun en del fravær og søgte derfor i 1916 om at stå uden for nummer i et år for at genvinde sit helbred. Med samme begrundelse forlængedes hendes orlov med et halvt år, og da det nærmede sig afslutningen, søgte hun sin afsked på grund af svagelighed fra oktober 1917.

To et halvt år senere søgte hun om at blive genansat og erkendte i sin ansøgning, at det ikke havde været hendes helbred, der var noget i vejen med, men pasningen af hjemmet under vanskelige forhold havde ført til, at hun ikke mente at kunne passe sin tjeneste tilfredsstillende. Men nu var forholdene blevet således, at hun skulle danne sit eget hjem, og derfor søgte hun naturligt tilbage til den tjeneste, hun var uddannet til, og hvor hun havde været tilfreds. I departementet mente man, at hun burde tilgi- ves, fordi hun havde angivet sygdom som fratrædelsesgrund, når det var uheldige forhold i hjemmet, der var den egentlige årsag. Men da hun nu selv var blevet forsørger, og hjemmet opløst, var der god grund til at gen- ansætte hende, og det blev hun.

Ægteskabet blev imidlertid også genoptaget, og i 1924 fødte hun sit andet barn en eftermiddag efter at have været på arbejde til kl. 12.30. Hun var tilbage på kontoret 4 uger senere uden at udnytte sin ret til 6 ugers fravær. Det følgende år søgte hun om tilladelse til at få halv tjene- ste med den begrundelse, at hendes børns pasning og helbred led under, at hun var hjemmefra så længe hver dag. Det blev afslået, og hun fortsat-

te sin fulde tjeneste, men i hvert af de følgende år var hun syg et par måneder. I 1932 døde hun 50 år gammel.

Forklaringer

Forklaringer er der mange af. Det var i hele den første halvdel af dette århundrede anset for naturligt for kvinder at koncentrere sig om ægteskab, hjem og børn. Borgerskabets døtre kunne imidlertid ikke længere blive hjemme og lade sig forsørge, de måtte ud på arbejdsmarkedet for også økonomisk at hjælpe til i familien og for at kunne forsørge sig selv, hvis de nu ikke skulle blive gift. Men holdningen hos mange af de unge kvinder, der fik realeksamen, faglig uddannelse og udsigt til fast ansættelse i staten var, at ægteskabet var det primære, erhvervet var sikkerhedsnettet.

»Min mands økonomiske forhold er endnu ikke fuldt betryggende, hvorfor jeg gerne vil vente med at søge min afsked« skrev en af dem, der stod udenfor nummer. » Min mand er først fuldt pensionsberettiget i sin nuværende stilling om et år, hvorfor det vil være af betydning for mig indtil den dato eventuelt at kunne indtræde i min stilling igen«. »Som gift ser jeg mig ikke i stand til at udfylde min plads i toldvæsenets tjeneste« skrev en 23-årig toldmedhjælper.⁹

Den erfaring, som toldvæsenet kunne udlede heraf var, at den kvindelige arbejdskraft i vidt omfang ikke var stabil og ikke motiveret.

Hertil kommer så erfaringerne med dem, der blev. De fik *nerver* ved travlhed og vanskeligt arbejde. Personalesagernes mange registrerede tilfælde af fravær p.g.a. nerver viser, at dette ikke kun er en maskulin påstand.

Det var kvindernes natur, at de var mere bevægelige, at de havde et blødere gemyt, og at de fysisk ikke var så stærke, mente man i perioden. Men det er nok mere kultur end natur, at kvinderne reagerede sådan. Når man tænker på, hvad kvinder generelt har kunnet bære af fysiske og psykiske belastninger gennem tiderne, er der ingen grund til at antage, at de i denne periode var sartere. De var, som omgivelserne gav dem mulighed for at være.

I de her refererede historier kan man finde mange forklaringer. I tilfældet A en mand, der ikke brød sig om, at hans kone havde arbejde, eller som ikke forstod, hvad det betød for det hjemlige arbejde. Familien var måske blevet økonomisk afhængig af hendes arbejde. Hendes reaktioner er de kendte kvindelige, at ofre sig, dække over problemerne og måske af økonomiske årsager belaste sig over evne.

EG opnåede ikke at blive gift, hvad der i perioden socialt set var en mere attrået position. Hun talte lidt sært, og derfor morede man sig måske

noget over hende. Hun tog så sin tilflugt til en lidelse, der gjorde hende bemærkelsesværdig.

P havde ikke lyst til at arbejde. At hun og EG var på samme kontor kan også give anledning til at inddrage mændenes opførsel som forklaring, – få kvinder på en mandsdomineret arbejdsplads kunne nemt være ofre for chikanering. Men i det konkrete tilfælde holder den forklaring ikke, idet der her er tale om en kvindedomineret arbejdsplads, med de forklaringsmuligheder, det så giver.

Hyppigt sygefravær var en realitet blandt de ansatte kvinder. I september 1938 har man for Københavnsområdet udarbejdet en oversigt over syge og fraværende. Der var 20 personer fraværende, 2 på grund af militærtjeneste, de 18 resterende var sygemeldte, heraf var 14 kvinder. Nogle havde dog styrken til at slå igennem og holde ud. Over 50 af de 211 kvinder forblev i toldvæsenets ansættelse i mere end 30 år. Men kun to nåede frem til slutstillingerne og det først omkring 1950.

Begrænsninger i tjenesten

Selv om adgangsbetinger og grunduddannelse var den samme for mænd og kvinder, blev kvinderne imidlertid standset i karriereforløbet. Man blev først »rigtig« tolder, når man havde gjort tjeneste i toldopsynet, og dette arbejde var absolut ikke noget for »damer«. Det ville udsætte dem for rå søfolk, uhøvisk tale og træk i pakhusene. Derfor måtte kvinderne forblive på toldregnskabsførerkontorerne uden udsigt til advancement. De københavnske toldkasserere, der tidligere er citeret, angav ved siden af de fysiske og psykiske forklaringer på kvindernes mindre interesse for tjenesten, at det måske også kunne skyldes, »at kvinderne ikke kunne gøre sig håb om ligestilling med mændene med hensyn til advancement til overordnet stilling eller tjeneste udenfor kontorerne«. ¹⁰ Her ligger en anden forklaring på deres manglende interesse for tjenesten. De gode ekstraindtægter, som kunne være en væsentlig del af indkomsten og vejen til de højere stillinger, lå i toldopsynet. I de interne besvarelser, der er lagt til grund for Tolddepartementets officielle besvarelse af Lønningskommissionens spørgsmål, er der åbent nævnt et forhold, som ikke er kommet med i de officielle svar. Ved at udelukke de kvindelige tjenestemænd fra opsynstjenesten forbedrede man advancementsmulighederne for mændene.

Det blev ikke skrevet, men det blev efterlevet.

Reaktioner mod disse forhold fra kvindernes side kan ikke ses. Der var en enlig kvindelig protest, men flertallet protesterede ikke og gjorde ikke oprør. Jeg har spurgt en af dem hvorfor. »Man var så glad for at have fået

en stilling, og for at nogen syntes, at man gjorde det godt«, var svaret. De kvindelige dyder indplantet i urtehaven levede i bedste velgående. (Se artiklen En fornumstig quinde) Og i fagforeningen dominerede mændene.

Kvindernes indtog i toldvæsenet var en proces, som i sin start tilsyneladende ser let og flot ud, men som ved nærmere undersøgelse viser nogen båse eller bure, sat af samfundet, toldvæsenet og kvinderne. De kvindelige toldere kunne efter tilbøjelighed undgå eller opsøge dem.

Om arkivalierne/kilderne

Indtil 1965 er alle personaleakter i Tolddepartementet bevaret. Der findes også akter i de lokale toldkammerarkiver i landsarkiverne, men Tolddepartementets samling i Rigsarkivet er den mest komplette, fordi ansættelsesproceduren var meget centraliseret. Generelle spørgsmål om ansættelse, karriere, sygdom o.l. findes spredt i de personaleakter, hvor spørgsmålet dukkede op og kan altså ikke ledes systematisk frem. Sagerne, der er en meget righoldig kilde også til andet end personalhistorie, er ordnet efter navn og afleveringsår.

Noter

1. Fortegnelse over toldelever Tolddepartementet. Afl. C nr. 1559.
2. Resultaterne er trykt i Samling af Cirkulærer og andre Bestemmelser. Personalialia.
3. Personalesag.
4. Tolddepartementet. Aflev. A nr. 1966.
5. Tolddepartementet. Aflev. A nr. 1988 og 2234.
6. Personalesag.
7. Personalesag.
8. Personalesag.
9. Tolddepartementet. Aflev. C nr. 1211.
10. Som note 4.

Forfatterne

Adda Hilden, f. 1928, cand.phil. i dansk, gymnasielærer 1969-84. Har siden arbejdet med kvindepædagogik i 1800-tallet, støttet af SHF og Styringsgruppen for Kvindeforskning. Fra 1994 arbejdet på Database over kvinder af betydning for det danske samfund fra 1850 til i dag, et forarbejde, støttet af Carlsbergfondet, til Dansk Kvindebiografisk Leksikon. Har publiceret bøger og artikler om især uddannelseshistoriske emner.

Karen Hjorth, født 1943, cand.mag. i historie og kunsthistorie. Arkivar i Rigsarkivet fra 1969, lærer på Danmarks Forvaltningshøjskole. Har udgivet tingbøger fra 1500-tallet, skrevet artikler om administrationshistorie og kvindehistorie. I gang med en kollektiv biografi over kvinder i faglige stillinger i toldvæsenet.

Grethe Ilsøe, født 1933. Mag.art. i historie 1959. Landsarkivar (Landsarkivet for Sjælland m.m.). Forskningsområder: arkivistik, administrationshistorie, prosopografi (kollektiv biografi), lokalhistorie og kvindehistorie. Censor ved universiteterne 1971-85. Formand for Dansk Historisk Fællesråd 1990-96. Medlem af styregruppen for forskningsrådsprojektet: Stat, forvaltning og samfund. Medlem af arbejdsgruppen til forberedelse af Dansk Kvindebiografisk Leksikon.

Minna Kragelund, født 1943. Faglærer i håndarbejde, uddannet journalist, mag.art. i europæisk etnologi. Ph.d. i pædagogik. Lektor i kulturhistorie på Danmarks Lærerhøjskole. Har altid været optaget af kvinders livsforvaltning især i forbindelse med tekstiler, der bruges på mange måder – fra agitations- og kampmiddel til spredning af hygge og glæde. Har skrevet Ph.d.-afhandling om håndarbejdsundervisning og bevidsthedsdannelse.

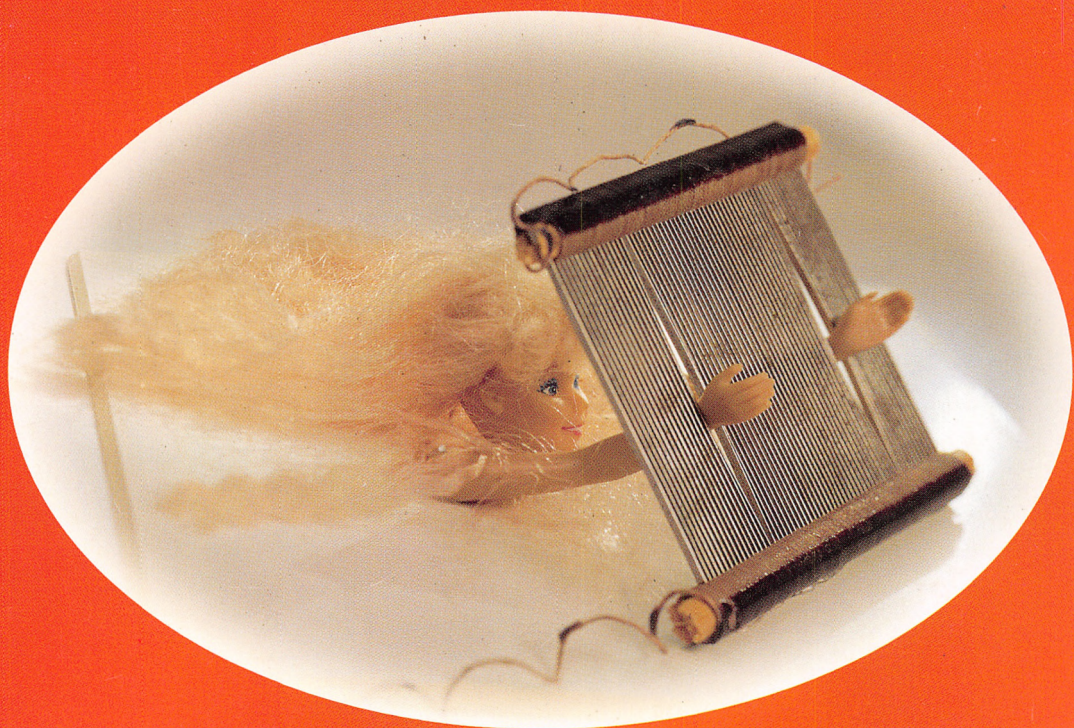
Helle Linde, født 1931. Cand.mag. i dansk og kristendomskundskab, arkivar i Statens Arkiver 1960-80 og stadsarkivar i København fra 1980. Har udgivet bøger og artikler, især om kommunal historie og arkivteori, og har redigeret forskellige tidsskrifter, senest Historiske Meddelelser om København. Formand for Selskabet for Københavns Historie og for Stadsarkivarforeningen.

Ingrid Markussen, født i 1938. Docent på Danmarks Lærerhøjskole, Institut for Pædagogik og Uddannelsesforskning, dr.philos. på en afhandling om religiøse og økonomiske strømninger som baggrund for skolereformerne i 1814. Har skrevet artikler om skrivefærdighedens udvikling, blandt andet vedr. kvinders skrivefærdighed omkring 1800 og om retssystemets funktion ved samme tid over for kvinder, der havde født i dølgsmål.

Bente Rosenbeck, født 1948. Cand.mag. i historie og filosofi, Odense 1977. Lic.phil. i 1984, Aalborg Universitetscenter. Dr.phil. 1993 på afhandlingerne: Kvindekøn. Den moderne kvindeligheds historie og Kroppens politik. Lektor siden 1988 på Center for kvinde- og kønsforskning, Københavns Universitet. Har skrevet en lang række artikler og redigeret flere antologier senest Forplantning, køn og teknologi (1995) redigeret sammen med Robin Schott.

Anette Warring, født 1958. Cand.mag. i historie og samfundsfag. Ph.d. på afhandlingen »Tyskerpiger – i krig og kærlighed«. Ansat som adjunkt på RUC. Deltager i forskningsprojekt om Humanistisk Historieformidling 1996-97. Har skrevet bøger og artikler om 2. verdenskrig og relationer mellem national identitet, køn og seksualitet.

Nete Balslev Wingender, født 1948. Cand.mag. i historie og dansk. Ph.d. 1989 på afhandlingen »Drivhuset for den sygnende Plante«. Børn og opdragelse i åndssvageanstalten Gl. Bakkehus 1855-1902. Har skrevet bøger og artikler om handicaphistorie, ældreforsorgen og nordisk sygeplejerskesamarbejde. Senest ansat af Dansk Sygeplejeråd for at skrive organisationens historie.

ARKI•Varia 1996

DIS-Danmark

1 2 1 7 2 1